

© ડૉ. અશ્વપત્તિમાર ર. હંસાઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર ૧૯૬૫

મૂલ્ય રૂ. ૫-૨૫

પ્રકાશક

ભગતભાઈ બુરાલાલ કે.કે.
આર. આર. શેઠની કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક

જીગજ્ઞાસ સી. મહેતા
શ્રી પ્રીતિ પ્રિન્ટરી
ઓનગડ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રતાવના

મ. ભાઈસાહેબ (મારા પિતા સ્વ. રામનુજાલ ત. દેસાઈ)નાં "સંદેશ", "પ્રેક્ષતા", "સવાઈ ચિન્મય", "નાગરિક"નાં લખાણો તેમ જ વિવિધ પ્રમંથે અપામેલાં વ્યાખ્યાનો જૂઠું મંથન કરતો જતો હતો "માનસ સૌરભ", "કલાઆવના", "ઝિર્મિના દીવડા" નામનાં પાંચ મંથો સંપાદિત થઈ પ્રકાશન પામ્યા છે. "શિક્ષણ અને સંસ્કાર" આ પ્રકારનો મોઢો સંગ્રહ છે.

"શુભાગ અને કંટક" નામના મુ. ભાઈસાહેબના પુસ્તકની પ્રતાવનામાં એમણે લખ્યું છે કે "હિન્દનાં જીવને રાજકીય તેમ જ સામાજિક કાળાશ છેલ્લા વર્ષોમાં એટલી બધી બેગી કરી છે કે તે રવશન વ્યાખ્યા છતાં ઘટવાને બદલે વધતી ચાલી છે. રાજકીય જીવનિ પ્રત્યે સમસ્યા અને ગાંધીવાદ પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા છતાં આજ મીઝી ન શકાય એવા વાતાવરણનાં ફેટલાએ કાળા દુકડા નિદાગતાં જે વિચારો મૂક્યાં એનો આ લેખમાળા સંગ્રહ છે."

"શિક્ષણ અને સંસ્કાર"માં પણ આ વિષયો અંગે એમને સૂચેલા વિચારોનો સંગ્રહ છે.

શિક્ષણ અને સંસ્કાર ક્ષેત્રમાં આઝાદી પછી વિકસતી અને વધુ ઘેરી બનતી જતી વિકૃતિ તરફ, જૂજ પ્રવર્તનો બાદ કરતાં, ઢાંક-પિછોડા થાય છે. આ ઘટના તન્ક પદ્ધતિસર અને સમ્યાઈપૂર્વક ચર્ચા જરૂરી છે. આ લેખસંગ્રહમાં મુ. ભાઈસાહેબનાં આ તરફના પ્રયાસોનું આલેખન થાય છે. એમની સરળ દળે જનતાને સમજાય એ રીતે આ ઘટનાઓને સ્પર્શી તેનાં ગંભીર, પાસાંઓ છતા

કરવા એમાં પ્રયાત્ન છે.

“શ્રીમિત્રા દીવકા”ની આકાશવાણી ઉપરથી સમીક્ષા કરતા પ્રા. દીવક મહેતાએ મુ. લાર્ડસાહેબનાં જમાં ૮૪ લખાણો મંથન કરવાની મારી પદ્ધતિ અંગે મીત્રી ટીકાર કરી હતી. આ પ્રકારની સંપાદન પદ્ધતિ મંથમાં આવતાં લખાણોમાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિ મુમાત્રી મંથનું સાહિત્યસર્જન તરીકે મૂલ્ય મટાડી દે છે એમ એમનું તેમ ૮૪ અન્ય સહાનુભવોનું સ્વગન છે. હું એ સર્વનો આ મુગ્ધન માટે આભારી છું.

“કલાભાવના”, “શ્રીમિત્રા દીવકા” અને અન્ય રમણે પ્રગટાવનામાં મારા આ પ્રકારનાં સંપાદન પાછળની દૃષ્ટિ ગમગનવાનો પ્રયત્ન કયો છે. સમાજજીવનને સમજવાનું મથન કરવા પ્રયત્ન કરનાર તરીકે મારું મોક્ષસ માનવું છે કે પાત્રેક સાહિત્યકારનું સમગ્ર સર્જન મંથરથ થઈ સચવાવું જોઈએ. બહુ જ કુચ્છ કલાના સાહિત્યકારનું પણ બધું જ સર્જન કલાસર્જન તરીકે ઉચ્ચ કક્ષાનું ન હોય પરંતુ તે સમાજજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને ઓળખવા માટે, વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સાહિત્યકારો સંવેદનશીલ આલેખકો હોય છે. તેમણે કરેલી નોંધો, આપેલા અભિપ્રાયો તેમ જ પસંદ કરેલા લેખોમાં પાર્શ્વભૂમિ તરીકે રજૂ કરેલી હકીકતો અને મુશ્કેલી તે સમાજના યુગજીવન અને વાતાવરણને ઓળખવા માટે ‘પલ્ક’ જ મુદ્દવાન સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુ. લાર્ડસાહેબના વિવિધ પ્રકારનાં લખાણો, નોંધો, વ્યાખ્યાનોમાં આ પ્રકારની મદતની મામલો સમાવે છે. મુ. લાર્ડસાહેબનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ થશે નો અગ્રગણનાં સામાજિક અને સાર્વજનિક ધનિદાર અંગે ધણી લીમતો અગ્રવાર્ધ રહેશે એમ મને લાગે છે. સાહિત્યકારના સંપાદિત થતાં જમાં ૮૪ લખાણોને માત્ર સ્વરૂપની ગુણવત્તાના માપદંડની જ કસોટીએ ચકાવવાની વિવેચનદૃષ્ટિ એકમાત્રી છે એમ મને લાગે છે. સાહિત્યકાર, સર્જક, નિરૂપક અને જીવનનાં વિવિધ પ્રવાહોને ઓળખવાનો

ચાલ કરનાર નિદર્શક તરીકે જીવનનાં કેટલાં પાસાંઓ અને પ્રશ્નો જનજો અજાણો જનાં કરતો જાય છે અને સમાજજીવન અને સંગઠન અંગે કેટલી મહત્વની અને રસપ્રદ સાધન સામગ્રી અર્પિતો જાય છે એ દૃષ્ટિએ પણ તેનાં સર્જનોનું સરવૈયું થાય એ બહારી છે. સ્ટીફન ઝ્વાર્ઘગની આત્મકથા “ વર્ડ્સ ઓફ ઘરટરડે ” પ્રસિદ્ધ થાય, પરંતુ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અપ્રગટિત રહે તો સ્ટીફન ઝ્વાર્ઘગ જેવા મહાન સર્જકનું તેને અંત સમયે સમસ્ત જીવનકાળનાં જીવન અંગેનું તેનું માર્મિક કથન લુપ્ત થાય. નાનકડી નેધિ, લગ્નક્રોધ, વર્ણના, અગર કેટલાંક અજાણનાં રેખાચિત્રો જીવનનાં ઘણાં પાસાં જના કરે છે. મારા સંપાદન પાછળ આ દૃષ્ટિ કામ કરી રહી છે. આશા રાખું છું કે આ ગ્રંથ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રકાશકો તરફથી એમ જાણવા મળે છે કે મુ. ભાઈસાહેબનાં લખાણો અંગે વાંચકોમાં જોડતો જલ્દી લેવાની જ માહિતી રહી છે. ચિ. લગન અને ચિ. ધીરુભાઈ એમની આકર્ષક પ્રકાશન પદ્ધતિથી મુ. ભાઈસાહેબનાં જૂના અને નવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરતા જાય છે. વાંચક અને પ્રકાશકોનો આભાર માનું છું.

પ્રકાશનમાં અનિવાર્ય સંમેલોને લીધે મુદ્રણદોષ રહી જવા પામ્યા છે. હું માફી માંગું છું.

અન્ય પુસ્તકોની માફક મુ. ભાઈસાહેબનો આ ગ્રંથ પણ લોકોમાં વ્યાપક એવી આશા રાખું છું.

અનુક્રમ

[૧]

કેળવણીનો આદર્શ...	૩
આપણી કેળવણી	૬
કેળવણી અને આપણી ગરીબી	૧૩
પ્રાથમિક શિક્ષક-તેની સમસ્યા...	૧૧
શિક્ષક-એક પ્રમુખીય બળ	૨૭
શિક્ષકો અને શિષ્યામણુ	૪૭
ભણતર અને ખર્ચ...	૪૬
શિક્ષણનું માધ્યમ (૧)	૫૦
શિક્ષણનું માધ્યમ (૨)	૫૭

[૨]

આજના વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં શિક્ષકો અને તત્ત્વ- વાદોનો દ્વિત્વો કેટલો?	૧૬
અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર	૭૫
માધ્યમિક શાળાના પરીક્ષા વિશે	૭૭
દીનો વધારો કરવાનો રોગચાળો	૭૮
ભણેલા બેકારો	૮૦
નાટ્ય-શિક્ષણની મુનિવર્સિટીમાં સમવડ	૮૨
વડોદરા મુનિવર્સિટીના પ્રો. વાઈસ ચેન્મેલરની ચૂંટણી	૮૫
પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ	૮૦
વેડકાર્ડ જતી અર્ધ માનવતા	૮૫
સ્ત્રી-પ્રગતિનાં આપણાં સોપાનો...	૧૦૬

[૩]

આરામ કરામ દ્વિધ...	૧૧૩
આપણા ગવર્નરે અને પ્રધાનો વિચારશે ?	૧૨૪
બીગ્ગની મહેનતે સચવાઈ રહેલા સંસ્કારો	૧૩૩
અર્ધનગ્ન સ્ત્રીઓનાં પોસ્ટરો	૧૪૦
“ કોટ-નેકટાઈ ” માનસ...	૧૪૭
નવીન સંસ્કૃતિ અને નોકરશોખ...	૧૫૩

[૪]

ગામડાંને નંદનવન ણનાવવાં છે ?	૧૬૧
શ્રમતું કેળવણીમાં રચાતું	૧૬૭
શ્રમતું કાવ્ય...	૧૬૯
આજનું જ્ઞાત અનેકવિધ સ્વપ્ન માગે છે.	૧૭૩
એક મનોહર સ્વપ્ન...	૧૭૮
શ્રમશિબિર	૧૮૪
નિર્જળ દેહ પર નિર્જળ સર્જન	૧૮૭
શુદ્ધ પ્રજા નિર્જળ કેમ દેખાય છે ?	૧૯૨

[૫]

શુદ્ધતાઓ વિચારી લે	૨૦૧
સામાજિક જવાબદારી	૨૦૬
દિલ્લીના જે પરિવહનો સંસ્મરણો	૨૦૯
માનવી-વિશ્વચળી વિચિત્રનાનો પુંજ	૨૨૧
વિશ્વતાંત્રિ	૨૨૩
અકલ્પિત માનવી	૨૩૨

કેળવણીનો આદર્શ

કેળવણીના સંચાલકો આપણાં સમાજના મદાન સંચાલકો છે. કારણ તેમની દોરવણી વડે આખા જ્ઞાનનું ભાવિ ધકાવાનું છે. કેળવણીકારોની સમક્ષ એક બાબતે પશ્ચિમનો પ્રગતિશીલ ચમકાર છે. અને સ્વાતંત્ર્ય જ્ઞાન સ્વાતંત્ર્ય થવા છતાં એટલું તો સમજી શક્યો છે કે પશ્ચિમ આપણાં કરતા અનેક બાબતે માં ધણું આગળ છે. પશ્ચિમની સાથે થવા માટે આપણે સારી દોટ મૂકી પડશે. ખીજી પાસે આપણી દોટ મૂકવાની શક્તિનો એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આપણી શક્તિ કેટલી? આપણું જ્ઞાન કેટલું? આપણાં સાધન કેટલાં? એ સાધનો ઉપજાવતા પદ્ધતિ આપણાંની દોટ મૂકી શકાય ખરી? પશ્ચિમનાં, સમૃદ્ધશાળી પશ્ચિમના બધાં જ સાધનો વાપર્યા વગર શું આપણાંની આગળ પગલા ન જ લરાય? આપણી પાછળ પણ એક વશત્વી જૂતકાળ પડ્યો છે અને પ્રાચીન જૂતકાળને બાબતે મૂકીએ તો પણ છેલ્લા ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષનો જૂતકાળ પણ આપણને એક પ્રકારની દિંમત આપે છે કે આપણે આપણી પાસેનાં હલકાં હજવા સાધનો વડે પણ પશ્ચિમની જરોજરી કરવા સમર્થ થઈ શકીએ એમ છે. સૈન્ય વિના, શસ્ત્ર વિના, વિસ્તૃત કાપાકાપી વિના, શુભ જૂગલું વિષ્ણુ વિના, હિંદવાસીઓએ ગાંધીજીની દોરવણી નીચે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું, સ્વરાજ્ય મેળવ્યું, અને આજ સમય સુધી દસકાથી એ સ્વાતંત્ર્ય ચાલી રહ્યું છે. એ ચમત્કાર આપણાં સાધનો વડે જ આગળ વધવાની આપણને દિંમત આવે છે. કેળવણીકારો, સમાજવિદ્યાધિકારી અને નેતાઓ આ પરિસ્થિતિને લક્ષ્યમાં

રાખશે ખરા ? ભારતે આગળ વધવા માટે ઈંગ્લંડ, અમેરિકા, જર્મની કે રશિયાનાં ઝળઝાસ ધારણ કરવાં છે ? કે આપણાં સામાન્ય, આપણે જ ઉપજાવેલાં ખાદી વસ્ત્રો ધારણ કરી આપણું નવવિધાન સર્જવું છે ? કેળવણીના નિષ્ણાતો અમેરિકાથી બોલાવવા છે ? કે આપણા ગોખતે, પરાંજાતે, જોષી, દેવધર, ઠક્કરજાખા અને રવિશંકર મહા-રાજ જેવા વર્ગમાંથી આપણે શોધી કાઢવાના છે ? અમેરિકન અને યુરોપિયન ડીમોઓનાં હવાતિયાં મારતા આપણાં જ ખાદીધારી નેતાઓનાં બાળકોને 'હું' 'જેહ' 'હું', અને પરદેશી ડીમોઓને આર્થિક અમત્વના 'હું' વિચાર કરું 'હું', ત્યારે ખેદસહ એક જ વાત યાદ આવે છે. દિ'દુસ્તાનને સ્વાતંત્ર્ય અપાવનાર આપણો ભારત ભાગ્ય વિધાતા શરીરને પૂરું ઢાંકતો પણ ન હતો, દેહને કદી મિજબાનીઓ આપતો ન હતો, અને કોઈપણ પશ્ચિમ વિપ્લવકાર મેઝનિ, ગેરિ-બાટ્ટી, જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન, માર્ક્સ, કે લેનિનના શિક્ષણમાં રમ્થો-પમ્થો રહ્યો ન હતો. પશ્ચિમમાં શિક્ષણને જળપૂરક ખંખેરી નાખી ભારતના સર્વસામાન્ય ખેડૂત, મજદૂર અને વણકરની કક્ષાએ તેણે પોતાના જીવનને ઉતારી દીધું હતું. એમ નીચે ઉતારીને એણે આખા હિંદને સ્વાતંત્ર્યના ધવલગિરિ ઉપર લાવીને મૂકી દીધો છે. શિક્ષણના ઉગ્ગવળ નમૂના.

જૂના નવા કોઈપણ શિક્ષણને 'હું' વખોડી કાઢું 'હું' એમ રખે કોઈ માને. સમૂળ શિક્ષણ ન હોય એના કરતાં ખામીભરેલું શિક્ષણ પણ વધારે સારું—જે કે ઘણીવાર ખામીભરેલું શિક્ષણ એવી સમસ્યાઓ ઉપજાવે છે કે જેને લઈને બિલકુલ શિક્ષણ ન મળ્યું હોય તો સારું એમ માનવાને વૃત્તિ થઈ જાય. જીવનમાં કેટલીકવાર ભણેલું જીલાર્થ જાય છે એ પણ ધમ્મજવા યોગ્ય હોય છે. હવે જ્યારે ભારત વિશે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, ત્યારે કેળવણીની પ્રયાં ધરમૂળથી વિચારી લેવાય. અને નવું ચોક્કું એવા દળનું સ્થાપ કે જેમાંથી ભારતનું કેળવાયેલું યૌવન ભારતને ઉપયોગી નીવડે

અને ભારતને પોતાની સુધારતા વડે યશસ્વી બનાવે. અંગ્રેજી અમલનું ડેળવણી ચોક્કસ હજી પૂરું ખરવું નથી. સને ૧૯૪૭ ઓગસ્ટ મુખીની ડેળવાણેલી પેઢીઓ એ અંગ્રેજી ડેળવણીના ઉતાર છે. એના લાભ અને ગેરલાભ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે. આપણી પ્રાચીન ડેળવણી લુપ્ત થવા છતાં છેક અઝળી તો રહી નથી જ. નાલંદા, તક્ષશિલા, વલ્લભી, વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોના વિગતવાર અભ્યાસ આપણી પાસે તૈયાર છે. જર્મની, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા જેવા બહુ આગળ વધેલા રાષ્ટ્રો કેવી દબની ડેળવણી પ્રજાને આપે છે એ હવે પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. આપણાં દેશનાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો સુધરેલા દેશોના શિક્ષણની છાપ લઈ આવી આવી છે. નૂતન સમાજના અખતરા કરતાં રશિયા અને ચીન જેવા દેશોમાં ચાલતી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ આપણી નજર બહાર રહી શકે એવી નથી. આ સુધધાતો વિચાર કરી પ્રાંતપ્રાંતની ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતાઓ સમજી ડેળવણીનું ચોક્કસ નવેસર રચવું બહુ મુશ્કેલ તો ન જ થઈ પડે. આપણે સ્વતંત્ર ભારતમાં અશિક્ષિતો રાખવા કે કેમ? એનો પહેલો નિર્ણય કરી લઈએ. ડેળવણીમાં સહજ પણ રસ લેનાર ભારતવાસી આજ એમ તો નહિ જ ધરે છે કે ભારતમાં એકપણ પુરુષ કે સ્ત્રી ભણતર વગરનાં રહે! ડેળવણીકાર તો એ કહી પણ ન ધરે, અને જેમના હાથમાં ડેળવણીનું તંત્ર છે એ રાજસભા પણ એમ કહેવા તૈયાર ન થાય કે પ્રજાને કોઈપણ ભાગ શિક્ષણ વગરનો રહી જાય. આટલી વાત સ્પષ્ટ હોય તો આગળની ભૂમિકા બહુ મુશ્કેલ થઈ પડતી ન જોઈએ. માત્ર એટલું જ કે આખા ભારતને લાજવાવવો ખર્ચ ભારતની મધ્યસ્થ સરકાર કે પ્રાંતીય સરકાર ઉપાડી શકે એમ છે કે નહિ.

શિક્ષણ અને ખર્ચ

ખર્ચનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે આખું ડેળવણીતંત્ર અને આખું સત્તાતંત્ર હાથ ઊંચા કરી ઊંચું રહે છે! બજેટ અંદાજ સરવૈયાં

૬ / શિક્ષણ અને સંસ્કાર

ભણે ઘણીવાર ઉપયોગી થઈ પડતાં હોય. પરંતુ જો કામ માથેથી કાઢી નાખવું હોય તોપણ આ સર્વ અંકગળનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. કર વધારો, ફી વધારો, અને ડેજવણી લોન આવા પ્રકારનું સત્તાતંત્રમાં એક માનસ ઊભું થાય છે. ડેજવણી ઓછે ખર્ચે પણ આપી શકાય છે. ઓછાં સાધનોથી પણ માણસ ડેજવાય છે, અને આપણી સંસ્કૃતિમાં વિદ્યા કદી વેચાતી ન હતી એવી પણ એક ભૂમિકા હતી, એ આખી વાત વિસરાઈ જાય છે. શિક્ષણની ભૂમિકાઓમાં પણ આપણાં આર્થિક તોલમાપ ઘણાં વિચિત્ર બની જાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષકનું પેટ પણ ભરાય નહિ. એટલો પગાર આપી આપણે આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ નળાવી લઈએ છીએ. જો કે અસરકારક લાગણીમાં આપણે કહીએ છીએ ખરા કે જાળકેજવણી એ વધારેમાં વધારે મદત્તવનો પાયો છે, અને એના તરફ ખૂબ ખૂબ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો ઇંગ્રેજી લખેલા અને કાર્મિક વધારે અળવળ કરી શકે એવા હોવાથી એમને થોડીઘણી રાહત અપાય અને એકાદ દસકો તેઓ શાંત રહે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવામાં આવે છે. અને કોણ જાણે કેમ ને ઉચ્ચ શિક્ષણ ઓછામાં ઓછાં સ્ત્રીપુરોના લઈ શકે છે, એ શિક્ષણની સંસ્થાઓને અને એ શિક્ષણ આપતા શિક્ષકોને માત્ર, પાન અને પગાર ભરપેટે આપવામાં આવે છે. ઓછામાં ઓછા કામના કલાકો ભરી તેના પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે જો ઠાઈપણ વર્ગ રાજ મેળવતો હોય તો તે આપણી કોલેજોમાં સારાં કપડાં પહેરી, અમનચેન કરતો પ્રેડેસરોનો વર્ગ છે. ભારતની આર્થિક સ્થિતિને જોત્યે એવા પગારનો કમ નક્કી કરવાની શું સત્તાતંત્રને જરૂર નથી લાગતી? અને સામાન્ય દિંદવારીને નગર સામે રાખી આખું આર્થિક ચોક્કું રચા સિવાય આપણે આપણી આર્થિક સમજુતા ગુમાવી જેસી ચારેપાસ અસંતોષ દેલાવવાનાં ગુન્દો બની આંખે શું નથી કરી રહ્યા!

આર્થિક અસમાનતા ડેળવણીમાં

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ વારંવાર કહી રહ્યા છે કે સર્વ ભારતવાસીઓએ અને એટલે વધારે શ્રમ કરવાનો છે. એ કથન બહુ જ સાચું છે. ભારતની સ્વાતંત્ર્યની જાળાવરધામાં એ સત્યનો અમલ અતિશય જરૂરી છે, અને જ્યારે અન્ય દેશોની દોડ અણુ-શક્તિ સુધી પહોંચી ગઈ છે ત્યારે તો આપણે શ્રમ ધણે વધારે હોવો જોઈએ, અને એ શ્રમની સામે માર્સિક કે વાર્ષિક આવકની દગધીઓ જરા પણ તોળાવી ન જોઈએ. આપણે દેશ હજી સંધર નથી. આપણે ઘણાં ગરીબ છીએ. આપણે સહુએ એક સાથે એક-સામટા ક્રિયા થવાનું છે અને આગળ વધવાનું છે. રાજ્યોનાં રાજ્ય વિલીન થયાં અને સમાનતાનું એક પગથિયું આપણે ઉપર ચઢ્યા. જમીનદારી નાબૂદ થઈ અને સમાનતાનું બીજું પગથિયું આપણે હાથ લાગ્યું એમ ઉત્સાહપૂર્વક આપણે માની લીધું. ડેળવણીમાં ગરીબ-તવંગરના બેદ નથી. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ડેળવણીનાં દ્વાર ગરીબોને કારણે ઠાઈતી સામે બંધ રહ્યાં નથી, અને પરદેશનું નિષ્ણાત શિક્ષણ માત્ર સાધન સંપત્તિ કુટુંબનાં બાળકોને જ મળે છે એ આક્ષેપ દૂર થઈ ગયો છે. એવી ડેળવણીમાં સમાનતાની જૂમિકા આપણે ક્યારે લાવી શકીશું? એ સમાનતા લાવવાની જરૂર છે એમ શું ડેળવણીકારોને નથી લાગતું? આર્થિક અસમાનતાને કારણે ભારતીય નાગરિકોના મોટા ભાગનાં બાળકો પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચ ડેળવણીથી વંચિત રહે એ વૃત્તન ભારતને શોભે તો નહિ જ ને? પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ જૂમ પાડી જોડે છે કે ભારતીય શુદ્ધિ પરદેશમાં વેચાય એવી ધોતાળ બની રહી છે કે કેમ એની મને પાકી માહિતી નથી. છતાં મને એટલું તો વારંવાર લાગ્યા કરે છે કે ભારતીય શુદ્ધિ ભારતમાં જ એટલી બધી ન ચગે કે જે ભારતીય સામાન્યતાને ખભે બોજા રૂપ બની રહે !

શ્રીકેળવણી - પ્રગતિ પાસુ

કેળવણીનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે આપણી વિચારધારામાં એક ઈલાખો ચીસો પડે છે. દેશનું એ દુર્ભાગ્ય છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રી વર્ગ શિક્ષણની ગાળતમાં ઘણો પછાત છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી કે કેમ એ સંબંધમાં આપણને હજી શંકા રહે છે. એ સાચી વાત. પરંતુ આપણી સુધારક પ્રવૃત્તિએ એટલો વિજય જરૂર મેળવ્યો છે કે ખુલ્લી રીતે સ્ત્રી-શિક્ષણનો વિરોધ કરનાર આપણે ત્યાં ધણું ઘટી ગયાં છે.

['જરૂર' - ગુપ્તજી, તા. ૨૮મી જુલાઈ ૧૯૫૪]

આપણી ડેળવણી

ગમતી અધુગમતી - પણ ડેળવણી મોટું બળ

સમાજના ચણતરનો પાયો ડેળવણી છે એમ આપણે સુખેથી કહીએ છીએ. સમાજ ઘડાય છે, સમાજ આકાર લે છે, ડેળવણીનાં અંકુશોમાંથી. પણ જ્યારે ' ડેળવણી ' શબ્દ આપણે સાંભળીએ છીએ કે લખીએ છીએ ત્યારે તાત્કાલિક તો આપણે જાણે ભડકી ભીડીએ છીએ કે : આ ડેળવણી ? આજની ડેળવણી ? એ તે શું સમાજ ધડતી હતી ? પરંતુ એ પ્રમાણે ભડકવાની કાંઈ જરૂર નથી. ડેળવણીના સૈદ્ધાંતિક વિવેચનને આપણે જરા બાળુ ઉપર રહેવા દઈએ. છતાં એ પણ આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ કે આ કે તે કે જે પ્રકારની ડેળવણી અપાતી હોય તે જ સમાજની કાવાનું કમેવર ઘડે છે. પછી તે આદર્શ હોય ન હોય !

પુનરાવલોકન

એટલે હવે પ્રશ્ન એ બિંબો યાય છે કે આપણા અત્યારના સમાજને ઘડનાર, તેના પહેલ પાસા પાડનાર, ડેળવણી કઈ કઈ દિશાએથી તેનો સ્પર્શ સાધી રહી છે ? એનો વિચાર કરતાં આપણને સહેજે સમજાય છે કે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને સહુથી પહેલો સ્પર્શ તો યાય છે શાળા-મહાશાળા મારફત અપાતી ડેળવણીનો જ. સરકાર સ્થાપિત ડેળવણીખાતું આનું દોરીસંચાલન કરવું હોય છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. અને જે રીતે એ દોરીનું સંચાલન સન ૧૯૪૭ સુધી થતું રહ્યું છે તેના પ્રત્યે હવે હોય કે રોય ઠાલવવો અનુચિત છે. ભારત ત્યારે પરાધીન હતું, પરતંત્ર

હતું, એના ઉપર શાસન ચલાવનાર વર્ગ પોતાને ઉપયોગમાં આવે, પોતાને જોઈએ તેવા સમાજ એ દેશમાંથી ઉપજાવી કાઢવા મથતો હતો. કેળવણીનું એનું લક્ષ્ય માત્ર એ જ હતું. છતાં એમાંથી તે કે કે તેજસ્વી તારલાઓ હિંદના નામને અજવાળી ગયા છે ! ૧૯૪૭ થી ભારત સ્વતંત્ર થયું. દેશના શાસનની લગભગ દેશવાસી-એના હાથમાં સોંપાઈ, અને ત્યાર પછી તો સમાજના નવઘડતરની આવી આપણા જ દેશ-બાંધવોના હાથમાં. આવીને પડી છે ! પણ એનો કેવો અને કેટલો ઉપયોગ થયો છે એ જ્યારે આપણે જરા ઝીણવટથી જોવા જોસીએ છીએ ત્યારે પ્રકાશ જરા દૂર દૂર નથી લાગતો ? સાત વર્ષનો ગાળો અત્યારના શાસકોને કદાચ બહુ મોટો નહિ લાગતો હોય ! તો તેની સાથે આપણને તકરાર નથી. પરંતુ જે રીતે એ પ્રશ્ન અત્યારે હલ થઈ રહ્યો છે તે રીતે હજી ખીજા દસેક વર્ષ એ પાયા સામું નજર કરવાને પણ શાસકોને અવકાશ મળશે કે કેમ એવી શકા ઉપસ્થિત થયા વગર રહેતી નથી.

કેળવણી કેને માટે .

આમ જ્યારે સમાજના અણતરના પાયા રૂપ કેળવણીની વાત હું કરી રહ્યો છું, ત્યારે મારી નજર આગળ મુખર્ષ, કલકત્તા, દિલ્હી કે નાગપુર કે માયસોર કે વડોદરા જેવાં રમ્ય શહેરો જોપરતી આવેલાં હોતાં નથી. ત્યાં તો મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો રચાય છે, મોટાં મોટાં મહાવિદ્યાલયો જોનાં થયેલાં હોય છે. ત્યાંનો પંચરંગી સમાજ બહુ જ સુધરી ગયેલો જણાય છે ! એટલે એ દૃશ્યને હું અત્યારે અડકવાયે માગતો નથી. પરંતુ મારી નજર આગળ જે રમી રહે છે તે તો માત્ર ૨૦૦, ૫૦૦, ૭૦૦ કે ૧૦૦૦ માણસોની વસ્તી ધરાવતાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ ! હિંદુસ્તાન ગામડામાં વસે છે એમ ગાંધીજીએ જે કહ્યું હતું તે આજ પણ સાચું છે. સમાજ-રચનાના પાયા રૂપે કેળવણીએ જન્મવાનો ભાગ તો ખરેખરા આવાં ગામડાંઓમાં જ રહેતો છે, અને ત્યાં તે કેટલી સીમા પર્યંત રપડી

જ ઓછો રહે એ સદૃ સમજે એમ છે.

સોંધામાં સોંધી અને સહુને સ્પર્શે એવી ડેળવણી

આપણે ધનવાનો, સત્તાવાનો, નેતાઓ અને આગેવાનોનાં છોકરા-છોકરીઓને ભણાવવાનાં નથી, પરંતુ ગાંધીજી પોતાને જે ન્યાતના કહેવડાવતા હતા તે જેડૂત, વણકર અને મજદૂર વર્ગનાં બાળક-બાળકીઓને ડેળવણી આપવાની છે ! આપણા દેશમાં નિષ્ણાતોનો કંઈ તોટો નથી. ડેળવણીની પ્રાથમિક ભૂમિકા માટેના, કે માધ્યમિક કે ઉચ્ચ ભૂમિકા માટેના નિષ્ણાતો આપણે ત્યાં ઘણા છે. તેઓ એકસાથે બેસીને સ્વતંત્ર ભારતને માટે એકસરખા, સોંધામાં સોંધી, અને સહુને સ્પર્શે એવી ડેળવણીની યોજના કેમ ન વિચારી શકે ? કેમ ન ઘડી શકે ? અને કેમ અગત્યમાં મૂકી ન શકે ? લોકશાહીમાં લોકકલ્યાણની ભાવના પૂરતી ખીલવવાને માટે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, વૈજ્ઞાનિક, કૃષિ અને કારીગરીની ડેળવણીનું ખીણું એવું ગોઠવાવું જોઈએ કે ઉચ્ચ ડેળવણી માધ્યમિકને તુચ્છકારે નહિ, માધ્યમિક ડેળવણી શિશુ ડેળવણીને તુચ્છકારે નહિ; એક-બીજાના પૂરક રૂપે જ અસ્તિત્વમાં હોય; અને ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણના પુરસ્કારમાં એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ કે જે પ્રોફેસરને તોળકો બનાવે, અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને ગિયારો બનાવે. આજે તો એમ થઈ રહ્યું છે એ નરી આંખે દેખાય છે.

કેળવણી અને આપણી ગરીબી

એક લાલ ખતી

વડોદરાની મહારાજા યુનિવર્સિટીએ સરસ પ્રયોગશીલતા દાખવવા માંડી છે, અને તે શરૂઆતથી જ. એ પ્રયોગશીલતામાં શ્રીમંત મહારાજા સવાળરાવે પ્રયોગશીલતાની દોરેલી લીટી હીક હીક લખાતી જાય છે. સાથે સાથે એક ચેતવણીની પણ જરૂર દેખાય છે. સ્વરાજ્યમાં હજી પરદેશનો મોહ જરાય ઓછો થયો નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે વધતો જાય છે એમ કહેવાને સાધન મળે એવી પરિસ્થિતિ આપણી ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રયોનાઓ ઊભી કરી રહ્યા છે. એ પરદેશ પૂજન આપણા ગરીબ દેશને ઉચ્ચ કેળવણીમાં પણ માફક આવશે કે કેમ એ સહુએ વિચારવું રજી. સોનાની લંકાનો વર્તમાન ખ્યાલ આપતા અમેરિકા [U. S. A.] ના આમેઝન યંત્રકુકડા, કૃષિકુકડા, વીજળીગૃહો, નહેરો, આપણા ગરીબ દેશમાં ઉતારવાની આપણી ધગશ લગ્ને સુતિપાત્ર હોય. પરંતુ એમાંથી મીલ-માલિકોના નફા ખડકાઈ જતા હોય, નિષ્ણાત એન્જિનીયરોના અંદાજે સાથે તેમના પગારો અમેરિકાની જિંદગી એ ચઢતા જતા હોય, અને બધા વિદ્યુતગૃહો અને નહેર ચોજનાઓ ઠાગળ અને ઠાતરથી આગળ વધતાં ન હોય ત્યારે ભારતમાં અમેરિકા સર્જવાની આપણી ઘેલછા મિત્તનમાં રાખવી જોઈએ અને આપણી ઉન્નતિના પ્રયોગો રાષ્ટ્રીય કે રાજકીય નાદારીમાં પરિણામ ન પામે એવી ઠાઈ મર્યાદા બાંધવી જોઈએ ખરી. અમેરિકન દબની

રસોઈ બહુ સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક અને શાસ્ત્રીય દશે એ ના નહિ. પરંતુ અમેરિકન યાળીના દસમા લાગનો પણ ખોરાક ભારતની સામાન્ય જનતાને મળે છે કે કેમ તેનો પણ સાથે સાથે હિસાબ નીકળે તો વધારે સારું. જેવનાં જિંડામં જિંડા પ્રદેશો સુધી પહોંચી વળી સામાજિક કાર્ય માટે અમુક વ્યક્તિની પાત્રતા છે કે કેમ એ નક્કી કરવા આપણે અમેરિકન યંત્રો, જંત્રો અને મંત્રોનું શિક્ષણ ભણે લઈએ; પરંતુ એ મંત્ર, જંત્ર અને તંત્રની બંદુર્ધ ત્રિપુટી ભારતની સામાજિક રિયલિતે જોએ લાગશે કે ભારતને માથે સામાજિક કાર્યકરોની હાપવાળા પગારદાર ધોળા દાથીઓ ઉપજાવી ભારતનું ભારણ વધારશે, એ પ્રશ્નનો ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એટલે ખોખા જનાવી હીગશીમા અને નાગાસાકી ઉપર જવાળામુખી ઉતારતું અમેરિકા બધી વાતે પગલાંમાં પગ ચૂકવા સરખું તો નથી જ. સમયની રેતી ઉપર અમેરિકાએ પાડેલાં કેટલાંયે પગલાં જૂ સાઈ જવાને પાત્ર છે. ગુંડાનો શિરતાજ પેન્ડરગાર્ટ અને અમેરિકન પ્રજના શિરતાજ ટ્રુમેન વચ્ચે કોઈ સંબંધ હતો એ આપણા કેળવણીકારો જાણે છે ખરા? અને જાણતા હોય તો જાહેરમાં ચૂકરાની હિંમત ધરાવે છે ખરા? પ્રયોગશીલતાની વિરુદ્ધમાં નહિ, પરંતુ ગરીબ ભારતથી સહી શકાય એવી પ્રયોગશીલતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ કરવાનું આ સૂચન છે. અમુક જાતનાં મકાન વગર અમુક કેળવણી આપી શકાય જ નહિ એમ માનતા કાર અને બગલા વિશ્રુષિત કેળવણી-કારોએ સમગ્ર લેવું જોઈએ કે જેને અર્થ-કેળવણી આપવામાં આવે છે એ સામાન્ય જનતાને તો કાર પણ નથી અને બગલા પણ નથી. ઝૂંપડી-કૂળા પણ દશે કે કેમ એની તપાસ કરવાની સુધ્ધા જરૂર નથી. એ પણ ઘણાને નહિ હોય. સાધન સંપત્તિ અમેરિકાને નહિ પરંતુ સાધન નહિ ભારતને આપણે કેળવણી આપવાની છે. લંગોટી પણ લાગે જ મેળવી શકતા વિદ્યાર્થીઓને રેશમ-કિનખાગના જબ્બા આપવાનો આદર્શ લેણે આપણે સેવીએ.

પરંતુ એ આદર્શ સેવનમાં કિનખાત્ર મેળવવાને બદલે લગોટી
પણ વિદ્યાર્થી ગુમાવી ન જોડે એવી વ્યવહારુ દષ્ટિ પણ જરા જરા
કેળવના જઈએ, તો આપણે સ્વરાજ્યને અને સ્વરાજ્યનો કિનખાત્ર
પાડેનો સ્પર્શ કરી શકીશું.

['શી સમાલિખ્ય'—રવિવાર, વા. ૨૩-૧૨-'૫૧]

ડગમગતી જ રહેવાની છે; કદાચ ડગમગતા પાવા ઉપર મરોલાત રચી શકાશે જ નહિ. મને ડર છે કે માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ રાજ્યકર્તાઓનું, નેતાઓનું અને કેળવણીકારોનું જોડણું ધ્યાન ખેંચે છે તેના સોમા અંશનું ધ્યાન પ્રાથમિક કેળવણી ખેંચતી હોય તેમ લાગતું નથી. શિક્ષણુવ્યવસ્થાની આ એક ગંભીર જૂલ છે એમ હું માનું છું. પ્રાથમિક શિક્ષણ તરફ દુર્લક્ષ કરવું, પ્રાથમિક શિક્ષકો તરફ ઘણા સેવરી એના અરખું રાષ્ટ્રીય પાપ એકે નથી. પ્રાથમિક કેળવણીની સાચી કદર થશે તો કંઈક કાચકાઓ આપોઆપ ઊઠવી જશે, અને આપણા આખા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવનને કલાંકિત કરી રહેતી અનેક સમસ્યાઓનો આપોઆપ નિવેડો આવી જશે.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પ્રત્યે ગમાજની કેવી ધૂગા બેસેલી દૃષ્ટિ છે તેનો મને જાત-અનુભવ છે. રાષ્ટ્રના જાણનાગરિ-કેનું બાંધ જેમના હાથમાં સોંપીએ છીએ એ શિક્ષકોનો પગાર પટાવાળા કરનાં પણ એાછો હોય. આજની દ્રવ્યલગ્ની જનતા શિક્ષકની કિંમત એના શિક્ષણથી નહિ પણ એના પગારથી જ આંકે અને પગાર તો પટાવાળા કે પાણી ભરનારની જ કક્ષાએ આવતો હોય, એટલે ફાજદાર, મામલનદાર કે સાળાધિદારીના રસોઈયા તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં આશ્ચર્ય શું.

ગામના સત્તાધારી પટેલ, તલાટી કે જમાદાર આગળ પ્રાથમિક શિક્ષકે નીચી કક્ષાએ જ બેસવાનું. જાણકોની શિસ્ત ઉપર રહેતી તેમની આછી પાટણી સત્તા પણ દવે ખૂંટતી લેવાય છે. શિક્ષકના આત્મગૌરવનું અંધું પણ રક્ષણ ચાલ્યું એની એની પાસે સત્તા નથી.

ઉપરીઓની ધમકા તો સતત ચાલુ જ હોય. ગામના નેતાઓ આવી પાછા તેમની અંજર લઈ નાખે. શિષ્યોની પરીક્ષા તો બાર માંદને લેવાય, પંચુ શિક્ષકની પરીક્ષા તો જે આવે તે લે, પછી

તે કેળવણી ખાતાનો અમલદાર હોય કે મુદ્દી ખાતાનો અમલદાર હોય. શિક્ષકો વહેલા આવ્યા કે મોડા આવ્યા, શિક્ષકો દટાર બેઠા કે ઉપર હાથ ટેકવીને બેઠા. શિક્ષકો નકશાનો ઉપયોગ પૂરો કરે છે કે કેમ, કાળા પાટિયાને ધોળું જનાવી શકે છે કે નહિ, તેમજ પોતાની પાઠનોંધ કે પ્રયોગનોંધ રાખી છે કે કેમ વગેરે વગેરે અનેક ગૂંચવણુ લેવામાં આવે છે. બ્રિટીશ શિક્ષકની પરીક્ષા સેવામાં આવે છે કે જેની પરીક્ષા કોલેજના પ્રોફેસરની લેવામાં આવે તો જરૂર નાપાસ થાય. બહુ નવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ સાચું છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના શિક્ષકોને શિક્ષણની લાયકાત આપવા માટે બીજા વર્ષ અને ત્રણ ત્રણ વર્ષના વિશિષ્ટ અભ્યાસો કરાવવામાં આવે છે. જ્યારે ઉચ્ચ કેળવણીની વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણ આપનાર પ્રોફેસર સીવો જ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપી શિક્ષકને રથાને બિરાજી જાય છે. પ્રોફેસરોની નિયમિતતા, તેમની શિક્ષણ-શક્તિ, તેમનાં ચારિત્ર્ય અને તેમના સંસ્કાર મળીને વાત જોડાઈ જાય છે. 'કરીએ એટલું' વધારે સારું. વધારે પગાર લઈ જોડામાં જોડા કામ આપતો અને જોડામાં જોડા પગારમાં-જવાબદારી માથે લેતો કોઈપણ વર્ગ હોય તો તે કોલેજનો પ્રોફેસર વર્ગ છે, એ મેં આજ નહિ પણ ઘણીયં વાર કહ્યું છે. અને પ્રોફેસર તથા પ્રાથમિક શિક્ષકના પગારની સરખામણી કોઈએ કરી જોઈ છે ખરી?

દુનિયાના પ્રગતિશીલ દેશોની માફક દિંદુસ્તાનને પણ એક આર્થિક રોગ લાગુ પડ્યો છે; જીવનધોરણ ઉચ્ચ કરો અને એને માટે તમારાથી માગી શકાય એટલો વધારો તમારા કામનો બદલો માગો! સેવાલાવના વડે મેળવેલા સ્વરાજ્યમાં આ મંત્રનો જાપ આપ્યા જ કરે છે. ભારતની સામાન્યતા અને ભારતનાં ઉચ્ચ સિખરો વચ્ચે કેટલો આર્થિક ભેદ રહેલો છે એનો લાગ્યો જ કોઈ વિચાર કરે છે. વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓને લાગ્યો અને કરોડો મેળવવાનો હક્ક હોય જ. વિદ્યાર્થી કે અમેરિકા જઈ કહેવાતી ઉચ્ચ

પ્રાથમિક શિક્ષક-તેની સમસ્યા

મુળર્થ ઇલાકાના પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના હકૂ અધિવેશનનું મંગલ પ્રવચન કરતાં મને આનંદ થાય છે. મંગલ પ્રવચનમાં સહુનું માંગલ્ય જ ઇચ્છવાનું હોય. આખી માનવજાત અત્યારે વિવિધ વર્તુલોમાં ધૂમરીઓ ખાઈ રહી છે. માનસિક સંતાપોની પરાકાષ્ટા અનુભવી રહી છે, અને સુખ સાધનો વધ્યાં છે એમ કહેવા છતાં શરીરને ધસી નાખતાં અનેકાનેક ઘર્ષણમાંથી તે પસાર થઈ રહી છે. પ્રાંતિક, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને અખિલ જૂમંડલમાં બાપી રહેલી અશાંતિ ઠાઈક નવીન શાંતિરચના તરફ આખી માનવજાતને અને આપણા દેશને ખેંચી રહી છે એવી ચકાની આછી લખીર અનુભવતાં હું સહુનું માંગલ્ય, સહુનું કલ્યાણ, સહુનું સુખ અને સહુની શાંતિ ઇચ્છું છું, અને એ ઇચ્છા, પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘ દ્વારા હું વ્યક્ત કરું છું.

મોટે ભાગે મુલ્કી વહીવટ સાથે મારો આખો સેવાકાલ વ્યતીત થયો છે, છતાં શિક્ષણ સંસ્થાઓનો પરિચય હું મેળવતો રહ્યો છું. શિક્ષકોની સાથે મેં મૈત્રી બાંધી છે, અને તેમણે ખાસ કરી પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતા શિક્ષકો સાથે હું બહુ નિકટના સંબંધમાં આવ્યો છું. મને માત્ર વડોદરા રાજ્યનો જ પરિચય છે, છતાં મને મળેલો અનુભવ સર્વનો અનુભવ, હશે જ કે પ્રાથમિક ડેખવણી આપતો શિક્ષક એક બહુ માનવંત, સંસ્કાર ગ્રેરક વર્ગ છે. આખી ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાલાની ટીકા અને વિદ્વાનગરી પ્રસ્તાવનાઓ લખનાર હોટાલાલ નરબેરામ ભટ્ટ, દાબ્ય અને સંશોધનમાં રત

રહેલ: શ્રી જમજીવનરામ દયાળજી મોદી, મંથ પ્રકાશનમાં લાત પાડનાર શ્રી જીવજીલાલ અમરશી મહેતા, વર્તમાન કાવ્યસાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન મેળવનાર જોટાદકર, દેવચંદ રામજી, તેમ જ ત્રિભોવન ગોરીશંકર વ્યાસ સરખાં માનવંત નામ મને પ્રાથમિક શિક્ષકોનાં યાદ આવે છે, જેમને અત્યંત નવા યુગે પણ સલામ ભરતી પડશે અને આવા સંસ્કારકેન્દ્રો સરખા અનેક પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતા શિક્ષકો ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરમાં વેરાયેલા હશે, જેમની અસર બચ્ચલ, શંખનાદ કે તાલીઓના ગડગડાટ વગર જ અત્યંત સૌમ્ય હોયે છતાં અત્યંત સફળતાપૂર્વક શુભરાતને, મુખર્ષ ધલાકાને ઘડી રહી હોવી જોઈએ.

પ્રાથમિક શિક્ષણની અને પ્રાથમિક કેળવણીના શિક્ષકોની અસર જરાક પણ અવગણી શકાય એમ નથી.

આરે પાસ યુનિવર્સિટીઓનાં જોખાં જોખાં થઈ જાય છે, અને કિંદને ન શોભે એવા ભારે પગારદાર પ્રોફેસરો અને વહીવટી અમલદારોની યોજનાઓની જેઆપેચી અને સરસ્વતીને ન શોભે એવાં ખટપટવર્તુલો ચઢાવા લીધે જાય છે. માધ્યમિક શિક્ષણ માટે પણ યોજનાઓ, કમિટીઓ, કમીશનો, બોર્ડ અને શિક્ષણના પ્રકારની ચૂંધાચૂંધ થઈ રહી છે. કેળવણી સમગ્ર આવશ્યક છે, પવિત્ર છે, માણસની માણસાઈ ને ઓપ આપે છે. ઉચ્ચ કેળવણી અને માધ્યમિક કેળવણી, ધંધાદારી શિક્ષણ કે વિદ્યાન શિક્ષણ જરૂરી છે, આવકારદાયક છે, ઉપયોગી છે. સાથે સાથે ઉચ્ચ કેળવણીની અતિ પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે આપણે રખે જૂઠીએ કે પ્રાથમિક કેળવણી ઉચ્ચ કેળવણીનો પાયો હોવાથી, ઉચ્ચ કેળવણી કરતાં પણ વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે; માધ્યમિક કેળવણી જરૂરી છે એ વાત બહુ સાચી. પણ સાથે સાથે ક્ષણભર પણ આપણે ન જૂઠીએ કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ બન્ને કેળવણીની મજબૂતી તો પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર જ રહેવાની છે. પાયો ડગમગતો હશે તો આખી મહોલાત

ઉગમગતી જ રહેવાની છે; કદાચ ઉગમગતા પાયા ઉપર મંદોલાત રચી શકાશે જ નહિ. મને ડર છે કે માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ગરબકર્તાઓનું, નેતાઓનું અને કેળવણીકારોનું જેટલું ધ્યાન ખેંચે છે તેના સોમા અંશનું ધ્યાન પ્રાથમિક કેળવણી ખેંચતી હોય તેમ લાગતું નથી. શિક્ષણવ્યવસ્થાની આ એક ગંભીર ખૂલ છે એમ હું માનું છું. પ્રાથમિક શિક્ષણ તરફ દુર્લક્ષ કરવું, પ્રાથમિક શિક્ષકો તરફ ઘણા સેવની એના સ્વરૂપે રાષ્ટ્રીય પાપ એકે નથી. પ્રાથમિક કેળવણીની સાચી કદર થશે તો કંઈક ડાયકાઓ આપેઆપ ઊઠતી જશે, અને આપણા આખા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવનને કલંકિત કરી રહેલી અનેક સમસ્યાઓનો આપેઆપ નિવેડો આવી જશે.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પ્રત્યે મમાજની કેરી ધૂણ લાયેલી દૃષ્ટિ છે તેનો મને જાત-અનુભવ છે. રાષ્ટ્રના જાલનાગરિ-કેનું લાંબ જેમના હાથમાં સોંપીએ છીએ એ શિક્ષકોનો પગાર પટાવાળા કરતાં પણ ઓછો હોય. આજની દ્રવ્યલક્ષી જનતા શિક્ષકની કિંમત એના શિક્ષણથી નહિ પણ એના પગારથી જ આકે અને પગાર તો પટાવાળા કે પાણી ભરનારની જ કક્ષાએ આવતો હોય, એટલે કોજદાર, મમલનદાર કે શાળાધિકારીના રસોઈયા તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં આશ્ચર્ય શું.

ગામના સત્તાધારી પટેલ, તલાટી કે જમાદાર આગળ પ્રાથમિક શિક્ષકે નીચી કક્ષાએ જ બેસવાનું. જાળકોની શિરત ઉપર રહેતી તેમની આછી પાતળી સત્તા પણ હવે ઝૂંટતી લેવાય છે. શિક્ષકના આત્મગૌરવનું આછું પણ રક્ષણ યામ એવી એની પાસે સત્તા નથી.

ઉપરીઓની ધમકી તો સતત ચાલુ જ હોય. ગામના નેતાઓ આવી પાછ તેમની ખબર લઈ નાખે. શિષ્યોની પરીક્ષા તો જાર માંદને લંચાય, યંત્ર શિક્ષકની પરીક્ષા તો જે આવે તે લે, પછી

તે કેળવણી ખાતાનો અમલદાર હોય કે મુલ્કી ખાતાનો અમલદાર હોય. શિક્ષકો વહેલા આવ્યા કે મોડા આવ્યા, શિક્ષકો ટટાર બેઠા કે ઉપર હાથ ટેકવીને બેઠા. શિક્ષકો નકશાનો ઉપયોગ પૂરો કરે છે કે કેમ, કાળા પાટિયાને ધોળું બનાવી શકે છે કે નહિ, તેમણે પોતાની પાઠનોંધ કે પ્રયોગનોંધ રાખ્યા છે કે કેમ વગેરે વગેરે અનેક ગૂંચવણ હારેલા એવા એવા પ્રશ્નો દ્વારા શિક્ષકની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે કે જેથી પરીક્ષા કોલેજના પ્રોફેસરની લેખમાં આવે તો જરૂર નાપાસ થાય. બહુ નવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ સાચા છે. કે પ્રાથમિક કેળવણીના શિક્ષકોને શિક્ષણની સાધકાન આપવા માટે બન્ને વર્ષ અને ત્રણ ત્રણ વર્ષના વિશિષ્ટ અભ્યાસો કરાવવામાં આવે છે. જ્યારે ઉચ્ચ કેળવણીની વિષય પીઠોમાં શિક્ષણ આપનાર પ્રોફેસર સીધો જ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપી શિક્ષકને સ્થાને બિરાજી જાય છે. પ્રોફેસરોની નિયમિતતા, તેમની શિક્ષણ-શક્તિ, તેમનાં ચારિત્ર્ય અને તેમના સુરદાર સંબંધી વાત જોટલી ઓછી કરીએ એટલું વધારે સારું. વધારે પગાર લઈ ઓછામાં ઓછું કામ આપતો અને ઓછામાં ઓછી પરિણામ-જવાબદારી માથે લેતો કાર્મપણ વર્ગ હોય તો તે કોલેજનો પ્રોફેસર વર્ગ છે, એ મેં આજ નહિ પણ ઇશ્વરિય વાર કહ્યું છે. અને પ્રોફેસર તથા પ્રાથમિક શિક્ષકના પગારની સરખામણી કાંઈએ કરી જોઈ છે ખરી ?

દુનિયાના પ્રગતિશીલ દેશોની માફક હિંદુસ્તાનને પણ એક આર્થિક રોગ લાગુ પડ્યો છે; જીવનધોરણ ઉચ્ચ કરો અને એને માટે તમારાથી માગી શકાય એટલો વધારો તમારા કામનો બદલો માગો ! સેવાભાવના વડે મેળવેલા સ્વરાજ્યમાં આ મંત્રનો જાપ ચાલ્યા જ કરે છે. ભારતની સામાન્યતા અને ભારતનાં ઉચ્ચ શિખરો વચ્ચે કેટલો આર્થિક ભેદ રહેલો છે એનો ભાગ્યે જ કોઈ વિચાર કરે છે. વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓને લાખો અને કરોડો મેળવવાનો હક્ક હોય જ. વિદ્યાર્થી કે અમેરિકા જઈ કહેવાતી ઉચ્ચ

કેળવણી સર્વ આવનાર હિંદવાસીનું જીવનધોરણ ઉચ્ચ હોવાથી અને એની અલભ્ય હિતોના લાભ આપણા ગરીબ દેશવાસીને આપવાનો હોવાથી એને તો ભરપટ્ટે પગાર આપવો જ જોઈએ. યાંત્રિક અને તાંત્રિક શિક્ષણ વગર દેશનું ધારિદ્ર્ય ફીટવાનું નહિ. એટલે એનું શિક્ષણ પામેલા સહુ કોઈ વધારે મુસાહીરો માગે જ. અમલદારો વગર એકે વહીવટ-ચક્ર ચાલે જ નહિ એટલે એમને સંતુષ્ટ રાખવા જ જોઈએ. ન્યાયાધીશો, ન્યાયને તોલનાર ન્યાયના અધિષ્ઠાતાઓને તો એટલો પગાર આપવો જોઈએ કે જે તેમને પ્રલોભનોથી પર રાખે! પ્રલોભનથી પર રાખે એટલું વેતન માગનાર, આપનાર અને તેની તરફેણ કરનારને એક જ સત્ય સંલગ્નતા વચની મને ઇચ્છા થાય છે: ન્યાયાધીશોને અપાતો પગાર કોઈપણ ગુન્હેગારને આપવામાં આવશે તે દિવસે એ ગુન્હેગાર જરૂર મટી જશે! માગે એટલા ભારે પગારો આપવા છતાં દુનિયાનું કે ભારતનું કેટલું દળદર ફીટયું એની તપાસ કરવા પહેલા વર્ગમાં અને વિમાનોમાં ફરતા મહાશુદ્ધિશાળીઓ જે પોતાની બુદ્ધિને સોના-ચાંદીને માપે જ તોલતા હોય છે તેમનાં કમીશનો નીમવાની જરૂર નથી. જગતની સામાન્યતાને પૂછો કે મદ્રા આર્થિક લાભ પામતી બુદ્ધિએ સામાન્ય જીવનને કેટલું જીંચે ચલાવ્યું? જવાબ આપણી નજર સામે છે.

આમ દેશની સામાન્યતાને શોભે એમ સેવા કરવા કોઈ તૈયાર નથી. ગાંધી દીધા સ્વરાજમાં સહુ બુદ્ધિ, શક્તિ અને કામનો બદલો માગે છે અને તે બદલો દેશના અર્ધ ફેફસાને બોળે એમ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની એ માગનારાઓને જરૂર પડ્યું નથી. માગનાર અને મેગવનાર સહુને દળદર, બે દળદર, ત્રણ દળદર, ચાર દળદર અને પાંચ પાંચ દળદરનો માસિક દરમાયો પડ્યું સેવાનો જ પ્રકાર લાગે છે બહે!

પરંતુ એ જે-તે-તેમાં પ્રાથમિક કેળવણી અને એ કેળવણી

આપનાર શિક્ષકને રખે કોઈ વીસરી જાય. ન્યાયાધીશને પોતાની કિંમત મેળવવી છે, અમલદારને પોતાની કિંમત મેળવવી છે, વકીલ, ડોક્ટર અને ટેકનીશીયન પોતાને સોનેરૂપે તોલવા માગે છે, અરે સ્વરાજ્યની લડતમાં અપાયલા સાચા ખોટા ભોગની કિંમત માગવામાં આવે છે અને આપવામાં આવે છે. એ દુનિયામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપના શિક્ષકોને પણ પોતાનું જીવનધોરણ ઉચ્ચ કરવાની આકાંક્ષા રહે એમાં કોઈએ નવાઈ કેમ પામવી જોઈએ એ હું સમજી શકતો નથી. જીવનધોરણના ઉચ્ચીકરણમાં બે ટંકનો પૌષ્ટિક ખોરાક, ચોખ્ખાં કપડાં, એક નાનકડું ઘર, બાળકોની ડેજવણી માટેની આર્થિક સગવડ અને આર્થિક ચિંતામુક્ત વાર્ષિક એટલું આવતું હોય તો પ્રાથમિક ડેજવણીનું નિયમન કરનાર સત્તા કે સંસ્થાએ જોવું જોઈએ કે પ્રાથમિક શિક્ષકોને આટલી પણ આર્થિક સગવડ મળે છે કે કેમ. પ્રાથમિક ડેજવણી આપનાર શિક્ષકને ખેસવા માટે કાર જોઈતી નથી, એનાં સંતાનોને વિલાપત, અમેરિકા મોકલી તેમની મોટાઈનો વીમો ઉતરાવવો નથી, પહેલા વર્ગમાં કે વિમાનમાં તેમને ખુસાફરી કરવી નથી, મહાબલેશ્વર, મમૂરી કે હાટી-સીમલાની હવા ખાવી નથી, બાગમગીચાવાળા બંગલાઓમાં રહેવું નથી, રેડિયો-સીનેમાનો આનંદ મેળવવો નથી, માંદગી વખતે નર્સિંગ હોમમાં રહેવું નથી. એને એ બધાંનું મન નહિ થતું હોય એમ કહેવું એ આજની દુનિયાને ન ઓળખવા સરખું છે. છતાં એ પોતાનું મન મારી શકે છે. પરંતુ એને માત્ર ચરિત્રાર્થ ચલાવવા જોટલું પણ મળવું જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્ન પ્રાથમિક ડેજવણીના હિતેચ્છુઓએ વિચારવા સરખું છે.

પ્રાથમિક શિક્ષકને પટાવાળાનો પગાર આપીશું તો એની ડેજવણી પણ પટાવાળાઓને જ ઉપજવશે. એની પ્રતિષ્ઠા રસોઈયાની આંકીશું તો આપણાં બાળકો પણ રેડિયાળ રસોઈયા જ બની ગહેશે. શિક્ષકની જરૂરિયાત-અત્યંત પ્રાથમિક જરૂરિયાત-પોષાય

એટલી આર્થિક સમવડ આપીશું તો આપણાં બાળકો સંતોષી નાગરિક બનશે. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા સાચીશું તો આપણાં બાળકો જ્ઞાતની અને દેશની પ્રતિષ્ઠા સાચવે એવા સ્વમાની દેશમેત્રક બની રહેશે. શિક્ષકને ગુરુસ્થાને સ્થાપીશું તો આપણાં બાળકો જ્ઞાત-ગુરુત્વ પ્રાપ્ત કરશે. જેવો પ્રાથમિક શિક્ષક તેવી જ ભાવિ પ્રજા; એ સાચાં જોટાં પહેલું સમજાવ એમ વધારે સારું. આજનાં ઠસકિત કાળાં બજાર, આજના દેશ અને ધર્મકંડ, સંવાને ઓઠે આજ ગોઠવાતી સ્વાર્થબાજી, અને ગાંધીજીનાં નામનં નષ્ટ કરતો સસ્વાશીળ ભાવિ ઇતિહાસને પાને ફરી ન લખાવ એમ કંઈ હોય તો પ્રાથમિક શિક્ષકની જરૂર પડેલી સાચવો, એને સાચા ગુરુસ્થાને બેસાડો અને એની પ્રતિષ્ઠાને આપ્યા સમાજની પ્રતિષ્ઠા તરીકે સ્વીકારો. નવી પ્રજા આપણા કરતા વધારે સારી સર્જાવ એમ આપણે સૌ ઝૂંઝૂંએ. પણ એ ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે આપણે શિક્ષકને ધક્કા ખાવા સમર્થાણું પ્રાણી નહિ પરંતુ નમન યોગ્ય ગુરુનું પદ આપીશું ત્યારે.

સમાજવ્યવસ્થામાં આછી પાતળી આર્થિક જીવિતને નીચાઈ ચલાવી લેવા જોટલી માનવજાત હિદાર છે, પરંતુ જે વ્યવસ્થા એક માનવીને મહેલ બંધાવી આપે અને બીજાને ઝૂંપડી પણ બંધાવી ન દે એ વ્યવસ્થા અવ્યવસ્થા છે, ભયંકર આર્થિક અબુઆવડત છે, અસંતોષના જાણામુખીને જીવંત રાખતી જામમાં છે. કોંઈ ગર્વિષ્ઠ અર્થમિનારાઓએ કાં તો ઝૂંપડીની લપાટીએ આવવું પડશે અથવા ઝૂંપડીઓને એક બે માંગ આપી લોચી લેવી પડશે. નહિ તો ઝૂંપડીમાં લાગેલો અગ્નિ મિનારાઓને પણ ભસ્મ કરી નાખશે. આજની દુનિયાનો મહાગેમ આર્થિક અસમાનતાને નામે આપણે ઓળખી શકીએ. પ્રાથમિક શિક્ષકોને પોતાના અર્થથી સંતોષ સેવવાનો. પોતાના કાર્યને સેવાભાવ તરીકે ગણવાનો, ગરીબીમાં રહેલી મદદનાનો બોધ કરવી વખતે આપણે વિચારવું જોઈએ કે શિક્ષકો કરતાં બીજાં સામાજિક ઘટકોએ બોધની વધારે પાતલક

ધરાવે છે.

શિક્ષક સિવાયની દુનિયાને શિક્ષકની તરફેણમાં આટલું સંભાળાવતી વખતે હું શિક્ષકોને પણ કેટલીક વાત સંભળાવી લઉં.

બાલક અને કિશોર અવસ્થા એ આખા યૌવનનો અને વાધ્યકથનો પાયો છે. એ અવસ્થાને ઘડતી કેળવણી આપવાનું કાર્ય ખીખ ઠાઠપણુ રચનાત્મક કાર્ય જેટલું જ મહત્વનું છે. બાલમાનસ ઘડવું એ અત્યંત ગંભીર, નાણુક, જીવનપર્યંત અને તેથીયે આગળ સુધીની અસરો ઉપજાવનારું, અત્યંત કૌશલ્ય માગતું કાર્ય છે. શિક્ષકો એની ગંભીરતા, એની પવિત્રતા અને એનાં જોખમ સમજી વિચારીને એ ધંધામાં પ્રવેશ કરે. ખીખ ઠાઠપણુ કાર્યમાં હળવા હૃદયનો પ્રવેશ આવી શકે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં હળવી વૃત્તિ રાખે જરાય આસે એમ નથી. રાષ્ટ્રધડતરનું આઘ રચનાત્મક કાર્ય તે બાલકેળવણી - પ્રાથમિક કેળવણી. રાષ્ટ્રધડતરનું એક પરમ મહત્વનું તત્ત્વ પ્રાથમિક શિક્ષકોને સોંપાયું છે એ વાત તેઓ કદી ન ભૂલે.

ઈસવી સનની સાતમી આઠમી સદી સુધી પરદેશી મુસાફરોએ ભાગતવાસીઓને પ્રમાણપત્રો આપ્યાં છે કે ભારતની પ્રજા એટલે સત્યવાદી પ્રજા, આતિથ્ય સત્કારમાં પ્રવીણ પ્રજા, ધર્મનિષ્ઠ પ્રજા, જેમાં ચોરી, લૂંટ અને જૂઠું મિલકુલ નહિ. આજ પરદેશીઓ આપણને જૂઠા કહે તો આપણે પુણ્યપ્રકોપ સજગી જિઠે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મને લાય છે કે બાર સદી પહેલાં પરદેશીઓએ આપણને આપેલા પ્રમાણપત્ર આપણે ભાગ્યે જ આપણને પોતાને આપી શકીશું. ચોરી, લૂંટ અને જૂઠાં પૂર મારી, તમારી અને સહુની આસપાસ ઊભરાતાં રહે છે. બાર સદીના આપણાં પાપ આપણાં બે ત્રણ વર્ષનાં સ્વરાગ્યમા એકદમ ફૂટી નીકળ્યાં છે અને જે લક્ષણોએ આપણને સદીઓ જૂની ગુલામગીરી બક્ષી એ જ લક્ષણોના પૂર્ણ સ્વાંગ આપણે દૂર કરીશું કે કેમ એ પ્રશ્નને બાજુએ મૂકી આપણે એટલા બનજીત રહીશું કે જેથી આપણા બાળકો, આપણી

જીજ્ઞાસુ પ્રજા, આપણા ભાવિ નાગરિકો વિધિવિધ પ્રકારની કલામય ચોરી, લૂંટ અને જૂઠાંથાં જીગરી જાય. આ મહા કાર્ય માતાપિતા ન કરે તોય પ્રાથમિક શિક્ષકોએ કરવાનું છે. પ્રાથમિક શિક્ષકો પોતાની લડત અને આર્થિક ઉત્પત્તિની ચર્ચાઓમાં આ મહત્વની વાત ન જૂલે.

ચર્ચાઓ અને લડતનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે મારું એક રૂપ મંતવ્ય આપ સર્વ શુરુજનો સમક્ષ રજૂ કરવું જોઈએ. હું મુક્ત ચર્ચાનો દિમાપતી છું. વાણી સ્વાતંત્ર્ય મારું, તમારું અને સફળ હોવું જ જોઈએ એવી મારી દઢ માન્યતા છે. સિદ્ધાંતને માટે લડત પણ લડી લેવી જોઈએ એમાં જરાય શક નથી. ચર્ચાઓ ઉમ પણ હોઈ શકે અને લડત સામા પક્ષને જો પક્ષ હોય તો મૂંઝવનારી પણ હોઈ શકે. પરંતુ સતત શસ્ત્ર યુદ્ધ ચડવાની તૈયારીમાં પડેલી દુનિયાએ હવે એટલી તો અક્ષય વાપરી સમજવું જોઈએ કે વીસમી સદીનું એકેએક દિવસક યુદ્ધ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, એક પણ યુદ્ધ સામાન્ય જનતાની પરિસ્થિતિ સુધારી નથી, એક પણ યુદ્ધથી એકે પ્રજાનો સાચો નિકાલ આવ્યો હોય એમ સાબિત થઈ શક્યું નથી. યુદ્ધ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે માનવજાતે માણુ-સાઈનું, અક્ષયનું અને આવડતનું દેવાળું કાઢ્યું હોય.

આંતરરાષ્ટ્રીય લડતો માટેનું આ સત્ય આપણાં પોતાના જ રાષ્ટ્રમાંના સર્વોપરી સત્ય તરીકે લેખાવું જોઈએ. માનવ જાતના ઇતિહાસમાં પહેલું જ પરમ સત્ય ભારતે સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે અદિવસક લડત સ્વરાજ્ય અપાવી શકી છે એ અદિવસક લડતના સાધનો ઠયાંય ગાંધીજીએ પોતાના શબ્દથી, વર્ણનથી, જીવનથી અને મૃત્યુથી રૂપે કરી આપણી પાસે મૂકી દીધાં છે. પ્રાથમિક શિક્ષકસંઘને ચર્ચાઓ પણ કરવી પડશે, વિનંતીઓ અને માગણીઓ પણ કરવી પડશે, કદાચ લડત પણ કરવાના પ્રસંગો આવે એ સંભવિત છે. તેવે પ્રત્યેક પ્રસંગે શિક્ષકો તથા સત્ય કદી ન જૂલે:

(૧) શિક્ષકનો સંઘ અહિંસક રીતે પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરાજ્યનું એક પરમ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે— એની મહત્તા લાલે ખીજા ઘટકોને ન લાગે. એ સ્વરાજ્ય જેટલું પ્રધાનોનું છે એટલું જ આપણું— શિક્ષકોનું છે. એને આપણું મટાડી શકાય જ નહિ.

(૨) ચર્ચા, માગણી કે લડતના પ્રસંગો શિક્ષકો તો લાગ્યે જ ઊભા કરે; છતાં તેવા પ્રસંગો આવતાં એક સિદ્ધાંતને તો તેઓ જરૂર વળગી જ રહે કે માણસની લડત, માનવતાની લડત, માનવતાના ગુરુઓની લડત શુદ્ધ અહિંસક જ હોય. ગાળ, વ્યક્તિગત આક્ષેપ, ભાંગફોડ, વિનાશ કે સંહારને ચર્ચા, માગણી કે લડતમાં સ્થાન ન જ હોઈ શકે. માનવલડત અહિંસાથી જ હોય.

(૩) લડતમાં પણ શિક્ષકો પોતાનું ગુરુસ્થાન, ફરજનું મેદાન, ધર્મ-ભોરચો કદી ન છોડે. પ્રાથમિક શિક્ષકનું સ્થાન શાળા । એના ફરજ-મેદાનમાં એના સાથી શિષ્યો । એમનો ભોરચો ડેળવણીના રક્ષણ માટે, અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતાના નિવારણ અર્થે રચાયેલો. જે ક્ષણે એ પોતાનું સ્થાન છોડે, મેદાન મૂકે, ભોરચે પીઠ બતાવે ત્યારે જાણીતું કે શિક્ષક શિક્ષક મટી ગયો છે.

મંગલ પ્રવચનમાં હું એક મહા માંગલ્ય શિક્ષકોના વાતાવરણમાં જોઈ રહ્યો છું. લગભગ ચારે પાસે નિરાશા છવાઈ રહી છે, તેમાં શિક્ષકો વગર કોણ પ્રકાશ આપશે? અને શિક્ષકોમાં પણ પાયાની ડેળવણીમાં જાત હોમનાર પ્રાથમિક શિક્ષક જ વધારે શ્રેષ્ઠ. ભાવિ ઇતિહાસમાં— નહિ, આજના જ ચાલુ ઇતિહાસમાં એવું લખવાની તક શિક્ષકો ન આપે કે જ્યારે નવા સ્વરાજ્યમાં વ્યાપારી અને ઉદ્યોગપતિ કાળો જાળર કરતો હતો, નેતા ગાદી-ખુરશી ખોળતો હતો, અમલદાર પગાર વધારવાની તરફીઓ શોધતો હતો, નિષ્ણાત સોનેરપે તોલાવાની માગણી ખુલ્લે ખુલ્લી કરતો હતો, ત્યારે એક નિર્માલ્ય મનાયેલો પ્રાથમિક શિક્ષકોનો વર્ગ કોઈ ન ગણકારે છતાં, કોઈ ન ગિરદાવે છતાં, કટિગદ્ધ જની એવી ડેળવણી ભાવિ ડેળ-

વળી ભાવિ પ્રજાને આપતો હતો કે જેના શિક્ષણને પ્રભાવે કાળાં જાતના બંધ પડી ગયાં, સત્તાલોભ ઘટી સાચો સેવાલોભ જાગ્યો, ધન ધનિકની નામચૂડમાંથી ખસી પ્રજાજાય પરજા બની ગયું, અને ભારતનો નાગરિક બારસો વર્ષ પહેલાંની સત્ય માટેની પ્રતિષ્ઠા પાછી પ્રાપ્ત કરી શક્યો ?

માનવ જાતે માનવી બનવું હોય તો અહિંસા સાધ્ય કરવી પડશે.

માનવી બનવા માટે સહુથી પ્રથમ ઘરમાંથી અને શાળામાંથી હિંસા દૂર થવી જ જોઈએ.

એ મંગલ કાર્ય—પ્રજા ઘડનારનું સાચું કાર્ય—પ્રાથમિક શિક્ષકો દ્વારા થાયો અને એનાં પરિણામ આપણે સહુ જોઈએ એટલું જ મંગલ પ્રયત્ન હોય. *

* ગુપ્ત હલાકા પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના હકા અધિવેશનમાં મંગળ પ્રયત્ન— તા. ૨૪-૫-૧૯૫૦

શિક્ષક—એક પ્રબંધીય બળ

શિક્ષક વર્ગ પ્રત્યે સદ્ભાવ અને માન

સમસ્ત યુગ્મરાત પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના સાતમા અધિવેશનમાં મને પ્રમુખસ્થાન આપવા માટે સઘ અને તેના કાર્યકર્તાઓનો હું આભાર માનું છું.

આ સ્થાનને માટે મારી કશી જ પાત્રતા નથી. હું કેળવણી-કાર નથી, શિક્ષણની કિલબ્રદી હું બનેલો નથી, શિક્ષણશાસ્ત્રને મેં અભ્યાસ કર્યો નથી, અને મારી ઇચ્છા છતાં હું શિક્ષક બની શક્યો નથી. સહુની આંકે હું કેળવણીને—શિક્ષણને એક અતિ મહત્વનું પ્રબંધીય બળ સમજું છું અને એ શિક્ષણ આપનાર આખા શિક્ષક વર્ગ પ્રત્યે મને બહુ જ સદ્ભાવ અને બહુ જ માન છે; પણ એ શિક્ષક ઓફેસર—પ્રાધ્યાપક હોય, માધ્યમિક શિક્ષણ આપતો શિક્ષક હોય, પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળા સાચવીને બેઠેલો પ્રાથમિક શિક્ષક હોય, કે એનીયે નીચે શિશુ-શિક્ષણના મોઢા અને ખપ્પાળ અખતરો કરતો, હવે માનવંત બનેલો, શિશુ-શિક્ષક હોય.

જડ વિભાગીકરણ : ચાર ભાગો

શિક્ષણના પ્રાથમિક મધ્યમ કે ઉચ્ચ એવા વિભાગો વ્યવસ્થાને ખાતર લાગે પાડવામાં આવતા હોય, પરંતુ આખું શિક્ષણશાસ્ત્ર એ બાળ, કિશોર તથા યુવાનને ઘડતું એક સળંગ બળ છે; જેને કેળવણીના વહીવટકારો સિવાય સહુ ઠાઈ એક સળંગ વ્યવસ્થા તરીકે

માનીને જ ચાલે છે. વલીવટી વ્યવસ્થાએ આવાં જડ શિક્ષણ વિભાગો પાડી સમાજની એક કુસેવા કરી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણને તેમણે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપી દીધું છે, અને ઉચ્ચ શિક્ષણની કિંમત અને ખર્ચ અતિશય વધારી દીધાં છે. માધ્યમિક શિક્ષણને તેમણે મધ્યમ પંક્તિ આપી છે, અને તેનું મહત્ત્વ અને તેની કિંમત ઉચ્ચ કેળવણી આગળ નજીવી કક્ષાએ ઉતારી દીધાં છે. પછી પ્રાથમિક શિક્ષકને તેઓ અતિ નીચી કક્ષાએ ઉતારી દે, અને તેની કિંમત અતિ હળવી આંકે એમાં નવાઈ નથી. વિભાગીય દષ્ટિ આપ્યા સળંગ શિક્ષણને બેડાળ બનાવી દે છે. કારણ આપા માનવીના પથ તેઓ કાપીને ચાર ભાગલા કરતા લાગે છે: શિશુ, બાલક, કુમાર અને યુવાન. ભારત જેવા દેશમાં એકવાર વિદ્યાને અને શુરને ઈશ્વર જેટલાં પૂજનીય ગણવામાં આવતાં હતાં. એ દેશમાં આજે સો યે દસથી બાર જ માણસો લણેલાં હોય છે. એ પરિસ્થિતિમાં માનવીના બીજા બે વધારે ટુકડા કરી પ્રૌઢશિક્ષણ સાથે વૃદ્ધ શિક્ષણ પણ વધારવામાં આવે, તો આશ્ચર્ય નહિ! વિભાગીકરણની જરૂર નથી, એમ કહેવાનો આશય નથી. માત્ર વિભાગીકરણ જડ ખાનાં અને વજ્રપિંજરાં બની ન જાય, એ જોવું જોઈએ. શિક્ષણના બધા વિભાગમાંથી ભારતને શોભે એવો નાગરિક અને માનવ જનને શોભે એવો માનવી બનાવવો એવો જો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોય તો શિક્ષણના આવા પરસ્પર તિરસ્કૃત થતા ભાગલા અટકી જાય અને આખું શિક્ષણતંત્ર, જીવંત અને સુંદર વિભાગોનું બનેલું એક જીવંત અને સુંદર તંત્ર બની જાય. પછી પ્રોફેસર મોટો કે બાલશિક્ષક મોટો એ પ્રશ્ન ગોચર બની જશે, આખું શિક્ષણતંત્ર સફળતા સન્માન અને કાળજીનો વિષય બની જશે, અને શિક્ષકનું સ્થાન આજે અતિશય હળવું અને દલકું બની ગયું છે, તે કિંમતી અને માનભર્યું બની જશે. પહેલું ધોરણ શીખવતા શિક્ષક કરતાં સાતમું ધોરણ શીખવતો શિક્ષક વધારે જીંવો છે,

અને બાલશિક્ષણ કરતાં કોલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વધારે કુનેહ માગે છે, માટે વધારે કિંમતી ગણવું જોઈએ એવો જે ભ્રમ સેવાય છે, તે નષ્ટ થશે. શિક્ષણનો કોઈપણ વિભાગ જિંઓ નથી કે નીઓ નથી. સધળા વિભાગ સરખા મહત્વના છે, અને વધારે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જિંડા જીતરીને જોઈશું, તો આપણને ડેળવણીકારો અને ડેળવણીના શાસ્ત્રજ્ઞો જ કહેશે, કે જેમ શિષ્યનું વય ઓછું તેમ તેના શિક્ષણમાં કુનેહ, કાળજી અને આવડતની જરૂર વધારે. વીસ વર્ષના યુવકને શીખવતા પ્રોફેસર કરતાં તેર વર્ષના કિશોરને શિક્ષણ આપવું વધારે મુશ્કેલ અને વધારે જરૂરી છે; અને તેર વર્ષના કિશોર કરતાં ત્રણ વર્ષના કે છ વર્ષના બાળકને શિક્ષણ આપવાનું કામ વધારે મહત્વનું, વધારે જટીલ, વધારે જવાબદારીભર્યું અને વધારે કિંમતી છે એમાં મને શક લાગતો નથી. આ વાત સાચી ન લાગતી હોય, તે ડેળવણીકાર કોલેજના પ્રોફેસરને બાલશિક્ષણ કે કિશોર શિક્ષણનું કામ ભણે સોંપીને ખાતરી કરે. ત્રણ વર્ષના શિશુ પર પડનારી છાપ જેટલી મહત્વની છે, તેટલી તેર વર્ષના કુમારો પર પડનારી છાપ મહત્વની ન જ હોય, અને પકવ થયેલા અઢાર-વીસ વર્ષના કોલેજિયન ઉપર પડનારી છાપ એથી પણ ઓછી મહત્વની છે. ડેળવણી એ માનવીના હૃદયરથ સંસ્કારોને વિકસાવવાની કળા હોય તો માનવીનું વય જેમ નાનું તેમ તેની ડેળવણીની કિંમત વધારે મોટી સમજવી. વિભાગીકરણના વિરોધ તરીકે નહિ, પરંતુ વિભાગીકરણને સાચી રીતે સમજવા માટે અને આખા શિક્ષણતંત્રને સમગ્રપણે અવલોકવાની આપણને ટેવ પડે, એ માટે ડેળવણીને હલકી-ભારે સમજવાની આપણી ભયંકર ભૂલ તરફ ધ્યાન દોરવાની અને ડેળવણીના સળંગપણા ઉપર ભાર મૂકવાની અતિશય જરૂર છે. તેમ યથા પગર ઉચ્ચ, મધ્ય અને બાલશિક્ષણનું સાચું મૂલ્યાંકન થવાનું નથી.

કેળવણીનું સુધુથી મહત્ત્વનું અંગ

માનુષ્ય મૂલ્યાંકન કરતું હોય તો આપણે વસ્તુનું મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ. રવનંત્ર દેશને લાલક, કૃષ્ય સંસ્કૃતિને લાલક લાવિ ભારત-વાસીઓ થાય એમ જે આપણે માયોસાય ઇન્ડિયા દોઢિએ તો કેળવણીમાં વધારેમાં વધારે ભાર જાણશિક્ષણ — એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર મુકાયો જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણીને અતે તેનાય એક વિભાગ તરીકે પ્રાથમિક પૂર્વ કેળવણીને મહત્ત્વ આપવામાં સ્વર્ગસ્થ ગિયુભાર્ડનું પુષ્પયજ્ઞોક નામ આપણે જરૂર ગણાવવું જોઈએ. એમણે તાજુતું બોક્ષતાં શીખેલા બાળકને ઝડપી લીધો, અને તેને આપ આપવાને માટે, દોઢો કે તેની આંતરિક સક્તિઓને ખીલવવા માટે, તેમણે બાળકની પાસે જઈ, બાળકને પોતાની પાસે બોલાવી બાળકના દેહને અને બાળકના મનને સંપૂર્ણપણે રપશી તેને ખીલવવા માટે શાસ્ત્રીય, લગીરથ અને છતાં અતિ રસભર્યો પ્રયોગ કર્યો. એમાંથી બાળકોનેા કેવો ફાલ આવ્યો એ બાણુનું સદગ મુસ્કેલ છે. પરંતુ એનું એક બહુ મુંઢર પરિણામ એ આવ્યું કે, સરકારી બપ રહિત, દોઢાલા નિષ્ણાનોની હાપરહિત બહુ મુંઢર બાણોપયોગી સાહિત્ય પ્રગટ થયું, જે દળ એવું અને એવું ઉપયોગી ન્યું છે. બાલશિક્ષણમાં જનતાને, માગપો અને વાલીઓને તેમ જ શિક્ષકોને નવો રસ ઉત્પન્ન થયો, અને બાલવાડી, કૂલવાડી, બાલમંદિર, શિશુમંદિર સરખી બાળકોને અતિ ઉપયોગી સરથાઓ અસ્તિત્ત્વમાં આવી. એ પહેલાં વડોદરા રાજ્યનો ફીન્ડરગાર્ડન શાળાઓનો પ્રયોગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ ગણાય, અને બીજો શકવર્તી પ્રયોગ શ્રી. ગિયુભાર્ડનો, જેણે બાલશિક્ષણમાં કેળવણીના કેટલાક સરસ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ આપણને આપ્યાં.

દેશનું મોટામાં મોટું કમનસીબ

આપણા દેશનું મોટામાં મોટું કમનસીબ એ છે કે, આપણે

ભાઈને આપણે ન જૂલોએ, - એ એનું પહેલું કમનસીબ છે. બાલ-શિક્ષણને કૂદી જઈ, એ શિક્ષણ અપાય છે, એ એનું બીજું કમનસીબ છે. શહેરની કૂલવાડી ગામડાંની શાળાને મળતી નથી, અને પ્રાથમિક ડેળવણીનું સ્થાન માત્ર ભાડાના કે સરકારી ખાંધેલા તમેલા જેવાં મકાનોમાં ખંદીખાનું બની રહે છે. વડોદરા રાજ્યમાં શાળાનાં મકાનોની સુંદર યોજના હતી, અને એ મકાનોની આસપાસનાં યોગાનોમાં કૂલવાડી રચવાની જગા પથ્થુ હતી. સારા શિક્ષકો એમાં કૂલવાડી રચતા પળ ખરા, અને પ્રતિદાસ-શૂચોળનું તથા ખેતી કે ખાગનું આહુપાતળું શિક્ષણ પથ્થુ આપતા. ગોરાઓની ગાદીએ આવનાર ડેળવણી-અમલમાં હવે શું થાય છે, તેની મને પૂરી ખબર નથી. પરંતુ હું તો અકસ્માત શાળાઓનાં ઉદાસીન મકાનો, અને વિરાગી, મેલા, નિર્માત્મ અને સહુથી દબાતા રહેના શિક્ષકો જોઈને હું ત્યારે મને લાગે છે કે પ્રાથમિક ડેળવણી નવા વહીવટમાં હજી પ્રકુલ પોષણ પામી નથી. ડેળવણીને પોષણ નથી એમ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એ ડેળવણી આપનાર શિક્ષકોને પોષણ નથી એમ જ અર્થ કરવો પડે છે. દેશનું હિત દૈયે ધરનાર સહુ દોષ એ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે કે શિક્ષકોને પૂરતું પોષણ નહિ મળે, તો એમના શિષ્યોની ડેળવણીમાં તેઓ કેટલું પોષણ ખાપી શકશે? જુખ્યાન્તરસ્યા સૈન્યને લડવાનું કહીએ તો એ ઝનૂનમાં આવી કદાચ એકાદ ધસારો જરૂર કરે, પરંતુ એને જુખ્યું રાખીને સતત લડવાનું કહીએ તો એ કેટલું લઢી શકે એ સામાન્ય સમજથી સમજી શકાય એમ છે. પ્રાથમિક ડેળવણી એટલે પ્રજનો સંસ્કાર મોરચો. સંસ્કાર મોરચાનો એ અમલાગ. અને પ્રજજીવને સંસ્કાર મોરચે સાચો વિજય મેળવવો હોય તો એ મોરચાના લડવૈયાઓને માત્ર વચન, આધાસન, ધીરજ અને સેવાનાં જ સૂત્રો આપી બેસી ન રહેવાય. એ સૂત્રો એકાદ વખત કામ કરે, બેચાર વખત કામ કરે, પરંતુ જુખ્યા લડવૈયાઓ પાંચમી.

વખત મોરચે નિરુત્સાહ ન થાય તોયે અચક્ત જરૂર બની જાય, અને જે મોરચે અચક્ત લડવૈયાઓને ઊભા રાખીએ એ મોરચે વિજય મળે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણા નૂતન ભારતના વ્યૂહવિધાયકોએ વિચારવા સરખો છે. સંસ્કાર મોરચાના આગ્રહાગે જિમેલા આપણા શિક્ષકો આપણા સંસ્કાર-ચોદાઓ છે. એમને ભૂખ્યા-તરસ્યા, ફાટપાં-વૂટપાં મેલાં કપડાંવાળા અને નિર્માત્ર્ય રાખીશું તો આપણે સંસ્કાર મોરચો પણ નિર્માત્ર્ય રહેશે અને આપણા આખા સમાજના સંસ્કાર પણ નિર્માત્ર્ય અને નિર્મળ જ બની રહેશે.

બાળકો કેટલી શક્તિ મેળવે છે ?

ભાવિ પ્રજાને ઘડવા માટે આપણે આપણાં બાળકોની શિક્ષકોને સોંપણી કરીએ છીએ, અને શિક્ષકોને પગાર આપીએ છીએ એક પટાવાળાનો, એક રસોઈયાનો, એક પાણીભરાનો, એક હેલકરીનો. કદાચ આજના રસોઈયા, પટાવાળા અને હેલકરીઓને મળતા પગાર અને સગવડો વિચાર કરીએ તો શિક્ષક એ સર્વ કરતાં સમાજને વધારે સેધા પડતો હશે ! એ શિક્ષક પાસે આપણાં બાળકોને મોકલતી વખતે આપણે જૂલવું ન જોઈએ કે પટાવાળાનો પગાર આપી આપણે શિક્ષકો પાસે પટાવાળાઓ જ બિલા કરીએ છીએ. રસોઈયાનો પગાર આપી આપણે રસોઈયાની જ પરંપરા જિભી કરીએ છીએ અને હેલકરીનો પગાર આપી આપણે આપણાં બાળકોમાં કચરો સાફ કરનાર કે ટોપલા જીંચકનાર વેઠિયા જેટલી શક્તિ હિપજવીએ છીએ. અરે એટલી પણ શક્તિ હિપજે કે કેમ તેની પશ્ચ શંકા છે.

શિક્ષકને અપમાનિત ન રાખે.

રખે ઠાઈ એમ માને કે હું પટાવાળાના કામને, રસોઈયાના કામને કે મજૂરની મજૂરી હલકી ગણી તિરસ્કારવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ઠાઈપણ કામ—વ્યક્તિઉપયોગી અને સમાજઉપયોગી કામ—હલકું કે તિરસ્કારપાત્ર છે, એમ માનનાર મોટામાં મોટી ભૂલ કરે

છે. પરંતુ એક વાત આ યુગમાં ચોક્કસ યર્થ ચૂકી છે કે, પટાવાળો ગૃહપ્રધાન થવા ઇચ્છે, રસોઈ મેં ખોરાક ખાનાનો પ્રધાન થવા ઇચ્છે અને મગદૂર હુન્નર હિલોગ-પ્રધાન થવા ઇચ્છે તો તેને આપણે ના ન પાડી શકીએ, એટલું જ નહિ પણ એની શક્તિ અને પાતતા એટલે મુધી ખીલવવાનો અને એ ખીલી હોય તો એને એ રથાન મળવાનો મોકો જરૂર મળવો જ જોઈએ. સમાનતાના યુગમાં પ્રધાનના પુત્રને જ સારી જગાએ મળે એવી સગવડ અપાય અને પટાવાળાના પુત્રને નહિ, એવી પરિસ્થિતિ હાંમે વખત બરદારત યર્થ શકશે નહિ. શિક્ષકને પણ આશા હોય છે, અભિલાષા હોય છે, હોંસ હોય છે, કોડ હોય છે કે તેઓ અપમાનિત શિક્ષકમાંથી આગળ વધી માનવંત આગેવાની અને હિપોગ્રી રથાન પ્રાપ્ત કરે. એની એ અભિલાષા સખા થાય, એ જોવાની ફરજ સરકારની અને સામાજની પણ છે. કોઈના વિકાસ માર્ગને રોધનારી સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક કે રાજકીય અડચણો સર્વોદય ઇચ્છતી સરકાર (welfare state) માટે નામોશીરૂપ છે, અને હું શિક્ષકોની આર્થિક અડચણો ઉપર વધારે જાર મૂકું છું.

બીજા બાબુ મળવખ ધન-ધુમાડો

એમ કહેવામાં આવે છે કે દુનિયાભરના સુસંસ્કૃત દેશોમાં શિક્ષણનું કામ કરનાર વ્યક્તિઓને ઓછામાં ઓછો પગાર મળે છે. શા માટે શિક્ષણનું કાર્ય કરનારને ઓછો પગાર આમ મળવો જોઈએ એનું કાર્મ કારણ આપતું નથી. એ દાખલો આપી આપણે પોતે જ શિક્ષણની કિંમત હિતારી પાડીએ છીએ. સરરી કુશળ પ્રધાનોને સારો પગાર અપાય, પરદેશમાં જર્થ રાજકીય પક્ષીયતીએ આંપના રાજકીય પ્રતિનિધિઓ-(Ambassadors) પાછળ ટગલાખંધ પૈસા ખર્ચાય, એક પણ પરિણામ ઉપર ન આપવી પ્રાંતિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં જાગ લેનારની પાછળ

અમલખ ધન વપરાય, ઘાસના એક તરણાનું દોઢ તરણું પણ ન બનાવી શકતા નિષ્ણાતોની પ્રયોગશાળાઓમાં ધુમ્મસ પાછળ ધનની હેતી વરસાવામ, અને દેશનું રક્ષણ કરનાર કહેવાતા સૈનિકથી માંડી સેનાપતિ સુધી સહુને સંતુષ્ટ રાખવા જરૂર પડે ધનનો આખો પ્રવાહ વાળી શકાય. આમ વર્તમાન રાજકારણમાં સહુ કોઈ સંતુષ્ટ રાખવાને પાત્ર છે. સંતુષ્ટ રાખવાને પાત્ર નથી માત્ર એકલો શિક્ષક, કારણ કે શિક્ષકની સમાજમાં કિંમત નથી, શિક્ષણના વહીવટદારોને શિક્ષકની કિંમત નથી, અને વધારેમાં શિક્ષકને પોતાને પોતાની કશી કિંમત નથી.

ગાંધીજી સમાજશાસ્ત્રી ન હતા!

પગારથી જ બધાં કામ થાય છે એમ હું કદી માની શકતો નથી. સને ૧૯૧૫ થી તા. ૨ જી ડિસેમ્બર ૧૯૫૧ સુધી હિંદલરના પગાર ખાનારાઓએ જે કામ કર્યું છે, તે કોડીનો પગાર ન લેનાર સાગરમતીના સતે કરેલા કામ આગળ કુછ વિસાતમાં નથી. ગાંધીજીનાં સ્વાતંત્ર્યનો આર્થિક અને પ્રતિષ્ઠા-લાલ પામતા પગારદારી પ્રોફેસરો અને વિદ્યાપીઠના પગારદારી ચાલકોને એમ પણ કહેતા મેં સાંભળ્યા છે કે ગાંધીજી સમાજશાસ્ત્રી ન હતા, સમાજસેવક ન હતા અને તેમને શાસ્ત્રીય દળની સમાજસેવા કરતાં આવડતું ન હતું. ગાંધીજીને નામે જીવવા માગતી દોષિસના એક કેળવણીકારનાં આવયનો છે, એમ જ્યારે મને ખબર પડી ત્યારે મને લાગ્યું કે ગાંધીજીનું મોત ગોડસેના હાથે નહિ પણ આપણે હાથે થયું છે.

હોથપમ અને મગજ ચાલે તેટલું આપો

શિક્ષણનું કાર્ય કરનારને મહેનતાણું લાલે જોઈતું મળે; શિક્ષકોને રહેવા માટે વગડા જેવડા બંગલા અને બાગબગીચા લાલે ન હોય; અવરજવર માટે શિક્ષકોને કાર કે વિમાન લાલે ન મળે; ફૂલ-

દાર, ખાનપાનની મિજગાનીઓ અને માનવત્વના ચાંદી-સોનાનાં જૂંગળાં શિક્ષકોને લેતે ન મળે; માત્ર શિક્ષકોના હાથ, પગ, જીભ અને મગજ સાંપિત રહે એટલું જાસ છે. પરંતુ તેમના હાથ પગ સાંપિત રહેવાને માટે, તેમની જીભ અને તેમનું મગજ કામ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં રહે એ માટે શરીર નિષ્ક્રિયતાએ ભારે પગાર ખાઈ નહીં કરેલા બેરાકની પ્રાપ્તિ જોડેલા તો પગાર શિક્ષકોને મળવો જોઈએ કે નહિ? પકવાન હાથ કરી એકેલા આપણા ડેટ-લાયે નેતાઓ અને વિચારકો શેટલાની આર્થિક જડતાને તિરસ્કારી સુદ્ધિયાણીલરી વાતો કરે છે કે, દુનિયા એકલી શેટલાથી ચાલતી નથી. શેટલા ઉપરાંત માનવીની માનવતા માટે ખીનું ધણું ધણું જરૂરી છે. એક સત્યના પ્રયોગ તરીકે આ વાત કરનાર ડાહ્યા દિલ-સફોનાં પકવાન જ નહિ, પણ તેમનો શેટલો પણ એકાદ માસ સુધી પ્રતિજ્ઞમાં મૂકી તેમને શેટલા વગર ચલાવવાની સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે તો તેમને ખજર પડે કે જીવવા માટે શેટલા સિવાય ખીજી શાની જરૂર છે!

ધૂંધવારો જ નહિ-ભાડકો થશે

માનવતાની દૃષ્ટિએ, શિક્ષણના મહત્વની દૃષ્ટિએ, આપણા ભાવિનો વિચાર કરીને એક નિશ્ચય ઉપર શિક્ષકોએ, સમાજ અને સમાજનું રાજકીય તંત્ર ચલાવનારાઓએ આવવું જ પડશે કે, જીવન ટકે એટલું પોષણ આપતો મુસાહીરો સૌની સાથે શિક્ષકોને આપવો જ જોઈએ. પોષણ આપતો મુસાહીરો-પગાર કોને કહેવો એ નહીં કરવાનું કામ કારમાં કરનારા, જંગલોમાં રહેનારા, પરદેશનું અંખવી નાખતું શિક્ષણ પામી એથી પણ વધારે અંખવી નાખતો પગાર પોતાની હકચાહીમાં લેતા નિષ્ક્રિયતા લેતે કરે. એ સામે શિક્ષકોને વાંધો ન હોય. પરંતુ પોષણ પૂરતો પગાર જ્યાંસુધી કોઈપણ પ્રકારની સરકારી કે ગિન સરકારી સેવા કરતી વ્યક્તિને

ન મળે, ત્યાંસુધી અસંતોષનો અગ્નિ ધૂંધવાયા કરવાનો જરૂર. ધૂંધવાતો અગ્નિ કદી કદી ભડકો પણ કરી જોડે. અને માનવજાતના નેતાઓએ પોતાની આવડતના અભિમાનમાં ચારેપાસ ધૂણીના ઢગલા તો ઠીક ઠીક ચેતવી મૂક્યા છે. રાજકીય યોદ્ધાઓએ સાચું લંડવાનું છે બેકારી સામે અને જૂખમરા સામે. બેકારીનો અર્થ એટલો જ કે આપણને માનવીની સંજ્ઞાના બળનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું નથી. જૂખમરાનો—ગરીબીનો અર્થ એટલો જ કે આપણને આપણાં સાધનો વહેંચતાં-વાપરતાં આવડતું નથી. પાણીનાં પૂર ઉભરાતાં હોય તો જેની જેટલી તાકાત હોય એટલું પાણી વાપરે, ઉછાળે, વેડફે અને ઢોળી દે. પરંતુ પાણી જ જ્યાં સુકાયા હોય, ત્યાં તો માથુસાઈલિયે માગે એક જઃ જેની જેટલી તરસ તેટલું પાણી તેને આપવું, અને આંગળે આગળે જરૂર પડે વહેંચવું. વહેંચવામાં હું વધારે લકો અને બીજાને ઓછું આપું, તો એમાં માથુસાઈ અદૃશ્ય થયેલી દેખાશે. આપણા આર્થિક વહેણ બહુ બિલટા અને સૂકાં બની જવા આવ્યાં છે. વાદ અને બકરી તો જ્યારે એક આરે પાણી પીએ ત્યારે ખરું. આજ તો મિનીસ્ટરો-પ્રધાનો અને શિક્ષકોએ એક જ સુકાતા ઝરામાંથી પાણી પીવાનું છે. શિક્ષકોના ખોમામાં પણ પાણી આવે તો સારું. વાદની સાથે શિક્ષકોને બહુ ઓછો સંબંધ હોય. એમના ઉપર નાખવામાં આવેલાં બંધનો શિક્ષકોને વાદ તરફ વળવા દે એ સંભવ બહુ ઓછો છે. આલતું ચલણ એના ગુણગાન એ સદા-કાળને માટે સીધો સાદો વાદ થઈ પડે છે. કોઈપણ વાદ હોયઃ ગાંધીવાદ હોય, સર્વોદયવાદ હોય, શાન્તિભરી આર્થિક સમાનતા સ્થાપવા મયતો વાદ હોય, લડાયક, સત્તાકાંક્ષી સામ્યવાદ હોય, કે ભારતની સંસ્કૃતિ ઉપર ભાર મૂકતો મહાસલાહદ હોય; જેને સત્તાની ઝૂંટાઝૂંટ અને ઝાડસોઈમાં પડવું હોય તે પડે અને સત્તા મેળવે. પરંતુ પ્રત્યેક વાદે આજ ન્યાય આપવો હોય, તો બેકારી અને જૂખમરાનો ઇલાજ પ્રથમ કરવો પડશે. એ જૂખમરા

શિક્ષકોને—પ્રાથમિક શિક્ષકોને સ્પર્શી રહ્યો છે, એ મોઈડિયુ વાદ ન બૂલે.

અહિંસક અસહકાર જ કરવો

એ પણ એક કમનસીબી છે કે, 'મૂંઝાઈ' પ્રાન્તના શિક્ષક-સંઘમાં હડતાલના લાગુકાર વાગી રહ્યા છે. હડતાલ એટલે છઃત્રે પાટલે બેસવાની પરિસ્થિતિ. સમાધાનનો પીત્તે ડોર્ષ માર્ગ ન રહે, ત્યારે લેવાનો અહિંસક દળાણ માર્ગ. એ માર્ગની બહુ મોટી મર્યાદાઓ રહેલી છે. ગાંધીજીના સ્પર્શથી પુનિત થયેલા અહિંસક અસહકારનું એ મર્યાદિત સ્વરૂપ. સર્વ પ્રકારનાં દલીલો અને શોષિનો જેનો આશ્રય લઈ શકે એવું એ સત્ત્વ. એમાં માનસિક હિંસા પણ ન હોય, તો પછી બીજી ગુપ્ત કે જાહેર હિંસાને તો સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ. એમાં વિજયનો ધમ્ક કે તુમાખી ન હોય; સિદ્ધાંત, ન્યાય કે હક માટેનો નત્ર આત્મભોગ જ હોય. આડી તોડી મૂંઝવણ એમાં કોઈને માટે ઊભી કરી શકાય જ નહિ. એમાં વેરઝેરનો અંશ પણ હોવો જોઈએ નહિ, અને ખાર કે દંશ રજમાત્ર પણ હોવાં જોઈએ નહિ. એની પાછળ જળરક્ત સંગઠન જોઈએ. હડતાલ આમે ત્યાં સુધી પોતાના અને કુટુંબીઓના પોષણ માટે પરત્વું સાધન જોઈએ. જનતાનો વ્યાપક સાથ અને સહાનુભૂતિ જોઈએ. અને ઉદ્દેશ તથા સાધનો સ્ફટિકશુદ્ધ હોવા જોઈએ. ગાંધીદોષી સત્યાગ્રહ અને અસહકારમાં પણ અનિષ્ટ તત્ત્વો પેરી ગયાં હતાં. જે તત્ત્વો આજ ગાંધી અપાખ્યા સ્વરાજને પણ ખેરવા બનાવી રહ્યાં છે. શિક્ષકો સ્વભાવે ધર્મે અને સાધને સૌમ્ય અને લગલગ અહિંસક હોય છે, પરંતુ સામનાની સહનતા એકત્રી સૌમ્ય અહિંસાથી યતી નથી. એમાં બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું સમર્પણ સુધી પહોંચે એવું આત્મભોગનું મહાન બળ હોવું જોઈએ. ગાંધીજી કુસુમ કરતાં પણ મૃદુ હતા એ વાત સાચી. સાથે સાથે તેઓ

વજર કાંતાં કઠોર હતા એ વાત પણ એટલી જ સાચી. હડતાલમાં, અસહકારમાં, સત્યાગ્રહમાં આ સઘળાં તત્ત્વો શિક્ષક સમુદાય લાવી શકે એમ છે? અસહકારની મર્યાદા તેમણે વિચારી છે? એનો જવાબ હામાં હોય તો શિક્ષકોનો અસહકાર સફળ થાય. પરંતુ કોઈ તત્ત્વમાં ખામી આવી જતાં અસહકાર નિષ્ફળ જાય, તો તેની પાછળ અનેક દુઃખો, અપમાનો, ટીકાઓ અને કદાચ જુદમની ઝડીઓ વરસે ખરી. હું પોતો તો જરૂર પડે ત્યાં ગાંધીજીના અહિંસક અસહકારમાં જ માનું છું. અને અહિંસા ઉપર જેટલો બને તેટલો ભાર મુકાય એમ ઇચ્છું છું. જોકે મારી ઠેટલીક અણુગમતી ટીકામાં મહાસભાવાદીઓને હિંદુ મહાસભાવાદનો અગર સામ્યવાદનો ભ્રમ થાય છે એ હું ગણું છું. હું જે જે ટીકાઓ કરી રહ્યો છું, તે તે ટીકાઓ ખુદ કોંગ્રેસ વર્તુલોમાં થાય છે. એ માત્ર હું જ નહિ પણ ઘણા મહાસભાવાદીઓ જણે છે.

સરકારના હૃદયને સ્પર્શતા ઇલાજો લેવા

શિક્ષકોની હડતાલમાં એક ખીજ મહામર્યાદા છે. આજની સરકાર આપણી છે, સ્વરાજ્યની છે, આપણા જ એક વખતના અતિ માનવંત અગ્રણીઓની બનેલી છે. વિવિધ નિષ્ફળતાઓ અને ખામીઓ છતાં એ આપણી લોકશાહી સરકાર છે. એ આપણે કદી બૂલવું ન જોઈએ. હૃદયપલટામાં માનવી વ્યક્તિઓની બનેલી આપણી સરકારના હૃદયનો પલટો કરવા માટે અસહકાર કરના પહેલાં, હડતાલ પાડતાં પહેલા આપણે સરકારના હૃદયને સ્પર્શ કરવાના બધા ઇલાજો અજમાવી જોવા જોઈએ. હડતાલ એક અંતિમ ઇલાજ છે. અને આપણી સરકાર વિરુદ્ધ તે વાપરવાનો પ્રસંગ ન આવે એમ હું જરૂર ઇચ્છું છું. શિક્ષકોના હિતરચીઓમાં અને સરકારી તંત્રમાં જોવી વ્યક્તિઓ જરૂર મળ્યા આવે કે જે પગારના આખા પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિવેડો લાવી શકે.

તો શિક્ષકોને શિક્ષણકાર્યને બદલે
રક્ષણનાં કવચો જ બિંદાં કરવાં પડે.

શિક્ષકોના પ્રથમ તેમના પગાર આગળ જ અટકે એમ માનવાનું કારણ નથી. સમાજે શિક્ષકોની કિંમત અને પ્રતિષ્ઠા કરવાનાં હજી બાકી છે. સરકાર જ જ્યારે પ્રત્યક્ષીય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષીય સંસ્થા સરખી લોકલબોર્ડો અને સુધારાઈઓનો વહીવટ સંબંધ પ્રાથમિક કેળવણી સાથે રહે તો તેમાં કદાચ બહુ વાંધો ન લઈ શકાય. પરંતુ સરકારી કેળવણી ખાતાના ફક્તો, દફતરી ફક્તો, ગુપ્ત ફક્તો, મુચનાઓ, સમજૂતો, ચેતવણીઓ અને ધમકીઓ ઉપરાંત આ લોકલ સંસ્થાઓ પણ પોતાની સત્તાના તોરમાં કેળવણી ખાતાના જ પાટો ચડી જાય, તો શિક્ષકોને શિક્ષણ કાર્યને બદલે રક્ષણનાં કવચો જ સતત બિંદાં કરવાં પડે. સત્તાનો દોર અને તોર સ્વરાજ્યમાં ન હોયો જોઈએ; ઓછામાં ઓછો અનુભવાવે જોઈએ એમ આપણી સાથે સત્તાધારીઓ પણ ઇચ્છે છે. પરંતુ તે ઓછો થયો હોય એવું કંઈ સાંભળવામાં આવતું નથી. અનુભવની વાત બાબુએ મૂકીએ તો પણ ડેપુટીઓ અને ઇન્સ્પેક્ટરોમાં ધણાય સારા હશે એની ના નહિ. પણ બીજાં સર્વ ખાતાની ઉપરી શાખાઓ સરખી આ ઉપરીઓની વાત આવ્યા કરે છે એ હું અત્રે ન કહું તો હું પ્રમુખ તરીકે શિક્ષક વર્ગ પ્રત્યે બેવશ નીવડ્યો જ ગણાઉં. શિક્ષકોનો પગાર, શિક્ષકોને આપવામાં આવતી સગવડ અને શિક્ષકો પાસેથી માગવામાં આવતાં અક્ષિતગત અને સામાજિક પરિણામો વચ્ચેનું અંતર જેમ અને તેમ ઝડપથી કપાય એમ વધારે સારું. આપણી સરકારને માથે અતિ વિકટ જવાબદારીઓ આવી પડી છે, એ આપણે સહુએ સમજી લેવું જોઈએ. આ આદર્શવાદી માનવીઓ વહીવટચક્રમાં ગૂંચવાઈ જાય એ પણ સમજી શકાય એવું છે. ખુરશી ઉપર બેઠેલી સત્તાની કેટલીક તીખાશ હસી કાઢવા જેવી અગર જતી કરવા જેવી હોય છે એ ખુરશી ઉપર બેઠેલાં કોઈ

પણ શિક્ષક સમજી શકશે. છતાં સરકાર આપણી છે, સત્તા આપણાં સહુના હિતરવીઓના હાથમાં છે ત્યારે માત્ર આરંભ માસ સુધી જ શિક્ષકનો ધધો કરનાર બિનઅનુભવી હું સરકારને—Welfare state ને, સર્વોદયની તમજાવાળા સરકારી વહીવટને થોડી વિનંતી કરવાની ધૂપટા કરી લઉં.

સરકારને થોડી વિનંતી

(૧) શિક્ષકોના પગાર અધકાનો નિવેડો સરળતાપૂર્વક, સંતોષકારક રીતે અકપથી સરકાર લાવી દે. સ્વરાજ્ય મેળવ્યાનો દાવો કરનારને શિક્ષકોનો સંતોષ મેળવવો બહુ અઘરો અર્થપડવો ન જોઈએ. સરકારની આર્થિક મુશ્કેલીઓ બહુ હારે છે. છતાં આખા દેશને જોરાક પૂરો પાડવાની હિંમત ધરી રહેલી આપણી સરકાર શિક્ષકોને સંતોષવા ઠેટલાય ખૂણામાં કાપફૂપ કરી શકે એમ માની, શિક્ષકોનો સંતોષ કદાચ મત ન અપાવી શકે તોયે તે અંતઃકરણપૂર્વકનો આશીર્વાદ તો જરૂર અપાવી શકે. પ્રજના અને રાજ્યવહીવટના શિક્ષક સરખા સૌમ્ય વર્ગનો આશીર્વાદ સરકારને અને પ્રજાને જરૂર આપાદ બનાવી શકશે. બીજાં પ્રાન્તો કરતાં આપણે ત્યાં પ્રાથમિક શિક્ષકોને પગાર વધારે મળે છે એમ કહેતી વખતે મુખ્ય પ્રાન્તની અને બીજા પ્રાન્તોની મોઘવારી સરખાવવી પડશે. ખજાનામાં પૈસા ન હોય એ આપણે સમજી શકીએ. પરંતુ એ ખજાનાની ખોટના ભોગ એકલા શિક્ષકોને જ ન બનાવવા જોઈએ. પ્રધાનથી માંડી પટાવાળા સુધી સહુએ એ ખોટના ભાગીદાર બનવું જોઈએ. એમ યાગ તો શિક્ષકો જરૂર પોતાની માગણી હળવી કરી નાખશે. પોલીસનો સંતોષ યુદ્ધાને પકડશે. શિક્ષકોનો સંતોષ યુદ્ધો નહિ થવા દે એ ધ્યાનમાં રહે તો સારું.

(૨) પોષણની ઓછામાં ઓછી ચિંતા પકડીને શિક્ષકોની ચાચરી નક્કી કરી શકાય.

(૩) સરકાર અનેક લોકોપયોગી અને નોકરોપયોગી યોજનાઓ હાથમાં લે છે. શિક્ષકોને અનુલક્ષીને સરકાર આવી ઠાઠ યોજના હાથ ઉપર લે એ ખરેખર ધ્વજવા યોગ્ય છે. દૃષ્ટાંત તરીકેઃ

આદેશી યોજના તો કરે.

(૧) શિક્ષકો માટે નાનકડાં પરંતુ સોઈવાળાં મકાનોની યોજના.

(૨) મોંઘા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શિક્ષકોનાં સંતાનને રાહત આપવાની યોજના.

(૩) આરોગ્ય રક્ષણ અને વૈદ્યકીય સારવારની સવલત.

સરકારની પાસે અનેક યોજનાઓ પડી છે. ઘણીવાર એ યોજનાઓ આલને બાથમાં લેવા જેવી થઈ પડે છે. એને જાહેર કેટલીક ઉપરની યોજનાઓ શિક્ષક-મર્યાદિત કરી હોય તો તે યોજનાઓ સમાજરૂપશી તથા વ્યાપક બનાવવામાં સરકારને અણમૂલો અનુભવ પથ્ય મળે. સક્રિય સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું એકાદ ઉદાહરણ પથ્ય હું આપું એને સરકારી તંત્રનો મોટો ભાગ જરૂર હસી કાઢશે, છતાં જિંદગીભર નોકરતંત્રના એક વિભાગ તરીકે રહેશે. હું આ ઉદાહરણ આપું છું એ ધ્યાન બહાર ન જાય. કલેક્ટરના બંગલામાં કલેક્ટરનું નાનું કુટુંબ જ રહેતું હશે. એ કલેક્ટરને પોતાની સત્તાના બળે, પ્રતિષ્ઠાના બળે, આવકના બળે, ઓળખાણના બળે અને છેવટે તેની શરમથી શહેરમાં રહેવા માટે તેના પેટીધર મકાનકર્તા તો વધારે સારું મકાન મળે જ. હવે એ બંગલામાં અને તેના આઉટ હાઉસમાં આજામાં આજા સો પચાસ પ્રાથમિક શિક્ષકોનાં કુટુંબો તો જરૂર સમાઈ જાય. એ હાથમાં દિંમત પકડી આ ફેરફાર કરવાની તાકાત રાજતંત્રમાં વિકસે ખરી ? આ દસવા જેવી ઘાગતી સૂચનાને ગાધીજીનો ટેકો છે એ વાત દસનારાઓ રખે બૂલી જાય. આપણી સરકારને મારી એ જ વિનંતી કે શિક્ષકોને સંતોષે.

સમાજને સતોષો. મધ્યમ અને નીચલા ધરને સતોષો. ઉપરો ધર — સરકારીતંત્રનો તેમ જ સમાજતંત્રનો — તો હવે ક્યાંનો એ સંતોષાર્થ ચૂક્યો છે. એ ધર પોતાના સિવાય બીજા કોઈનું દળદર દેડકું જાણવામાં નથી. હજી ગાંધીવાદ માટે, રાષ્ટ્રીય મદાસભા માટે, રાષ્ટ્રીય નેતાઓ માટે અને રાષ્ટ્રીય સરકારો માટે ઓસરતી ઓસરતી. પણ સદાનુભૂતિ ધણી રહી છે. એમાં વેગ આવો એમ કું શિક્ષકોના પ્રમુખ તરીકે અને અંગત રીતે પણ તીવ્રતાપૂર્વક. વ્યવસ્થાપૂર્વક મચાવી રહ્યો છું. મદાસભાની ટીકા થાય છે એ મને ગમતું નથી. મારા સાહિત્યની અને મારા જીવનની પ્રેમજ્વાળા મને ગાંધીવાદમાંથી, ગાંધીપ્રેમમાં મદાસભાવાદમાંથી નોકરી કરતે કરતે મળી છે એ કું કદી જૂઠીશ નહિ.

(૪) પ્રજાને અને નોકરતાંત્રને અતિ બંધનોમાં સંસ્કાર કે લોકજન સંસ્થાઓ ન જકડે. સરકાર કે લોકજન સંસ્થાનો માર્ગ સાચો નહિ હોય તો અનેક બંધનો હજી તોય તે તૂટવાના જ છે. માર્ગ સાચો હશે તો તો કોઈની ટીકા, વિરોધ, કટાક્ષ કે સામનો આપોઆપ તૂટી પડશે. સાચને આંચ નથી એ કહેવન રચાર્થ ત્યારથી સાચો છે. રાજકારણને, સત્તાને, ખુરસીને ચતરંજના પ્યાદા બનાવવાં હોય તો જુદી વાત છે. પરંતુ લોકજન સરકાર, લોકહિત માટે મથતી સરકાર, સર્વનો ઉદ્ધવ ધ્વજીતી સરકાર કે સંસ્થાને શિક્ષકોની કે કોઈની પણ વાણી ઉપર, સંગઠન ઉપર કે પ્રવૃત્તિ ઉપર અકુસ મૂકવાની જરૂર નથી. શિક્ષકસઘ નિવેદન કરે તે સરકારના પ્રકાશન અમલદાર પસંદ કરે ત્યારે જ ! નોકર કોઈ પણ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તે પહેલાં એના ઉપરીની પસંદગી એણે મેળવવી જ જોઈ એ ! સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓમાં લઘુઅધિ ઉપજાવવાનો આ ધોરી માર્ગ લાગ્યે જ કોઈ સ્વમાની સંગઠા કે વ્યક્તિ કળૂવ કરે. કળૂવ ઠરશે ત્યારે સ્વરાજ્યમાં ગુલામો પ્રગટ થવાનું શરૂ થઈ ગયું હશે. વળી વલણ ચાલુ રહેશે તો કૈંક બોટાદકરો, ત્રિગુવન ગૌરીશંકરો, કાન્તો,

મણિલાલ દિવેદીઓ, નાનાલાલોની કલમો તોડી-ફોડી નાખવી પડશે. ઉમાશંકર કે રનેહરશિખ સરખા કવિઓ અને તેમની સાહિત્ય-કારો કેળવણી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નામદાર ખેર સાહેબની પસંદગી સિવાય એમનાથી કવિતા પ્રસિદ્ધ થાય જ નહિ એવું મોદકું, પરિણામ ન આવે એ ઇચ્છતા થોડા છે. બંધનનું દોર-પિસ્તુ છૂટે એ ક્યાં જઈને અટકે એ કહેવાય નહિ.

શિક્ષક ગણને વિનંતી

સરકારને અગર શિક્ષકોનું મૂત્ર હાથમાં લેતી લોકસંસ્થાઓને આટલી વિનંતી બસ છે. મારી વિનંતીનો વધારેમાં વધારે ભાર તો શિક્ષકો ઉપર મૂકવા ધારું છું. શિક્ષક વર્ગને આખાને મારી અત્યંત નમ્ર પણ આગ્રહભરી વિનંતી :

(૧) કેળવણી તંત્રને એક સળંગ તંત્ર તરીકે માનતાં શીઓ. શિક્ષકોની એક આખી સમાનતા સાચવતી, પરસ્પરને અને પરસ્પરના સુખદુઃખ સમજતી અને તેમાં ભાગ લેતી ખિરાદરી હોવી જોઈ એ જેમાં પ્રોફેસર જી.આ. અને પ્રાથમિક શિક્ષક નીચેની માન્યતા અદ્યક્ષ થાય. એ તંત્રમાંની Post graduate શિક્ષકથી માંડી Primary સુધીના શિક્ષકોએ આ આત્મીયતા કેળવવી જોઈ એ.

(૨) પોતાના બંધાને જરાય હલકો ન માનશો. હું તો વારંવાર કહેતો આવ્યો છું કે સહુ વગર ચાલશે, શિક્ષક વગર કદી ચાલવાનું નથી, શિક્ષણ વગર ચાલવાનું નથી. હૃદય પરિવર્તનનું સાચામાં સાચું શસ્ત્ર તે શિક્ષણ. એ ઉચ્ચાલન વડે જૂની દુનિયા પલટી નવી દુનિયા રચવાનું કામ શિક્ષકોને સોંપાયું છે. એના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું કામ હોઈ શકે નહિ.

(૩) આર્થિક ઉન્નતિ મહત્ત્વની છે. પરંતુ એ ઉન્નતિ માનવ જાતની એકલી જ ઉન્નતિ નથી એમ કહેનારાઓનું દષ્ટાંત તો શિક્ષકો જ છે. એ દષ્ટાંત સાચું પાડી શિક્ષક સિવાયના ખીખ

સર્વ વર્ગોને એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પાડે. નવી દુનિયા તમારા હાથમાં છે. નવી માનવતાનું સર્જન તમારા હાથમાં છે. આર્થિક વિષમતા ટળે, 'આર્થિક સમતા' વ્યાપક બને અને અર્થ સિવાય ધણું ધણું થઈ શકે એની સાબિતી તમારા અને તમારા શિષ્યો દ્વારા નવી દુનિયાને આપો.

(૪) શિક્ષકોનું એક મજબૂત સંગઠન રચાવો. સંગઠન વગર કશું જ સાધ્ય થઈ શકે એમ નથી. આ સંગઠન માત્ર હક્કનો જ વિચાર ન કરે; ફરજનો, ધર્મનો પણ વિચાર કરે, આત્મપરીક્ષણ પણ કરે, અને પોતાની પાત્રતા વધાર્યે જાય. ઘણી વાર આપણને ન સમજતી કાર્યવાહી આપણને સોંપવામાં આવે ત્યારે તેનો સહાનુભૂતિપૂર્વક સ્વીકાર કરી નવીન જીવન ઘડતરના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરો.

(૫) હળવે શિક્ષકો તમારા સંઘમાં છે. એ શિક્ષકોનું આર્થિક તથા સામાજિક અવલોકન એક વાર કરી તમે તમારી સ્થિતિનો સાચો અભ્યાસ કરો અને એ અભ્યાસનાં પરિણામ સરકાર તથા સમાજ આગળ રજૂ કરતા રહો.

૬) સારું ભડોળ મંડળને માટે જીલું કરો. નાણાં વગર તમારી ઘણી વિગતો અધકારમાં અટવાઈ જશે.

(૭) અહિંસા - ગાંધીની અહિંસાને આખા શિક્ષણ પ્રયોગમાં ઉતારો. આખા વિશ્વને અહિંસક બનાવવાનો એ જ માર્ગ છે - જે તમારા હાથમાં છે. અહિંસા કાયરોનો, નિર્માણોનો માર્ગ નથી એ પણ સાથે સાથે સમજી લો.

(૮) પશ્ચિમના શિક્ષણ પ્રયોગો સારા હશે - છે. પરંતુ દેશની સ્થિતિને જોજો એવું શિક્ષણ ખાલવો.

(૯) નવીન રાજ્ય રચના - સ્વરાજ્યની - આપણા રાજ્યની છે - આપણી છે - આપણો પડો પાડનારી છે, એ મદરવનું તરવ

કદી ન વિસરાય એની કાળજી રાખશો. શિક્ષણતંત્ર જેમ ગમ્યનો એક વિભાગ છે, તેમ પ્રમુખીય યુનિવર્સિટીનો પણ એક મદદરતો વિભાગ છે.

(૧૦) નિત્ય દાર્ષમાં અને નિત્ય વર્તનમાં જનતાના શુરુ તરીકેનું તમારું સ્થાન છે, એ સમ્યક કે સમાજ જૂલે તોય તમે ન જુલશો.

આટલી પિનંતી શિક્ષકોને પણ કરી સહે - જે કે તે માટેની મારી પાત્રતા નથી. જેસી જતા પહેલાં એટલી ક્ષણ વ્યક્ત કરી સહે કે ખેંચાખેંચી, વાદવિવાદ અને વેરવેરના આ યુગમાં એક વર્ગ તો એવો મળી આવે કે જેને વળગીને માનવીની માનવતા તરતી રહે, જીવતી રહે, સંજીવન પામે. વધારેમાં વધારે આશા આપતો એ વર્ગ તે શિક્ષક વર્ગ. એ શુરુ સ્થાનને મારું નમન કરી, વંદન આપી પંક્તિ જ છું જેસી સહુ. *

* સમસ્ત ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘ - સાતમું અધિવેશન, પ્રમુખ તરીકેનું પ્રવચન - અમદાવાદ, તા. ૨-૧૨-૧૯૫૧

દોષ તેની નોંધ ઇતિહાસ કરશે જ. લલુ કરનારની યાદીમાં ભારે પગાંદારો ભાગ્યે જ નોંધાયા હોય. ગોખલે, ગાંધી, તિલક કે દયા-નંદને કેટલો પગાર મળતો હતો, અને તેમનાં લાઘ્યાંશાકાં કેટલાં ચતાં હતાં એની માહિતી મળી શકે તો દરેક કચેરીમાં સૂત્ર રૂપે મૂકવા સરખા બની રહે! પગાર સેઈ ખુરશીએ ચઢી બેસી પંખા ખાતા મહા પુરુષો ખીજ દલકા પગારવાળાને સિખામણ આપવાનું જાહેરમાં બંધ કરે તો વધારે શોભામદ લાગશે!

ભાણુતર અને ખર્ચ

આપણા ગરીબ દેશમાં ભણુતરનો ખર્ચ ડેટલી ગરીબી વધારી રહ્યો છે તેની અર્થશાસ્ત્રીઓએ શાસ્ત્રીય તપાસ કરવાની જરૂર છે. આપણો દેશ અભણ છે એટલે સહુએ ભણવું તો જોઈએ જ. પરંતુ આપણો દેશ ગરીબ છે અને માથે ભણુતરનું ડેટલું ભારણ મૂકી શકાય એનો વિચાર ફળવણી પરિપદના ભાષણખોર આગેવાનોને આવતો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે.

વિદ્યાની પણ હરાજી ગોલાવનાર અને વિદ્વાનોનાં પણ 'ટેન્ડર' મગાવનાર આજના વિષદ વ્યવસાયને જોડેલો ધન્યવાદ આપીએ એટલો ઓછો છે.

હતાં ધન્યવાદ આપતે આપતે પણ એટલો પ્રશ્ન તો પૂછી જવાય કે લોખંડને સોનું બનાવનાર કીમિયા સરખી વિદ્યાએ ભારતમાં ડેટલું સોનું ઉમેયું?

કદાચ આજની વિદ્યા આજની મૂડી સરખી જ શોષક અને કલંકિત ન નીવડે!

શિક્ષણનું માધ્યમ [૧]

સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં

ભારતે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે પહેલાં પણ શિક્ષણના માધ્યમ વિશે ઠીક ઠી વિચારોક થઈ ચૂક્યા હતા. બાલશિક્ષણ તો નિશ્ચિત માતૃભાષામાં જ અપાયું જોઈએ એ નિશ્ચિત હતું. માધ્યમિક શિક્ષણમાં માતૃભાષા અને ઇંગ્લેશ ભાષા વચ્ચે સમતુલા રાખવાના પ્રયત્નો થતા - જે કે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય એ તરફ ઝોક વધતો જતો હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તો માધ્યમ ઇંગ્લેશ જ રાખવામાં આવતું - જે કે ગુજરાતી-મરાઠી ભાષા શીખવતા હોલે-જના શિક્ષકો ઇંગ્લેશ બોલવામાં શિથિલતા વિકસાવતા હોવાથી તેમનું શિક્ષણ મુખ્યત્વે પ્રાન્તીય ભાષામાં જ ઊતરતું, અને એક પ્રકારના ઊતરતાપણાની છાપ પાખ કરતું હતું. (ઇંગ્લેશ રાજભાષા હોવાથી, અત્યંત વિકસિત અને બહુપ્રદ ભાષા હોવાથી તથા આંતર-રાષ્ટ્રીય વિચાર પ્રવાહોનો સંપર્ક એમાં વધારે મળતો હોવાથી રાજદ્વારે અને પ્રજાદ્વારે પણ ઇંગ્લેશ ભાષાનું પરમ વર્ચસ્વ સ્વીકારવામાં આવતું. ધાણી ફૂટે એમ ઇંગ્લેશ ભાષામાં વાત કરી શકનાર પુરુષ સહુને આંત્ર નાખે એવો મક્કાપુરુષ મનાતો અને ઇંગ્લેશમાં 'યસ' 'નો' 'ગુડબાય' કરતી સ્ત્રી દેવી તરીકે પૂજાતી. ઇંગ્લેશ ભાષા વાણે વિજેતાઓની ભાષા તરીકે હિંદમાં આવી. પરાધીનતાના કેટલાક અંશો એ ભાષાએ પ્રજામાં પ્રવેશ કરાવ્યા પણ દશે. છતાં ઇંગ્લેશ ભાષાએ ભારત ઉપર કરેલા ઉપકારો કદી ભુલાવ એમ નથી. સ્વાતંત્ર્યની લાવના એકતા, લોકશાહી, રાજકારણ અને પ્રાન્તીય

ભાષાઓને આપેલો સર્વાંગી વેગ એ ઇંગ્રેજી ભાષાનાં ન બુલાય
એવા ઉપકાર દ્રશ્યો છે./

દીર્ઘ વિચાર

પરંતુ એ યથા ઉપકારની કિંમત સ્વાતંત્ર્ય તો ન જ હોઈ
શકે ! ઇંગ્રેજી સત્તા વગર ચલાવી શકાયો... કદાચ એ સત્તાની
હાજરી જ વિકાસને રૂધી રહી છે એ ભાવના ધીમી ઉતાવળા
ભારતીય હૃદયમાં જામત થઈ અને રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ક્રાન્તિમાં
શિક્ષણ અને શિક્ષણના માધ્યમનો વિચાર પણ થયો અને કેટલાક
સુઘટિત આચારો પણ અમલમાં મુકાયા. આ રથજો ત્રણ દીર્ઘ-
દ્રષ્ટાઓના નામ યાદ આવે છે, જેમણે ઇંગ્રેજીનું સ્થાન લે એવી
એક ભારતીય ભાષા તરફ આંગળી ચીંધી અને આગળ પગલાં
‘ભરવાનું’ માર્ગદર્શન પણ કયું. એક નામ દયાનંદ સરસ્વતીનું.
સંસ્કારક્રાન્તિના એ આઘ નિયોજકે ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતા
ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી હિંદી ભાષાને એકતાના પ્રતીક તરીકે આગળ
કરી, અને એમની પ્રેરણામાથી જિજ્ઞાસુ થયેલા ગુરુકુલો અને વિદ્યા-
પીઠોએ શિક્ષણના સાર્વત્રિક માધ્યમ તરીકે હિંદી ભાષાને સ્વીકારી
લીધી. બીજું નામ વડોદરાના યશસ્વી રાજવી સવાજીરાવનું. જન્મે
મદારાષ્ટ્રી પુરમે પોતાની રાજમવાદા સમજ લીધી, ગુજરાતી ભાષાને
ગજભાષા તરીકે ગીકારી લીધી, સાથે માથે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી
ભાષાની આવડતને તેમણે આવશ્યક ગણી એનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવ્યો,
રાજ્યના સર્વ કર્મચારીઓ તથા નાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી
વર્ગોક્તોની આખી સંસ્થાને માથે હિંદી અભ્યાસની ફરજ નાખી
અને હિંદી મંથરચત્રના હિતેજન પણ આપવા માડ્યું. વળી દેવ-
નાગરી લિપિનો સરકારી હાપકામમાં આગવ રાખી ભાષા અંગે
લિપિના પ્રશ્નનો પણ વડોદરા પરનો ઉકેલ આપ્યો. ગુજરાતી ભાષામાં
છપાતાં રાજ્યના લખાણો દેવનાગરી લિપિમાં જ છપાતાં. ગુજરાતીનો

રાજભાષા તરીકે સ્વીકાર થતાં વહીવટીતંત્રમાં એ ભાષા કેવી સુંદર રીતે ખીલી નીકળી એના નમૂના કેટલાકે વડોદરા હાઈકોર્ટના ફેસલાઓમાંથી અને ખાસ કરી સર મનુભાઈની નાની મોટી ગુજરાતી નોંધો, દરાવો, અભિપ્રાયો, લલામણો અને નિવેદનોમાંથી આજ પણ સમજાઈ આવે એમ છે. સર મનુભાઈ એકલા દક્ષ વહીવટકાર જ ન હતા. કોઈ પણ સાક્ષરની આંખ ઉઘાડી નાખે એવું સુંદર ગુજરાતી કાગળપત્રોમાં લાવી શકતા. એમનું ઇંગ્લેજ લખાણ પણ સારામાં સારા કહેવાતા હાઈકોર્ટ જજ્જ-કે સુપ્રીમકોર્ટ જજ્જનાં લખાણોને નમૂનારૂપ બની શકે એવું હતું. ગાંધીજીએ ભારતીય રાજકારણમાં પ્રવેશ કરી હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન અપાવવા કરેલા પ્રયત્નોનો વેગ હજી આજુ જ છે. ગાંધીજીએ હિંદી ભાષાને ભારતીય રાષ્ટ્રભાષા બનવાના ક્રમ ઉપર મૂઝી દીધી. આજ હવે એ હિંદી ભાષાને વહેલામાં વહેલી તકે કમી દબે વેગ આપી શકાય એ પ્રશ્ન મહત્વનો અને લગભગ રાજકીય પ્રશ્ન બની ગયો છે—ઉમ્મ પણ બની ચૂક્યો છે અને મુખર્દી સરકારે તો યુનિવર્સિટીઓને પણ હિંદી ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારી લેવા આમ્રદ કરી દીધો છે એમ કહીએ તો ચાલે.

ત્રણ દીધેંદ્રદાઓ ગુજરાતી :

હિંદી ભાષાને ભારતીય ભાષાનું સ્થાન આપવા ઐતિહાસિક પ્રયત્ન કરનાર ત્રણે ગુજરાતી : દમાનંદ સરસ્વતી, સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને મહાત્મા ગાંધી. સયાજીરાવને ગુજરાતી ત્રણુવામાં વાંધો આવવો ન જોઈએ. ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા કોઈપણ ગુજરાતી સરખું જ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી શકનાર અને ગુજરાતી ભાષાને રાજ્યભાષા તરીકે આમ્રદપૂર્વક અપનાવનાર શ્રી. સયાજીરાવના રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રયોગો પણ ગુજરાતમાં જ થયા હતા. અભિમાન પોષવા ખાતર નહિ, પરંતુ ઇતિહાસ જુલાર્થ ન જાય એ માટે ગ્વા

તેણે હિંદી પ્રેમીઓના ગુજરાતીપણા તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. નિરાકરણમાં મુશ્કેલીઓ.

રાષ્ટ્રીયભાષાનો પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વનો છે, અને ત્યારે ત્યારે તે નિરાકરણ માગશે જ એમ તે સદુને લગતું જ. ઐતિહાસિક પ્રમાણે આત્મા કરતા હતા, પરંતુ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મત્રોચ્ચારણ સરખો સગળ બની રહેશે એમ લાગ્યે જ કોઈએ ધાયું હોય, હિંદી કે ખીજી કોઈપણ ભાષાના રાષ્ટ્રસ્વીકાર સામે નીચે પ્રમાણે મુશ્કેલીઓ આવીને ઊભી રહેતી :

ઇંગ્રેજ ભાષાને કેમ ખસેડવી ?

(૧) ઇંગ્રેજ ભાષાના વર્ચસ્વને ખસેડવું શી રીતે ? ભારત બહારની અને ભારત અંદરની અન્ય પ્રાન્તીય પ્રવૃત્તિઓને ઓળખાવનાર સાધન ઇંગ્રેજ ભાષા હતી. વળી સત્તાધીશોની ભાષા હોવા ઉપરાંત એ હિંદવાસીઓને ફાવી ગયેલી પ્રેરણાભાષા પણ હતી - અને હજી પણ છે.

દક્ષિણ ભારતની દ્રાવિડ ભાષાઓનું શું ?

(૨) કાશ્મીરથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના પ્રદેશની પ્રાન્તિક-ભાષાઓ આર્યકુળની, એકબીજાની સાથે નજીકનો સંબંધ રાખતી ભગિની ભાષાઓ હતી એટલે કદાચ મહારાષ્ટ્ર સુધી હિંદી ભાષા સ્વીકાર પામી શકે. પરંતુ એથી દક્ષિણે તેલુગુ, કન્નડ, તામીલ અને મલયાલમ સરખી દ્રાવિડ પ્રાન્તિક ભાષાઓનાં હાડપાંસળાં જ જુદાં હોવાથી એ ભાષાઓ હિંદીને શી રીતે સરળતાપૂર્વક અપનાવી શકે ? ઉદ્દાની ઉચીકાઈ

(૩) હિંદીના જોડકા તરીકે વિકસેલી ઉર્દૂ બોલી અને ફારસી લિપિ ભારતીય મુસ્લિમોને મન મરલામ ધર્મ અને મરલામ સંસ્કા-

રતું જ પ્રતીક બનવા લાગી હતી. ઉર્દૂ ઉપર મુસ્લિમોએ જ પોતાની માલિકી કરવા માંડી. પોતાને ધર્મે, સંસ્કારે અને આદર્શ અન્ય હિંદવાસીઓથી વિલિન્ન ગણવાની તૈયારીમાં પડેલો આખો મુસ્લિમ સમાજ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો - એને ઉર્દૂ નામ અને ઉર્દૂ લિપિ ન અપાય તો ! ગાંધીજીએ મુસ્લિમોને અસગ થતા અટકાવવા હિંદી સાથે ઉર્દૂ લિપિના અભ્યાસને ઉત્તેજવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એ ઉપાય થીંંગડા નેટલો પણ ઉપયોગી ન નીવડ્યો.

પ્રાન્તીય ભાષાઓની અસ્થિતતા

(૪) હિંદી ભાષાના ઉચ્ચાર વલણમાં કાંઈક એવું અનેક તત્ત્વ છે કે જેથી એ ખીજી કોઈપણ ભારતીય ભાષા કરતાં વધારે સરળતાથી સમજાય અને વ્યાપક બની શકે. પરંતુ સૈકાઓથી પોત-પોતાનું ગૌરવભર્યું સાહિત્ય ઉપજતી રપટ આકાર ધારણ કરી ચૂકેલી અસ્થિતાભરી પ્રાન્તિક ભાષાઓ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું અમત્ત આપે એમાં એ પ્રાન્તિક ભાષાઓનું સ્વમાન ધસાય એ સ્વાભાવિક ગણાય. ખરેખર વિધવિધ પ્રાન્તીય ભાષાઓની વર્તમાન ખિલાવટ એવી તો જરૂર થઈ ચૂકી છે કે જેથી પોતપોતાના સાહિત્ય માટે નિહાળી તેને ગર્વ ધારણ કરવાનું મન થાય. એમાં ગુજરાતી ભાષા પણ અપવાદ નથી જ. ભારતની કોઈપણ પ્રાન્તીય ભાષા સાથે દરીકાઈ કરી શકે એટલી ગુજરાતી ભાષા આજ સમૃદ્ધ છે એમ મને જરાય શક નથી. તેમાંયે ટાગોરને ઉપજતી બંગાળી ભાષાએ પોતાના અહંને હીક હીક વિકસાવ્યું છે, ખીજા પ્રાન્તો તો હીક, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધણેજ દ્વારા મેળવનાર ટાગોરની બંગાળી ભાષા હિંદીને અમત્ત કેમ આપી શકે ? આમ આ પ્રાન્તીય અહં પણ હિંદીના સરળ સ્વીકારની વચ્ચે નથી આવતું એમ ન કહેવાય.

લિપિ

(૫) સર્વસ્વીકૃત લિપિ કયી ગણવી? જાહી લિપિમાંથી આપણી લિપિઓ ખીલી નીકળી છે એમ દર્શાવના પુરાતત્ત્વવિદોના લિપિ નકશા કામ લાગતા નથી. જંગમને પોતાની ચિત્ર લિપિનો ખાસ આગ્રહ છે. ગુજરાત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઉમ્મ તો કદી બની શકે એમ છે જ નહિ. ડાહ્યા શીળા ગુજરાતને બે ધોલ મારી એના પ્રદેશો પણ પડાવી લેવામાં આવે તોય એ પોતાનું સમત્વ ચૂકે એમ નથી જ, એવું એ ગોગ નિષ્ટ છે. માત્ર એ કદી કદી કહે છે કે તેના મૂળાક્ષરો સંપૂર્ણ છે અને દેવનાગરીની બહુ નિકટ રહીને તેણે દેવનાગરીનાં શાબા પૂરતાં પરંતુ નિરુપયોગી મધાળાં કાઢી નાખી બ્યવહારુપણું દર્શાવ્યું છે. મહારાષ્ટ્રે તો પ્રથમથી જ ડહાપણુ વાપરી દેવનાગરી લિપિ અપનાવી લેઈ લિપિ પૂરતી બારે સરળતા કરી આપી છે. છતાં લિપિનો પ્રશ્ન પણ એક રાષ્ટ્રભાષાના સ્વીકાર સામે ઠીક ઠીક બ્જેર કરી રહ્યો છે.

રુપષ્ટ થયેલાં બે તત્ત્વો

આમ સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંની પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રભાષાના સ્વીકાર સામે ઉપરના પાંચે તત્ત્વો વિઘ્નરૂપ બની ચૂક્યાં હતા. છતાં પ્રશ્ન મહત્ત્વનો બનતો જતો હતો. વહેલા મોડા એ પ્રશ્નના ઉકેલની જરૂરત તીવ્ર બનતી જતી હતી, સક્રિય પ્રયત્નો ઉકેલ માટે કરવામાં આવતા હતા, વિદ્વાનો અને શિક્ષણ-વૈજ્ઞાનિકો એ તરફ નજર કરતા થયા હતા, પ્રાન્તીય સાહિત્યોનો પરિચય વધારવાના આહ્વાપાતળા પ્રયોગો પણ થવા લાગ્યા હતા, અને એટલામાં સને ૧૯૪૭ માં ભારતે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું— પૂર્વ પશ્ચિમના ઢેટલાક પ્રદેશો પાકી-સ્તાનને નામે ઈસ્લામને ખંડણીરૂપે આપ્યા પછી એ પહેલા બે તત્ત્વો રુપષ્ટતા ધારણ કરી ચૂક્યાં હતાં.

(૧) ભારતને ઈંગ્લેન્ડ સિવાયની ઠાઈ પણ રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર

પડશે ખરી.

(૨) હિંદી બોલનારની સંખ્યા, હિંદીની અન્ય પ્રાન્તોમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા અને હિંદી ભાષાના પ્રાણમાં જ રહેલું કાંઈ અવનવું બળ અને તેમાં રહેલી સદૃશ સમજ પડે એવી કોઈ શક્યતા હિંદીનો જ રાષ્ટ્રભાષાનો દાવો બીજી કોઈ પણ પ્રાન્તિક ભાષા કરતાં વધારે પ્રાગત્વથી આગળ કરી શકે એમ છે.

સ્વરાજ્યમાં પ્રવેશેલો પ્રશ્ન

હવે સ્વરાજ્યમાં આવતાં આ પ્રશ્ન જલદ જાની ગયો છે અને ઝડપી ઉકેલ માગી રહ્યો છે.

સ્વરાજ્યનાં સાત વર્ષમાં આપણે શું શું કર્યું ?

['નાગરિક'—૧૬ જૂન, ૧૯૫૪.]

શિક્ષણનું માધ્યમ [૨]

સ્વાતંત્ર્ય રાષ્ટ્રમાં માધ્યમનો પ્રશ્ન

સ્વાતંત્ર્યમાં આપણાં સાત વર્ષ લગભગ વીત્યાં કહી શકાય. બ્રિટિશ રાજસત્તા ચાલી ગઈ અને ભારતનું રાજકારણ ભારત-વાસીઓના હાથમાં આવી ગયું. અનેક પ્રશ્નો આપણી સામે આવીને ઊભા રહ્યા. ધર્મની ખડુમતિ અનુસાર ભારતના ત્રણ ઐતિહાસિક ભાગલા પડ્યા, ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ નોંધાર્થ હોય એવી કતલો શરૂ થઈ, અને અણુકણ્ઠમાં સ્થળાંતરો શરૂ થયાં. ખડુ જ મુશ્કેલીનો અને કટોકટીનો એ પ્રસંગ ભારત વટાવી ગયું, છતાં વિશ્વની કટોકટીમાં તેને પરાક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે સપડાવું પડશે એ ખ્યાલ હજી દૂર થઈ શકે એવો તો નથી જ. ભારતને સ્થિરતા આપવાના પ્રયત્નમાંથી પ્રજાને અસ્થિર બનાવતા કેટકેટલાય પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા. એ પ્રશ્નોમાં ભાષાવાર પ્રાતરચનાનો પ્રશ્ન, રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન અને ઉચ્ચ કેળવણીમાં - કહો કે સમગ્ર કેળવણીમાં કયું માધ્યમ રાખવું એ ત્રણ પ્રશ્નો અતિ મહત્વના બની ગયા છે. અને ત્રણ પ્રશ્નોના ઉદ્દેશમાં ભારતનું ભાષિ અંશતઃ ધસાય એમ છે.

ઇંગ્લિશ નથી માતૃભાષા કે નથી રાષ્ટ્રભાષા

એક વાત તો સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે કે હવે અંગ્રેજી ભાષાનું ગૌરવ સત્તાધીશોની સત્તાનું પ્રતિબિંબ હવે બની શકે એમ નથી. અંગ્રેજી ભાષાના અનેક ઉપકારો છતાં, અંગ્રેજી ભાષા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં અત્યંત અનુકૂળ હોવા છતાં અને કદાચ વિચાર-સ્પષ્ટતા

અને વિચાર—સામર્થ્યમાં તે ભારતની કાર્મ પશુ ભાષા કરતાં ચઢિ-
યાતી હોવા છતાં એ રાષ્ટ્રભાષા તો બની શકે એમ નથી જ એ
૨૫૫૮ થર્મ ચૂકયું છે. એનું એ ગૌરવ ઘટાડતાં આપણને અંગત
દુઃખ થતું હોય તો પણ એ ભાષા પરદેશી છે, ભારતના હાડમાં તે
પ્રવેશી શકી નથી—ધણા અંગ્રેજી શબ્દો અને વિચારો આપણે
સ્વીકાર્યા હોવા છતાં,—અને એના વગર વૈજ્ઞાનિક વિષયોના શિક્ષણમાં
મુશ્કેલી આવવાનો સંભવ હોવા છતાં—એનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે
સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ જ એ વાત ૨૫૫૮ થર્મ ચૂકી છે. એ વર્ચસ્વ-
ની અવધ પણ પાંચ વર્ષ, દસ વર્ષ અને વધારેમાં વધારે પંદર વર્ષ
સુધીની ગણાઈ પણ ચૂકી છે. એટલે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો
હવે સ્વીકાર થાય એ કલ્પના એક ભ્રમ બની રહી છે. એ મતભાષા
નથી, રાષ્ટ્રભાષા થાય એમ નથી, પછી એનો માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર
ન જ હોય. પરદેશ માથેના વ્યવહારની એ એક ભાષા કદાચ
હોઈ શકે.

પ્રાન્તિક સાહિત્ય પરિષદો દિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારે !

પ્રાતિક ભાષાઓની ખિલાવટ છેલ્લા એક સદીમાં બહુ જ સારા
પ્રમાણમાં થઈ છે, અને ભાષાભિમાન પણ કદી કદી વાગે એવું ખીલ્યું
છે, છતાં એક વાત તો ચોક્કસ થઈ ચૂકી છે કે રાષ્ટ્રભાષા બનવાની
પાત્રતા કેઈ પણ પ્રાતીય ભાષામાં હોય તો તે વધારેમાં વધારે દિંદી
ભાષામાં છે. બંગાળીઓને પોતાની ભાષાનું બલ્ય કે ભયંકર અભિ-
માન પણ છે અને બંગાળીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાના મનોરથ બંગાળે
કદી સેન્વા પણ દશે, છતાં હિતર ભારતના સમગ્ર સર્વ પ્રાંતોએ
પોતાના ભાષાભિમાનને દળવું બનાવી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે દિંદીને
સ્વીકાર સંગઠન એકમન કરી દીધા છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.
બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓની ખીલવણી ગમે એટલી સમૃદ્ધ હોય, છતાં
મેટા ભાગની ભારતવાસી જનતા સમજી શકે અને બોલી શકે

એવી શક્યતા બીજી કોઈ પણ ભાષા કરતાં હિંદી ભાષામાં વધારે છે એમ માનવામાં અને કહેવામાં લાગ્યે જ કોઈ સંકોચ સેવતું હોય. હિંદી જ આપણા રાષ્ટ્રભાષા છે એમ સદુ કોઈ સ્વીકારી લીધા વગર રહે એમ નથી. પ્રત્યેક પ્રાંતની સાહિત્ય-પરિપદ્યે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એકમતે હિંદીને સ્વીકારી લેવાનો ઠરાવ કરે એ હવે ઇચ્છયા જેવું ખરું.

વિરુદ્ધ સૂર

એમાં વિરુદ્ધના સૂર નથી એમ ન જ કહેવાય અને એ સૂર છેક ખોટા જ છે એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ રત્ના એ વિરોધી સૂર :

દ્રાવિડ ભાષાઓ

(૧) મહારાષ્ટ્ર સુધીની ઉત્તર ભારતની ભાષાઓ બહુ નજીક છે અને તે હિંદીને ઠીક ઠીક સમજે એ કદાચ કબૂલ કરવામાં આવે. પરંતુ દક્ષિણ ભારતની તામીલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ એ આરે ભાષાનાં મૂળ અને ઘડતર આર્થ નહોતાં, દ્રાવિડ છે. એટલે હિંદીને અપનાવતાં અને હિંદીને રાષ્ટ્રીયભાષા તરીકે સ્વીકારતાં દક્ષિણ ભારતને, મહારાષ્ટ્ર સુધીના ભારત કરતા ઘણી વધારે મુશ્કેલી પડે એમ છે. હિંદીના સ્વીકાર સામે દક્ષિણ ભારતમાં ઉગ્ર વિરોધ છે એમ કહીએ નો ચાલી શકે. હતાં એ વિરોધથી પર ધર્મને પણ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અપનાવવું સમજદારીભર્યું વલણ છેક કાઢી નાખવા જેવું નથી.

ઉર્દૂના ઉરીશર્ધ

(૨) ઉર્દૂને સ્વતંત્ર ભાષા ગણવી કે એને હિંદીનું ઇસ્લામી ભાષા સ્વરૂપ ગણવું એ પ્રશ્ન બહુ મૂંઝવણભર્યો છે. હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય પ્રયત્નમાંથી લસ્કરી અને બખ્તરુ ભાષા તરીકે વિકસેલી

ઉર્દૂ બોલીનું વ્યાકરણ અને ઘડતર આખું હિંદી ભાષાનું જ છે. માત્ર એમાં ફારસી, અરબી ભાષાના શબ્દો અને કેટલીક ફારસી રૂઢિ-Idiom-અને શૈલી વધારે આગળ પડતી વિકાસ પામી. વધારામાં એની લિપિ પણ ફારસી લિપિમાંથી જીંચકી લેવામાં આવી છે. હિંદી અને ફારસી જે મળતાં ભાષાનું એક કહેવર એવું રચાતું હતું કે જે હિંદુઓને પણ માન્ય થતું જતું હતું અને મુસ્લિમોને પણ માન્ય થતું જતું હતું. ઉર્દૂ શાયરી અને ઉર્દૂ ગદ્ય પણ બહુ સુંદર વિકાસ પામ્યાં છે એમાં જરા પણ શંકા નહિ. અને જે વીસમી સદીના રાજકારણમાં ધાર્મિક ઉમતાએ અને ખાસ કરી મુસ્લિમ ઉમતાએ પ્રવેશ કરી, હિંદુ-મુસલમાન એ બે જાતિઓના વિભાગીકરણ તરફ ભારતને ઘસડી ગઈ ન હોત તો કદાચ ઉર્દૂ અને હિંદી ભાષા એક મનાઈ ઢાલની જે બાજુ તરીકે હિંદી સાથે ઉર્દૂનો પણ સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હોત. પરંતુ રાજકારણમાં ધર્મનો પ્રવેશ થતાં હિંદી ભાષાએ અતિશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખી સંસ્કૃત શબ્દો તરફ વધારે વળવા માંડ્યું અને હિંદુઓની આલડછેટ મુસલમાનોએ સ્વીકારી ઉર્દૂને ધ્યાયદી આપી ભાષા તરીકે સ્વીકારવાનો અને વિકસાવવાનો આગ્રહ રાખી વધારે પડતી ફારસી લદાયું ઉર્દૂમાં આગેજ કરવા માંડી. પરિણામ એ આવ્યું કે પાકિસ્તાને ઉર્દૂને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી લીધી; ત્યારે ઉર્દૂના ભારતીય સ્વીકાર માટે ઠીક ઠીક વસચસો રહ્યો છે. ભારતનાં રાજકીય દરમ્યાડિયાં પડતાં હિંદીની ઉર્દૂ હરીફાઈ તો હવે થઈ ગઈ છે.

વિરોધનો મિશ્ર સૂર

(૩) હિંદીના વિરોધમાં ત્રીજો સૂર મિશ્ર છે, જતાં ચૂકમ, ચૂચક અને વધારે જવવાન છે. રાષ્ટ્રભાષા કરતાં હિંદીને વધારે ચંદિયાતું માધ્વમતું રવાન ત્યારે આપવાના દુરાગ્રહનર્થા પ્રવત્નો થાય છે ત્યારે તેની સામે નીચેના પ્રશ્નો રજૂ કરવામાં આવે છે :

હિંદીનું વર્તમાન સાહિત્ય ચર્ચિયાનું નથી.

(અ) હિંદીમાં અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓ કરતાં વધારે વિકાસ થયો યથો છે કે જેથી એને માધ્યમ બનાવવાનું અપાત મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે !

પૂનર વર્ષના ઉછેરની પ્રાંતીય ભાષાનું શું ?

(ખ) હિંદીના અતિ આગ્રહમાં પ્રાંતીય ભાષાઓ ત્રીમજાઈ જેથી તેનું શું ? હિંદી સાથે જ જન્મેલી ખંગાળા, મરાઠી, ગુજરાતી જેવી સ્પષ્ટ રૂપરેખાવાળી હજાર હજાર વર્ષોના ઉછેર પામેલી ભાષાઓનો ઇતિહાસ હિંદીના દુરાગ્રહમાં રદ કરવાનો પ્રયોગ કદી સફળ થાય ખરો ?

હિંદીના પશુ કેટલા વિભાગો ?

(ક) અને હિંદી એટલે કઈ ભાષા ? હિંદીના વર્તુલમાં લેખાતી અનેક પ્રાંતીય હિંદી શાખાઓમાંથી કઈ હિંદી સમગ્ર ભારતનો સ્વીકાર પામે ? દિલ્હી-આગ્રાની આસપાસની હિંદી ? ગોકુલ-મથુરા આસપાસની વ્રજભાષા-જેણે પ્રાચીન હિંદીને ગૌરવ આપ્યું છે એ વ્રજભાષા ? અલાહાબાદ-ગુનારસ આસપાસની ખડી બોલી ?... લખનૌ-અયોધ્યાની અવધી હિંદી ? ગિદારી ? જુદેલખંડી હિંદી ? ગજસ્થાની મિથ હિંદી ? કે નાગપુર બાણુની મરાઠી મિશ્રિત હિંદી ? આ બધી શેલીઓમાં ઠીક ઠીક તફાવત છે. તુલસીદાસની હિંદી એ સૂરદાસની હિંદી નથી. અને ઘણીખરી શાખાઓમાં ઠીક ઠીક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. હજી ચારણી હિંદીને તો આપણે ગણ્યાની નથી. જે હિંદીને પોતાની એકતાનું જ કેકાણું નથી એ હિંદીને શિક્ષણના કોઈ પણ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં ભયંકર ભ્રમ રહેલું છે. આટલા દુકામાં વહેંચાયેલી હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે રચાત આપવાને બદલે તેને શિક્ષણનું અને ખાસ કરીને

‘હિન્દી શિક્ષણ’ માધ્યમ બનાવવામાં આવશે તો એ જ હિંદી, ગુજરાતી હિંદી, મદરાસી હિંદી, કોંગ્રેસી હિંદી, તામીલ હિંદી, કન્નડ હિંદી, બંગાળી હિંદી, ઉડિયા હિંદી જેવી અનેક બોલીઓમાં છિન્નલિન્ન નહિ થઈ જાય એમ માનવા માટે કોઈ આધાર છે ખરો ? હજી ગંગાફ-દેહાતી-આમજનતાની વ્યાપક હિંદીને તો આપણે ગણ્યા પણ્ય નથી !

‘હિંદીને હિન્દી શિક્ષણ’ માધ્યમ ન કરાવાય.

હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવાની સુવાણી જતિ જ્યારે ખીલતી જાય છે ત્યારે હિંદીને કોઈ પણ પ્રાંતીય ભાષાની હરીશર્મમાં ઘસડવાની જરૂર નથી અને એને હિન્દી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પક્ષવાદ દ્વારા, સત્તા દ્વારા, અમર કાયદા દ્વારા ઠોકી બેસાડવામાં ન્યાય નથી. ઉદાપણ નથી, વ્યવહારુપણ નથી અને હિંદીની સાચી સેવા પણ નથી.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના ઇતિહાસ

સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. કોઈવારે એ લોકભાષા હશે તોય પ્રાકૃત ભાષાઓનું સાહિત્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય કરતાં જરાય ઓછું નથી. સંસ્કૃતનું અતિ સન્માન હતું, રાજ્યાધ્યય હતો તોય લોકવક્ત્રુ તો ભારતના જુદા જુદા ભૂમિખંડોમાં પોતપોતાની પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાદેશિક ભાષાઓ વિકસારી લીધી છે. હિંદીને જોરજુલમથી સાર્વત્રિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કદાચ હિંદીનું હિંદીપણ મિટાવી દે એવો પૂર્ણ સંભવ છે.

હિંદી રાષ્ટ્રભાષા હોય એટલું ઉમળકું બસ છે.

અત્યારની અનેક રાજકીય, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક ધુમરીઓમાં પડેલા ભારતમાં ભાષાકીય ઝઘડો વધારવાની જરાય જરૂર નથી. ભાષાની વિચારણામાં અત્યારે સર્વ પ્રતિભા એક પ્રકારનો

જે સંવાદ વિકસી રહ્યો છે એ સંવાદને પોષવામાં ભારતીય ઐક્ય વધારે દૃઢ બને એવો સંભવ રહેલો છે. એ સંવાદને સાચી રાખવો અને વધારવો એમાં જ એક રચનાત્મક કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ છે. આ સંવાદના તરવો આપણે ગણાવી જઈએ :

સંવાદનાં તરવો

(૧) દિંદી જરૂર રાષ્ટ્રભાષા માય. ઉચ્ચ કક્ષાના રાજકારણમાં અને પરસ્પર પ્રાંતીય વ્યવહારમાં એનો આશ્રય લાભ લેવાય.

(૨) પરંતુ જે પ્રાંતની ભાષા વિશિષ્ટ વિકાસ પામી ચૂકી દિંદી સામે દરીદ્રાર્થ કરી રહે એમ છે એની મહારાષ્ટ્રી, ખંગાળી, ગુજરાતી, તામીલ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓને દુર્લભકારી દિંદીને પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માધ્યમનું સ્થાન આપવું એ દિંદીની ભારે કુસેવા કરવા સરખું છે.

(૩) પ્રાંતીય ભાષાઓને સંપૂર્ણપણે વિકસવાનાં સાધનો કરી આપવા જોઈએ. જે ભાષા પ્રવાહ કરવાથી સત્તાયુગમાં, મહારાષ્ટ્રી સત્તાયુગમાં, અંગ્રેજ સત્તાયુગમાં ખાળ્યો ખળાયો નથી એને ખાળવાની જુલ સ્વરાજ ન કરે એ ઇષ્ટ છે.

(૪) રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનામાં પણ અત્યંત ખીણીને એક-ખીળની બહુ જ નજીક આવે એવો સંભવ મને દેખાય છે. સંસ્કૃત, ફારસી અને અંગ્રેજી એ આપણા સર્વનાં પોષણ અરણ્યાં. જેમ એમાંથી આજ સુધી ધેરણા લઈને આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ થઈ છે તેમ ભાવિમાં પણ એ જ અરણ્યાં આપણને પોષવાનાં છે. રાજકીય ઐક્ય, અંગ્રેજી ફારસીની માફક પ્રાતપ્રાતને દિંદી દ્વારા બહુ નજીક લાગી દે એમ છે. અને એ માનસિક સામીપ્યમાંથી વિકસતી આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓ પળ પચાસ વર્ષે, સો વર્ષે, દોઢસો વર્ષે પણ એક નૂતન, સર્વ સમન્વયી, સર્વના સુખ તરવોને મહારતી,

નવી જ ભારતી બની જાય એ કલ્પના મને છેક અશક્ય તો નથી લાગતી.

હિંદીની સફળતા

ભાષાનો રીતસર અભ્યાસ, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ જરા મુશ્કેલ હશે. પરંતુ વ્યવહારુ બોલી આવડતાં કોઈ નેચે જરાય વાર લાગતી નથી એ સત્ય ભાષાના અધકામાં જીલ્લો જાય છે. ચાર કે પાંચ માસનો, દિલ્હી-આગ્રા, કાનપુર-અલાહાબાદનો વસવાટ લલભલા અશુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા ગુજરાતીને હીક હીક હિંદી બોલતો કરી દે છે. હિંદી એવી મુશ્કેલ ભાષા નથી કે જેનો ઉપયોગ રાજ-પ્રકરણની પરીક્ષાઓનાં કરતાં કોઈ પણ પ્રાંતની પ્રગતિ બારે મુશ્કેલી પડે. એ વિષયનો ભય રાખવો નિર્થક છે. ચાલચલાઉ હિંદી જરાય મુશ્કેલ નથી. દર વર્ગે સેંકડો અને હજારો હિંદવાસીઓ હિંદી પરીક્ષાઓ આપી રહ્યા છે. સિપિનો પ્રશ્ન ઊંકલી જશે તો વળી એથી પણ વધારે નિકટ પ્રાંતભાષાઓ આવી જશે.

ભાષાજ્ઞાનની ચિંતા

અને આપણે અનેક ભાષાઓ જાણતી પડશે એની ચિંતા ક્યાં સુધી કરીશું? આજ પણ આપણે ડેટલી ભાષા જાણીએ છીએ?—

(૧) માતૃભાષા (૨) અંગ્રેજી (૩) સંસ્કૃત કે હારસી (૪) નાકરી અંગ્રે માથે આવી પડતી ભાષા મરાઠી, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, કોંકણી, કન્નડ વગેરે.

હિંદીનો તો આપણને સર્વને આજોપાનજો પરિચય છે જ. એમાં આપણે ભલે વિદ્વાન ન ગણાઈએ. આપણો વ્યવહાર ચાલે એટલી હિંદી તો આપણે ગમે ત્યારે બોલીએ છીએ, સમજીએ

છીએ અને વાંચીએ પણ છીએ.

શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી રાખવાથી અને તે પણ એકાએક યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં રાખવાથી નથી ગૂંચવણો બિબી થશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીને લેતે શિક્ષણમાં સ્થાન હોય; માધ્યમ તો માતૃભાષા જ હોય. રશિયાએ પ્રાંતપ્રાંતની ભાષાઓને ખીલવી તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારી, રશિયન ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે માત્ર એક વિષયનું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કયો છે. એ તરફ રશિયા વિરોધીઓ ઇંછેકાય નહિ તો, લક્ષ દોરવાની રજા લઉં છું.

હિંદીના પ્રચારમાં સરળતા, સંવાદ, મુમેળ.

પરંતુ રશિયા સુધી જવાની પણ જરૂર નથી. હિંદીનો પરિચય ન સાધ્યો હોય એવો એક પણ પ્રાંત નથી. દયારામે ગુજરાતીમાં જેટલું સાહિત્ય લખ્યું છે એટલું જ હિંદીમાં પાણી લખ્યું છે. ગુજરાતી દયારામને ભારતની અનેક ભાષાઓ આવડતી હતી—કવિતા રચવા સરખી. હજી લગભગ બધા જ પ્રાંતો હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી તેના અભ્યાસને પ્રોત્સાહ આપવા પ્રવૃત્ત થયા જ છે, હિંદીના અનૂનમાં બિતરી પડી રાષ્ટ્રભાષા કરતા પણ એને વધારે બીચકી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે દડા સાથે હિંદી માથે મારવાનો પ્રયત્ન દંડા જેટલો પણ સફળ થશે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. સરળતાથી, સંવાદથી મુમેળથી મુખપૂર્વક આગળ વધતી હિંદીના માર્ગમાં હિંદીનું અનૂન ભયંકર અવરોધરૂપ નીવડે એવો સભવ છે. ભારતમાં હિંદી વિરોધી ગઠ્ઠ જ ઓછા છે. ગુજરાતમાં તો નથી જ. નથી ત્યાં વિરોધ ઉપજાવવો હોય તો લેતે હિંદી—અનૂનીઓ પ્રયત્ન કર્યે જાય! એમાં હિંદીની મીઠાશ, નજાકત અને ગૌરવ ભાગ્યે જ સચવાય.

માથે પડેલી હિંદી-ઉર્દૂનાં દ્રષ્ટાંતો સાંભળ્યાં છે? પાલન-શિ. ૫

પુરમાં જઈ કાન ખુલ્લા રાખવા જસ યગે.

માતૃભાષાને ઉચ્ચ શિક્ષણતુ માધ્યમ બનાવી હિંદીને રાષ્ટ્ર-ભાષા તરીકે સર્વત્ર સ્થાન આપતાં માતૃભાષા અને હિંદી બહુ નજીક છે તે હજી પણ નજીક આવી એક બનવાનો ક્રમ સાધશે.

['નાગરિક '—૧૬ જુલાઈ, ૧૯૫૪.]

આજના વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં શિક્ષકો અને તંત્રવાહકોનો હિસ્સો કેટલો ?

શ્રીમતી રસ્વેડેટનું વ્યાખ્યાન

શ્રીમતી રસ્વેડેટના કોઈ વ્યાખ્યાન અંગે અલ્હાબાદ યુનિ.ના વિદ્યાર્થીઓએ દેખાવો કર્યા. એ સાથે નાપસંદગી દર્શાવવા પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ અલ્હાબાદ યુનિ.ના કોઈ સ્થાનેથી રાજીનામું આપ્યું. આ પ્રસંગ પૂરો સમજાયો નથી. આપણી બાબતે તો નહિ જ. શ્રીમતી રસ્વેડે વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કેલી લાવણું કરવાનું કત્તું હતું. એ લાવણું આપવાની તેમણે પછીથી ના પાડી : વિદ્યાર્થીઓએ એ અંગે દેખાવો કર્યો. પછી શ્રીમતી રસ્વેડે લાવણું આપ્યું. લાવણુંમાં કંઈ અનિચ્છનીય બન્યું હોય એવું જાણમાં નથી. પરંતુ દેખાવો અંગે પંડિત જવાહરલાલ અલ્હાબાદ યુનિ.માંથી ખસી જાય છે. હિંદના વડા પ્રધાનને આ રીતે ખસી જવું પડે, એવા પ્રસંગ બાબત વધારે વિગતવાર હકીકત સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતા સાથે જાહેરાતમાં મુકાતી જોઈએ. લાવણુંની શ્રીમતી રસ્વેડે હા કેમ પાડી, ના કેમ પાડી, દેખાવો કેણે કર્યો, શા માટે અને કેવા પ્રકારના કર્યા, દેખાવો પછી શ્રીમતી રસ્વેડે ન આપવાનું લાવણું કરવા માટે મયાં કેમ, આ બધી ઘટના સમજાય એવી નથી. વર્તમાનપત્રોમાં આવેલાં નિવેદનો બહુ અધૂરાં, અથા હતિ સમજૂતી ન આપનારાં અને સંબંધ-કર્તાઓનો સાચો ખ્યાલ ન ઉપજાવે એવાં લાગે છે. એ ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર એટલા માટે છે કે વિદ્યાર્થીઓ એ સમાજનાં સર્જનનો અતિ મહત્વનો વિભાગ છે અને તેમના સર્જન ઉપર

ભારતના ભાવિ નાગરિકત્વનો મોટો આધાર રહેલો છે.

વિદ્યાર્થી માનસ

આખો વિદ્યાર્થી સમાજ અજળ ચેતનનો લાંડાર કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓમાં ફૂટતાં ચીવનનું ચેતન્ય હોય છે, વિકસવા માગતા જીવન તત્ત્વોનો એમાં બળભર્યો જીરુસો હોય છે. નવનવું જ્ઞાન અને નવનવા વિચારોના સ્પર્શથી નવનવી કલ્પનાઓ, નવનવા આદર્શો અને નવનવી ભાવનાઓને તે વળગે છે. શૌર્ય, સાહસ અને આત્મ-ભોગનો તરવરાટ તેનામાં હોય છે. સહજમાં હાલુહાલુ થોડે એવી એની મનોવૃત્તિ ખીલેલી હોય છે. સ્વાર્થ, તૃષ્ણા, વ્યવહારુપણું, જે વય વધતાં માનવીને રીઠો બનાવી તેને બાંધીહોડતી આવડત આપે છે, તેનો વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અભાવ હોય છે. - અભાવ નહિ, એની અધિક્યરી સ્થિતિ હોય છે. અને આમ એનો ધડનર કાળ એક જાદુ મહત્ત્વનો કાળ બની રહે છે. એ અવસ્થા અને સ્વાર્થ માટે ડહાપણને નામે બાંધીહોડ કરવાનું શીખેલાં, વયમાન માનવીની અવસ્થા વચ્ચે મોટો ગાળો પડી જાય છે અને એમાંથી જ'ને પછે ગેર-સમજ થીલી થાય છે. સમાજે સ્વીકારેલાં ડહાપણ અને શિષ્ટતાનાં સ્વરૂપોને અપનાવતા વિદ્યાર્થીઓની બાહ્ય મનોવૃત્તિને જાદુ વાર લાગે છે. સ્વતંત્ર, લોકશાહી રાજ્ય, હજી માટેની લડત, સમાજ અને વ્યક્તિના પરસ્પર પ્રત્યેના અધિકાર, જીનવાણી પ્રત્યે જંડખોર-પણું વગેરે માનવ સ્વભાવને ઘાટ આપતાં તત્ત્વો સંબંધમાં ઇતિ-હાસ, સાહિત્ય, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન તેનામાં જનલંત ઉદારપણું પ્રગટાવી રહે છે. અને જીવનની તાઝગી તેનામાં જીરુસો, દઢ, આગ્રહ વધારી મૂકે છે. રાજદારી પુરુષોએ વિદ્યાર્થી-ઓનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરેલો હોય છે. અને વિદ્યાર્થીની મદત્તને ચારે પાસથી અંજલિ મળતી હોવાને કારણે તેનું આત્મ-જ્ઞાન અને આત્મમાન જાદુ આણું - કહો કે, જાદુ ચેતનવંતું બની

અર્થેણુ' દોષ છે. આદર્શ, આત્મભાન અને આત્મભાનના દારૂગોળા સરખા વિદ્યાર્થીઓનો સ્પર્શ ધણીવાર અણકદખ્યાં પરિણામો ઉપજાવી રહે છે. દેખાવો, હડતાલો. તોફાનોમાંથી ઊપજતી પરિસ્થિતિ કોઈ સ્થળે દોલેજને બાંધ કરાવે છે. યુનિવર્સિટીને તાળાં દેવડાવે છે. પ્રધાનોને ઘેર બેસાડે છે. અને મત્રીમંડળોને ચક્રવે ચક્રાવે છે. રાજસત્તા, સામાજિક શિષ્ટતા, વય અને હાપણુ શિસ્તભંગના પોકાર કરી જાડે છે. અને એ વાત પણ સાચી છે કે સત્તા અને સમાજ-તંત્ર જ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ પણ શિસ્તભંગને તો જરૂર પસંદ કરે. સિદ્ધાંત તરીકે શિસ્ત એ વિદ્યાર્થીઓને પણ માન્ય સિદ્ધાંત છે. છતાં કાંઈક એવું બને છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને અને સમાજ-તંત્રને પરસ્પર અણગમો આવી જાય છે. અને બંને વ્યરસપરસનાં અંગ દોષાથી અંતે બેગાં તો મળી જાય છે. છતાં વિદ્યાર્થીઓને તંત્ર માટે અને તંત્રને વિદ્યાર્થીઓ માટે એક પ્રદારનો વસવસો રહી જાય છે. વ્યવહારુ વડીલપણાને વિદ્યાર્થીઓના વિરોધમાં બેજવાબદાર તોફાન, દુરામદ અને શાસન વિરોધનાં જ તત્ત્વો દેખાય છે. વિદ્યાર્થીઓને વડીલતંત્રમાં જુનવાણી જડસાપણું, સત્તાનો શોખ અને મદ, શિસ્તને નામે સોટી અમમમાવવાની જૂની રેવનો જ ભાસ થાય છે. પરસ્પર માન ઘટી જાય છે. અને સમાજના સર્જનમાં એક ધાવ પડે છે જે ધાવ જલદી રૂઝાનો નથી. અન્ય દેશોમાં પણ વખતોવખત વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના શિક્ષકો અને શાસકો વચ્ચે ધર્ષણના પ્રસંગો આવ્યા કરે છે. સમાજના વિધાયકોએ આ નાણુક પ્રશ્નને જાહેરમાંથી વિચાર કરવા જોવો છે. શિસ્તભંગને માટે વિદ્યાર્થીઓ, તેમને દોરતા આગેવાનો, નેતાગીરીના હોરીલા માનવીઓ વગેરેને દોષ દેવો જાહેર સહેલો છે અને એ દોષ દેખાય છે પણ ખરો. અને સમાધાન ચર્ચ ગયા પછી વિદ્યાર્થીઓ એ દોષારોપણુ સહી લે છે, છતાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતું અને વિદ્યાર્થીઓની શાસન પ્રણાલિકાને હાથમાં રાખતું તંત્ર જાણે-અજાણે

આજના પાઠક અને આજના પાઠન

ડિગ્રીધીન-નિયમિત શિરત આજના પાઠન એ બહુ જરૂરી તત્વ છે, જેના વગર સમાજ મુઘટ ન જ રહે. અને વિદ્યાર્થીઓમાં એ તત્વ અવશ્ય વિકસવું જોઈએ જરૂર. જેમના પર લાગીને આધાર હોય એમનામાં જ આજના-ઉલ્લંઘનનું માનસ વિકાસ પામે એ જરાય દુઃખનીય તો નથી. જુનવાણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં શારીરિક શિક્ષા અને ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન એ મુખ્ય તત્વો હતાં. આજની કેળવણીએ શારીરિક શિક્ષાને તિલાંજલિ આપી છે “સોટી વાગે ચમચમ”નો સિદ્ધાંત સદંતર દૂર કર્યો છે. અને હૃદય પરિવર્તન ઉપર જ સર્વ શિક્ષણનો પાયા રચવાનો પ્રયોગ કર્યો છે. હૃદય પરિવર્તન એ રીતે થાય: એક દલીલથી અને ખીજી રીતે પ્રેમથી. પ્રેમ અને દલીલના મિશ્રણથી વિદ્યાર્થીઓના માનસને શુદ્ધી લેવાની, એ માનસને દોરવાની અને ધડવાની તાકાત આજના શિક્ષકોમાં, શિક્ષણ તંત્રમાં, શિક્ષણને વ્યવસ્થિત કરનાર વહીવટમાં છે ખરી? શિક્ષણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પૂર્વ-પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીમાં આવશ્યક મનાય એ છે. ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જરાય જરૂરી મનાતું નથી. આપવાનું હોય શિક્ષણ અને પસંદગી થાય એવા, માણસોની કે જેમણે પરીક્ષાઓમાં ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી હોય, પરદેશથી સોંધી અને આપણને અનુકૂળ ન આવે એવી ઉપાધિઓ મેળવી હોય; જેમને શિક્ષણ એ સારા પગારની સુખી આસાથેશ-ભરી કારકિર્દી જનાવી હોય અને શિક્ષણ તથા વિદ્યાર્થીઓના ભાવી કરતાં જેમને પોતાના ભાવીની વધારે કાળજી હોય। ખુશામદ, ખટપટ, પક્ષરચના, વર્તુલ મોરચા, પેંતરા અને આગળ વધવાની ધક્કામુક્કો અને ફાણીમાર આવી ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રને ઝેરભર્યું જનાવી રહ્યાં છે. એની આ ઉચ્ચ કેળવણીતંત્રના સંચાલકોને જરાયે ખબર નહિ પડતી હોય એમ માનવું એ જની શકે એવું નથી. એવા કેળવણીકારો, ગુરુઓ, શિક્ષકો અને તંત્ર વાદકોનો સ્પર્શ

અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર:

એક અનુભવી વિદેશીય કેળવણીકારે નવા મુખ્ય શિક્ષકને - 'આચાર્ય' ને - સલાહ આપી હતી કે અન્ય કાર્ત કરો કે નહિ, પણ કાંઈક નવું તો કરો જ.

નીકરણ અને સંસ્કરણ એ સારી ચીજો છે. પણ જે નવું કંઈ હોય તેને રિધર, દડ ધવા માટે પૂરતો સમય મળ્યા પહેલાં નવીકરણના પ્રયોગો ઉપરા ઉપરી થાય એ ઘટ નથી.

માધ્યમિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સા ફેરફાર જરૂરી છે એવા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં એક અનુભવી શિક્ષકે કહ્યું હતું કે હાલ તો કાંઈ ફેરફાર ઉતાવળે ન થાય એ જ જરૂરનું છે.

ઉદાહરણ પાંચ વર્ષોમાં માધ્યમિક અભ્યાસક્રમમાં ઠીક ફેરફાર, ઘટાડાકેમેરા થયા છે માધ્યમિક નિશાળનાં પ્રથમ બે વર્ષોમાંથી અંગ્રેજી ગયું; દરેક ત્રીજા વર્ષમાંથી જવાનું છે. હસ્તઉલ્લોમનો એક અભ્યાસક્રમ સુચવાયો અને નિશાળોની આજની સાધનરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ એ અનિવાર્ય બનતા, એમાં ફેરફાર થયો. રાષ્ટ્રભાષાનું શિક્ષણ પ્રથમ બધા વર્ગોમાં ફરજિયાત કરવાનો પરિપત્ર નીકળ્યો અને પછી વળી અગવડ-સમગ્ર ઠીક સમજતા અમુક વર્ગોમાં રાષ્ટ્રભાષા શીખવવાનું હતું. અભ્યાસક્રમમાં બીજા વ્યાપક ફેરફાર તો કરાયા જ છે.

હજી પાછા પ્રાયગિક તેમ જ માધ્યમિક અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર-સુધારા-થવાના છે એ વાત બહાર ચર્ચ છે. પાઠ્યપુસ્તકો વારંવાર ન બદલવામાં આવે એને માટે સરકારની કાળજી ખરેખર

સ્તુત્ય છે; પણ અભ્યાસક્રમોમાં નિત્યનવા ફેરફારો કરવાથી સંસ્થાઓને ઠરી ઠામ થવાનો સમય નથી મળતો એ ઉપરાંત પાઠ્યપુસ્તકો બદલવાની ફરજ પડે છે એ જુલાવું નહિ જોઈએ. અનેક પાઠ્યપુસ્તકો અનેક રચનારાઓ રચે છે અને અનેક ગ્રાંથકો પ્રકટ કરે છે; એ બાહ્ય આજે પણ નિશાળના સંચાલકોને મૂંઝવનારું બને છે. અને જે સંચાલકો પાઠ્યપુસ્તકો લખવાથી થતી કમાણીની સાક્ષ્યથી પર રહી શક્યા છે તેઓ તો આ બહુલતા ઘટે એવું ઇચ્છી રહ્યા છે. અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાની સાથેસાથ પ્રકાશનોના આ દંડકારણ્યનું નિયંત્રણ પણ કરવામાં આવે એ આવશ્યક છે.

[' નાગરિક '—૧૧ બંધુઆરી, ૧૯૫૪.]

માધ્યમિક શાળાન્ત પરીક્ષા વિશે

આખા મુંબઈ રાજ્ય માટે માધ્યમિક શાળાન્ત પરીક્ષા લેનારી એક જ અધિકૃત સંસ્થા છે એથી ખીજી અડચણો ઊપજતી હોય કે ન હોય, પણ વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓની દૃષ્ટિએ એક અનિષ્ટ તો જાપણે છે. અર્ધશાળ ઉપરાંત પરીક્ષાર્થીઓનાં પરિણામો મેં આખરમાં તૈયાર થઈ જાય તે માટે પરીક્ષા માર્ચના મધ્યમાં—અઢી મહિના અગાઉ—લેવી પડે છે : એ પરીક્ષાની વ્યવસ્થા કરવાનો સમય મળે એ માટે પરીક્ષાનાં પ્રવેશપત્રો (ફોર્મ) જન્યુઆરીના ખીજા અઠવાડિયામાં—પરિણામથી સાડાચાર મહિના અગાઉ અને પરીક્ષાથી એ મહિના અગાઉ—મંગાવી લેવાં પડે છે. આને લીધે વાલીઓને જન્યુઆરીથી મે સુધીના પાંચ મહિનાઓની નિશાળા-ફી એક સાથે આપવી પડે છે. તેમાં નિશાળાનો લેશ દોષ નથી. એમને છૂટકો નથી. પણ દોષ છે ઉમેદવારોની અત્યંત મોટી સંખ્યાની પરીક્ષા એક જ બોર્ડ લે એ વ્યવસ્થાનો. આ વ્યવસ્થા બદલાવી જોઈએ. અનેક પ્રાદેશિક બોર્ડો સ્થાપીને પરીક્ષાને વિભક્ત કરી નાખવી જોઈએ. સરકારે આનો વિચાર તો કર્યો છે. ખીજી નીતિતાઓને ઉતાવળે હાથમાં લેવાને બદલે જે છે તે વ્યવસ્થામાં આના આવરણક સુધારાનો પ્રથમ પ્રયત્ન હાય ધરાય એ ધૃષ્ટ છે.

[‘વાર્ષિક’—૧૬ જન્યુઆરી, ૧૯૫૪.]

ફીનો વધારો કરવાનો રોગચાળો

ગુજરાત કોલેજનો ફી વધારો આજનો એક સળગતો પ્રશ્ન બની રહ્યો છે. આ ફી વધારા સામે વિદ્યાર્થીઓને આખરી પગલાં ભરી લડતનો માર્ગ સ્વીકારવો પડ્યો. આ ફી વધારાના પ્રશ્ન અંગે વિદ્યાર્થીઓને દોરવણી આપવા માટે અમદાવાદના સંલગ્ન નાગરિકોની એક સલાહ સમિતિ પણ નિમવામાં આવી છે. આ સલાહ સમિતિએ આ પ્રશ્ન અંગે પૂર્ણ વિચારણા કર્યા પછી ફીનો વધારાનો નિર્ણય રદ કરવા માટે મુંબઈ સરકારના ડેનવણી ખાતાના અધિકારીઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કર્યા બાદ સલાહકાર સમિતિને, લડતનો માર્ગ જ એક અને આખરી માર્ગ જણાવ્યો અને તેના પરિણામે ગર્ભ કાલથી ફી વધારા સામેની લડતનો આરંભ પણ કરી દીધો છે. અને ફી ભરવા જનારાઓને અટકાવવા માટેનું 'પિકેટિંગ શરૂ થયું' છે. ગુજરાત કોલેજને, વર્ષે બે વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ સાથે અથડામણમાં ઊતરવું જ પડ્યું છે. એના પરિણામે કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને વખતોવખત લડતો આપવી પડી છે. ડૉ પ્રિ. શીરાઝના સમવર્થી આ લડતો ચાલતી આવે છે. પ્રિ. શીરાઝ સામેની લડત એ ગુજરાતની વિદ્યાર્થી લડતનો પાયો નાખનારી લડત છે. એ લડતે વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાના પ્રશ્નો વિશે ન્યાય મેળવવા માટે લડત કરવાની પ્રેરણા આપી હતી. ગુજરાત કોલેજને ફી વધારાનો જાણે એક જાતનો રોગ લાગ્યો હોય એમ પ્રત્યેક વર્ષે ડાઈ ને ડાઈ બહાના હેઠળ ફીમાં વધારો કરે છે. પહેલાં બધી સરકારી કોલેજોમાં ફીનું ધોરણ સમાન રહે, એને નામે ફીનો વધારો કરવામાં આવ્યો.

એ પછી ફરીથી ફીના વધારાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને વિદ્યાર્થીઓએ માથું ઊંચક્યું. એટલે એ વખતે તો અટકી ગયો. પણ પેત્રો રોગ પાછો ફરેલા મારવા લાગ્યો છે અને આજે ફરીને વિદ્યાર્થીઓને સાથે લડત ઠોડી જોસાડવામાં આવી છે. ફીના વધારા સાથે જ સૌથી પહેલો એક જ પ્રશ્ન ઝીંબો ચાય છે કે મુખર્ધી સરકાર ઉચ્ચ શિક્ષણ માત્ર થોડાક મૂડીપતિઓના સંતાનો પુરતું મર્યાદિત રાખવા માગે કે પ્રજાના સામાન્ય માનવીનાં સંતાનોને પણ તેનો લાભ લેવા દેવા માગે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ તો ફીનો વધારો કાયમ રાખવાના સત્તાવાળાઓના દુરામ્મહમાંથી મળી રહે છે. દુરામ્મહ ભૂતકાળની સરકારનો તો વારસો નધા ને ?

['લોકસત્તા'—૧૨ જૂન, ૧૯૫૨.]

લાણેલા બેકારો

કોઈ કહેશે આ વળા ડેવો સૂત્રોચ્ચારા શિક્ષણ એ તો સારા સબ્ય સમાજનો મૂળમૂલ પાયો છે. તો હું કહીશ કે એ વાત સોએ સો ટકા સાચી છે. અને ઘણી વખત કહેવામાં આવે છે તેના વિરુદ્ધમાં જઈને પણ હું કહીશ કે અત્યારે જેઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે તેઓ બેકારોની, લંગારમાં ઉમેરો-વધારો કરવાના જોખમે પણ લાંબે એ શિક્ષણ લીધા કરે, તેને પડતું ન મૂકે. બેકારી એ વધુ શિક્ષણ લેનારાઓ જિલા થાય છે તેને આલારી છે એવી માન્યતા મને બહુ સાચી લાગતી નથી. બેકારી સમાજને લાયક છે એવી ચેતવણીઓ આપ્યા કરવાની પણ આજકાલ બહુ પ્રથા પડી ગયેલી જેવામાં આવે છે. પણ આ બધી ચેતવણીઓ અને સમાજના હાલન-હોલનની પરિસ્થિતિનો હું જ્યારે વધુ શાંત ચિત્તે વિચાર કરું છું ત્યારે હું જોઈ શકું છું કે એ ચેતવણીઓ ઉચ્ચારનારાઓ અને એ લાયની જૂતાવળો કીબી કરનારાઓ ખીજા કોઈ નહિ પણ આજ પહેલાં મળ્યું તે શિક્ષણ મેળવી લઈને અત્યારે સારા, સુધક, સુરક્ષિત સ્થાનમાં જેઓ શિક્ષિત બનીને-અગર ગણ્યાર્જને ગોઠવાઈ ગયેલા હોય છે તેઓ જ છે.

શિક્ષિત બેકારોની એક જાણુએ જૂમ પાડવી, ખીજી જાણુએ આપણા નિરક્ષરો માટે શોક કરવો અને ત્રીજી જાણુએ આપણે જે લણીગણીને સ્વસ્થ થઈ ચૂક્યા છીએ તેમણે પોતાનાં જાળકોને અહીં લણાવવાં એટલું જ નહિ પરંતુ પરદેશ મોકલીને પણ લણાવવાં એ પરિસ્થિતિ ચલાવી કેમ લેવાય! લણનરથી જ બેકારી

વધવાની હોય તો સત્તાધીશો, ધનપતિઓ અને શિક્ષિતોનાં બાળકોના શિક્ષણ ઉપર જ અંકુશ ચૂકવાની જરૂર જોઈ શકે. દાખલો આગેવાનીએ બેસાડવાનો છે. શિક્ષિત બેકારોનો પ્રશ્ન શિક્ષણ ઘટાડવાથી ઉઠેલાવાનો નથી. પરંતુ શિક્ષણને ઉપયોગી બનાવવાથી અને શિક્ષણ ધર્મ ઉપયોગી ધર્મ ચૂકેલાં યુવક-યુવતીઓનો વિશાળ પાયો ઉપર ઉપયોગ કરવામાં તેનો ઉપયોગ રહેલો છે. પ્રશ્ન શિક્ષિતોનો નથી. પ્રશ્ન બેકારીનો છે. શિક્ષણ તો જોઈએ અપાય, જ્યાં જ્યાં અપાય ત્યાં ત્યાં જરૂરી જ છે. રબે કોઈ બેકાર શિક્ષિતોની સંખ્યા નિહાળી શિક્ષણને વગોવે કે શિક્ષણ ઉપર ઠાપ ચૂકે.

[‘સંદેશ’—તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૪]

નાટ્ય-શિક્ષણની યુનિવર્સિટીમાં સગવડ

સંગીત, નૃત્ય અને ચિત્ર રચાપત્ય સાથે નાટ્યકલાના અભ્યાસની મદારાગત સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીએ સગવડ ઊભી કરી છે. એ પ્રયોગ-શીલતા અભ્યાસે તો પ્રશંસા મેળે છે. નાટક અને સંગીતનો શોખ હવે પ્રજામાં વિસ્તાર પામતો જાય છે, નાટક અને સંગીતની સાથે એટલી શગમ ધસાતી જઈ હવે નાજૂદ લગભગ થાય છે, અને એ પ્રતિષ્ઠિત શોખ અને પ્રતિષ્ઠિત ધંધામાં હવે રથાન મેળવે છે. સામાજિક રંજન કાર્યમાં નાટ્ય એ આકર્ષક અને માનવંત રચના બની રહે છે, એ હવે નિશ્ચિત ધર્મ ચૂકવું છે.

નાટ્ય શોખના વધારા સાથે નાટ્ય-શિક્ષણની સગવડ વડોદરા યુનિવર્સિટીના સંચાલકો કરે છે, તે ખરેખર આપણી ખીસતી જુલિને શિક્ષણ માર્ગે વાળવાની મુંઢર સગવડ રૂપ છે એમાં શક નહિ. રખે કોઈ એમ માને કે સંગીત અને નાટ્ય એ શિક્ષણના વિષયો ન હોઈ શકે. નાટ્યકલા તો સમસ્ત કલાસમૂહનો ગુરુ છે. અને તેથી બહુ જીંઘા પ્રકારના શિક્ષણની, અભ્યાસની અને તપાસની એમાં જરૂર હોય છે. સીનેમા, નાટક અને કદાચ રાજકારણ પણ અભિનયકલાતું શિક્ષણ માર્ગે જ. અને એ શિક્ષણ અત્યંત શાસ્ત્રીય એમ આજની જ દુનિયા નહિ પરંતુ આપણું પ્રાચીન ભારત પણ માનવું હતું. નાટ્ય-શિક્ષણ ભારતના અન્ય ધંધાઓની માફક કૌટુંબિક, વંશપરંપરાગત અને ચાતિ વિશિષ્ટ પણ બની રહ્યું હતું. તરંગાળા, બોજક, મીર અને દાદી નામે ઓળખાતી આપણી ગુજરાતી શેખેએ રંજશૂનિને સરસ અદાકારો આપ્યા છે.

આમ આ અતિ મહત્વની કલાના શિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટીએ ડીગ્રીનો અભ્યાસક્રમ તેમ જ ડિપ્લોમાનો અભ્યાસક્રમ પણ ચોખ્ખો છે. અને એ અભ્યાસક્રમને સફળ બનાવવા માટે પોતાનું લણતર અને પોતાની આખા કારકિર્દી રંગબૂમિને અર્પણ કરનાર આપણા સંસ્કારી સુવાન શ્રી જશવંત ઠાકરને અભ્યાસ-સૂત્ર સોંપ્યું છે, એ ખરેખર આ શિક્ષણ પ્રયોગને માટે આશાસ્પદ ચિહ્ન છે.

આવી નાટ્ય-શિક્ષણની યોજનાનો પ્રયોગ હજી ખીજી ઠાઈ યુનિવર્સિટીએ હાથ ધરવાની હિંમત ભારતમાં કરી જણી નથી. એમ વડોદરાનું નેતૃત્વ સાચવવામાં વડોદરા યુનિવર્સિટીનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૫૨થી વડોદરાની કલાપ્રિય જનતાને નાટ્ય-શિક્ષણનો શાસ્ત્રીય વિભાગ સમગ્ર અર્થે મંધવર્તી શાળા સંગીત શાળામાં વર્ગો ઉધાડવાની યોજના શ્રી જશવંતે કરી છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં નાટ્યકલાનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપનાર વડોદરા યુનિવર્સિટી પહેલી જ છે. એવું જ રીતસરનું શિક્ષણ આપનાર ખીજી સંસ્થા ગુજરાતના અમદાવાદમાં છે. ગુજરાત વિદ્યાસાગની દોરવણી નીચે અમદાવાદમાં લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષથી નાટ્ય-શિક્ષણના અભ્યાસ વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે જેનું સંચાલન શ્રી રસિકલાલ પરીખ સરખા એક વિદ્વાન, શ્રી જયશંકર ભોજક (સુંદરી) સરખા ગુજરાતના અજોડ અભિનયકાર અને શ્રીમતી દીનાબહેન સરખા તરવરતાં સુશિક્ષિત કલાધરીના નિયંત્રણમાં છે. જશવંત ઠાકરને તો ઠાઈ અમેરિકન ડાઝો તો નહિ મળી હોય! અમેરિકા ફેરા ખાઈ એકાદ સોંઘી યુનિવર્સિટીની ભારતને બહુ કિંમતી લાગતો ઠાઈ નાટ્ય ડાઝો લઈ આવેલા એકાદ ધમંડી ડાઝો-ધાગીને યુનિવર્સિટીના સંચાલકો અભ્યાસક્રમને માથે ન મારે તો ભારતીય નાટ્યકલાને કાર્મ ખોટ જશે એવું તો હમણાં લાગતું નથી. આ નાટ્ય વર્ગોની પ્રગતિમાં વડોદરા જરૂર ગર્વ લેશે. ગુજરાત

વિદ્યાસભા તરફથી ચલના વર્ગોમાં રસશાસ્ત્ર, અભિનય અને ‘ગ્રીક-કસન’-ભગવદ્ગીતાના અન્ય તત્ત્વોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટીના ડીપી તથા કિરોમા અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા શ્રી જયવંત ઠાકર જનતાની ભણુ માટે અને મૂવનો માટે બદાર પાડે તો તે ઇચ્છનીય ગણાય. ગુજરાત વિદ્યાસભાના નાટ્ય વર્ગ તરફથી નીચેનાં ચાર નાટકો પણ સફળતાપૂર્વક ભગવાઈ ગયાં છે :

- (૧) રાઈનો પર્વત - સર રમણલાલ નીલકંઠ.
- (૨) ઉદ્દેશન - ઠવિ ભાસ.
- (૩) ભગવદ્ ગુણક્રિયમ - બોધાયન.
- (૪) સાગર ઘેલી - ઈન્સન.

નાટ્ય-શિક્ષણને વડોદરા યુનિવર્સિટીએ અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપી આપણી એક જૂની કલાની સાચી પ્રતિષ્ઠા કરી છે. અને નવજીવનમાં નાટ્યકલાનું વધતું જતું મહત્ત્વ સ્વીકારી એ મહત્ત્વને સાચવી શકે એવા ધંધાદારી તેમ જ અવેતન-શોખીન કલાકારોને ધડવાનું શિક્ષણ સાહસ ઉપાડ્યું છે, જેની ખરેખર જરૂર હતી. રસ, અભિનય, વેપશૂપા, તેજ-છાયા, રંગભૂમિની સજ્જવટ, રૂપપક્ષટો, પાર્શ્વભૂમિની રચના, દશ્યનું આગ્રેહપણું, કંઠ કેળવણી, પૂર્વ-પશ્ચિમની નાટ્યકલાનો સુમેળ, લોકકલાનું પુનરુત્થાન - ‘folk-art’ જેવા વિષયોનું સાચીય શિક્ષણ એમાં અપારો એમ જરૂર આપણે ઇચ્છીશું. નાટ્યક્રમની વડોદરામાં જ સંજીતક્રમ અને નૃત્યક્રમ રહેલાં છે. જોડમાં જ ચિત્ર સ્થાપત્ય પણ છે. એ સર્વનો સુમેળ સધાય અને વડોદરા યુનિવર્સિટી આ ઉચ્ચ કલાસમૂહનું સાચું શિક્ષણધામ બને ! એમ થવામાં પગાર, પ્રતિષ્ઠા અને પક્ષાપક્ષીની વિદ્યાધામોમાં વધતી જતી પ્રવૃત્તિ અડચણરૂપ ન બને એવી પ્રજા સાથે પ્રોફેસરોને પણ પ્રાર્થના કરીએ !

ચૂંટણી થઈ જ ગઈ છે, એમ માની લેવું !

સત્તા સભાની કે વાર્ધસ ચેન્સેલરની ?

આ કાંઈ એક જ વ્યક્તિની પસંદગીને મહોરછાપ મારવાને પ્રશ્ન ન હતો. બાકી રહેલી વ્યક્તિની નિમણૂકને બહાલી આપવાનું આ કાર્ય હતું જ નહિ. ત્રણ નામોમાંથી વધુ મતે ચૂંટણી કરવાનો આ કાયદાનો પ્રશ્ન હતો. ત્રણ માણસોનું પેનલ જ હવે રહેતું ન હતું. બંને ઉમેદવારોએ ખસી જઈ ત્રણ જણાનાં પેનલને રદ કરી નાખ્યું હતું. ચૂંટણીના નામને મિથ્યા બતાવી દીધું હતું અને એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી કે જેમાંથી કાયદેસર ત્રણ નામો સિન્ડીકેટ પાસેથી ફરી મંગાવવાં જ પડે ! ફેટલાક સભ્યોએ એ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો, પગલું એની ચર્ચા ચાલે કે કાયદાના પ્રશ્નનું સત્તા નિરાકરણ કરે તે પહેલાં વાર્ધસ ચેન્સેલરે તો સાક્ષાત્કરણને આદેશ આપી જ દીધો કે પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચલાવવી નહિ અને ડો. ચતુરભાઈ જે હવે એકલા જ રદા હતા તેમની ચૂંટણી થઈ જ ચૂકી છે એમ માની લેવું ! જે કાયદાની સ્પષ્ટતા ઉપર સેનેટના ચાલતા સલામતીના મત સર્વ નિર્ણય કરવો જોઈતો હતો, તેનો નિર્ણય વાર્ધસ ચેન્સેલરે જ આપી દીધો અને થોડાના મનને બ્રહ્મચાક્રનું બળ આપ્યું !

આને ચૂંટણી કહી શકાય ખરી ? ત્રણમાંથી બે માણસો ખસી જાય એટલે ત્રણનું 'પેનલ' પણ ક્યાં રહ્યું ? અને ચૂંટણી પણ ક્યાં રહી ?

આને—એક જ માણસની ચૂંટણીને—ચૂંટણી તરીકે ગણવી હોય તો તેનો અધિકાર સેનેટના સલામતીને હોય નહિ કે વાર્ધસ ચેન્સેલરને અને તે પણ ચર્ચા પછી જ વધુ મતે નહીં થઈ શકે. વગર ચર્ચાએ કાયદાની ખારીખોટો વિચાર્યા વગર સેનેટને માથે ચર્ચા ન કરવાનો નિર્ણય વાર્ધસ ચેન્સેલરથી ઠોળા બેસાડાય ખરો !

સિંટીઓમાં પ્રો. વાઈસ ચેન્સેલર કયાં કયાં છે? અને શા માટે છે? યુનિવર્સિટીના કામની દક્ષતા વધારવા તેમનો હિપયોગ થાય છે? કે વાઈસ ચેન્સેલરોની યુનિવર્સિટી જહારની અનેક સેવાઓની સગવડ સાચવવા માટે?

ડૉ. ચતુરભાઈ અને તેમના અંગત સહયુગ્નો.

રજે કોઈ એમ માની લે કે શ્રી ચતુરભાઈ પટેલની પસંદગીમાં કોઈને પણ તલપૂર વિરોધ હોય. ડૉ. ચતુરભાઈ માટે રક્ષણ વ્યૂહ રચનારને લાગ્યે જ ખબર હશે કે દરખાસ્ત જે રીતે મુકાઈ તે રીતનો વિરોધ કરનાર સહુ કોઈ તેમને મિત્ર માને છે અને મત લેવાનો પ્રમાણિક પ્રસંગ જોશે ત્યો હોત તો વિરોધમાં દેખાતા સભ્યોએ તો જરૂર ડૉ. ચતુરભાઈને જ મત આપ્યા હોત. વડોદરાના માહિતગાર, અનુભવી, સાલસ, ધમંડ રહિત સજ્જન તરીકે ડૉ. ચતુરભાઈ કચારનાથે પરિચિત છે જ. તેમના પ્રો. વાઈસ ચેન્સેલર પદે આવવાથી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ યુનિવર્સિટીના શુભેચ્છકો એક મહાનુભૂતિભાષી મધ્યસ્થને મેળવી શક્યા છે અને સત્તાધીશોનું સખ્ત અકડપણું મુંવાળો આધાર મેળવી શક્યું છે. શ્રી ચતુરભાઈને આ રયાન મળ્યું એથી સાત્તાધીશોની તુમાખી અને વિદ્યાર્થી વર્ગનું હિજ્જલપણું એ બન્ને વચ્ચેનાં ધર્ષણ પ્રસંગો ઘટી જવાના જરૂર સહુ માગે એવો શીલો સ્વભાવ ધરાવનાર સજ્જન ડૉ. ચતુરભાઈની પસંદગી અનેક દષ્ટિએ આવકારદાયક છે. સેનેટની બેઠકમાં તેમની કરવામાં આવેલી પસંગી દેટલાયને લાગતા ગેરકાયદેપણાનો વિરોધ વધારે ઉમ્મ ન બન્યો એમાં, અને હજી પણ એ પ્રશ્નમાં વધારે ચર્ચા ન થાય એના કારણમાં ડૉ. ચતુરભાઈના અંગત પ્રશંસનીય ગુણો જ વધારે મોટો ભાગ ભજવી ગયા છે. જોકે તેમની ચૂંટણીને બદલે તેમની સત્તા આધારે કરવામાં આવેલી નિમણૂક સેનેટના ગોરવને હાજતી તો ન જ કહેવાય.

ડો. ચતુરભાઈ સરખા એક સારા શિક્ષાગુરુને એક વહીવટી યંત્રનો ભાગ બનાવી દેવામાં શિક્ષણને લાભ છે કે કેમ એ વળી બીજો પ્રશ્ન.

નીચલા થરને રાખત

યુનિવર્સિટીના નીચલા થરને આ બેઠક સમયે આપવામાં આવેલી રાહત એક સુયોગ્ય અને સફળે અનુકરણરૂપ પગલું હતું એમાં શક નહિ. સેનેટના એ ઠરાવનો અમલ કરવામાં હવે કશી મુશ્કેલી નહિ આવે એમ આપણે ધૃષ્ટીશુ. નવા પ્રો. વાઈસ ચેન્સેલરની ભલમનસાઈ તેમને આ બાબતમાં કંઈ બાબતુએ ખેસાડે છે એમાં એમની કસોટી થાય ખરી.

કાળા ઝબ્બા રહ્યા કે મર્યા ?

બિહામણા ઝબ્બાઓને બદલે ટોર્ષ સાદો, કલામય અને આપણી સંસ્કૃતિને શોભે એવો સંકેત પહેરવેશ રાખવાની બાબતમાં શુ' પરિણામ આવ્યું તેની મને ખબર નથી. ગાંધીજીને નામે તરી ગયેલા સભ્યોએ તો જરૂર એ પરદેશી ઢગના બહિષ્કારનો જ મત ઉચ્ચાર્યો હશે ! ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રે ઘણી ઘણી બાબતોમાં પહેલ કરવાની છે. પરિધાનની બાબતમાં પણ.

['શ્રી સમાજવિન્ય'—રવિવાર, તા. ૨૬-૩-૧૯૫૩]

પુસ્તકાલયનું મહત્વ

મહેસાણા પ્રાન્ત પુસ્તકાલય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન મને આપવા બદલ હું આપનો આભાર માનું છું. મહેસાણા, વિંગપુર અને સિદ્ધપુર એ ત્રણે તાલુકાઓમાં મેં મારી નોકરીનેા સારો સમય ગાળ્યો છે, અને પ્રાચીન અવશેષોને અંગે જાણીતા થયેલા આ પ્રાન્ત માટે આખા ગુજરાતને મમત્વ છે, એટલે મને પણ મમત્વ હોય એમાં નવાઈ નથી જ. પાટણના જૈન મંદિર ભંડારો જગતભરમાં વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત શુવંત પુસ્તકો અને કાળો સરખાં ધ્વજશદોનાં ધરનાં અનેક પુસ્તક ભંડારો પડ્યા છે, એ પણ સંશોધકોએ જૂલવા જેવું નથી. અનેક રીતે મહત્વ ધરાવતા આ મહેસાણા પ્રાન્તની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાની તક મને આપી એ માટે હું આપનો ઋણી છું.

પુસ્તકાલયોની મહત્વ અંગે નવસારી તથા વ્યારાની પરિષદોમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મેં કેટલીક વિગતો આપી છે, એટલે આપનો સમય હું વધારે પ્રમાણમાં લઈશ નહિ. પરંતુ એક મહત્વની વાત આપને જણાવું છું, અને તે એ કે આપે મને પ્રમુખસ્થાન આપી આખા ગ્રંથપાલવર્ગને મહત્વ આપ્યું છે. હું પણ એક ગ્રંથપાલ છું. વડોદરાની "Secretariat Library"—મંત્રીશુવન પુસ્તકાલયનું ગ્રંથપાલન ત્રણ સવા ત્રણ વર્ષથી મારે હસ્તક છે. ગ્રંથપાલ હોવામાં હું માન સમજું છું. આખો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના સંચાલનનેા આધાર ગ્રંથપાલો ઉપર રહેલો છે. આ માન મને અંગત માન નથી પરંતુ આખા ગ્રંથપાલ વર્ગને છે. એ વાત ઉપર હું

આજ ભાર મૂકું છું. ગ્રંથપાલ હોવામાં ઠાઈ એ પણ લઘુતા સેવ-
વાની જરૂર નથી. જ્ઞાન સાથે, પુસ્તક સાથે, વાચન સાથે ઠાઈપણ
ગ્રંથકારનો સંબંધ હોય તે પવિત્ર છે. જ્ઞાનના લાંઝાર સમા પુસ્તકોની.
દોરવણી એ નાનું મહત્ત્વનું કાર્ય નથી જ.

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ જગતભરમાં જાણીતી છે.
સહગત મહારાજ સયાજીરાવનો એ એક કીર્તિસ્તંભ. શ્રીમંત મહા-
રાજ સાહેબ એ સ્તંભને ઉજાડવા રાખી રહ્યા છે એ માટે વડો-
દરાની પ્રજા તેમની આભારી છે. પ્રજાજીવનની ઉન્નતિમાં અત્યંત
મહત્ત્વનો ભાવ લજવતી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ બે અતિ મહત્ત્વનાં કાર્ય
કરે છે. એક તો પુસ્તકો ઢાંગ પ્રજાને યુજરાતના, દ્વિંદના અને
જગતના મહાન ચિંતકો, લેખકો અને કલાકારો સાથે જીવંત પરિ-
ચયમાં લાવે છે; અને બીજું એ કે વાચનાલયો દ્વારા જગતમાં બનતા
મહત્ત્વના બનાવો સાથે નિત્ય સંબંધમાં મૂકી દે છે. આમ પુસ્તકાલય
એ એક એવી મહત્ત્વની બારી છે કે, જેમાંથી નજર નાખતાં બરો-
બર જગતમાં બનતા બનાવો અને પ્રસંગો આપણી દષ્ટિ સામે રમી
રહે છે, અને મહાન વિચારકોના હૃદયમાં જીવજતી ભીમિઓ અને
તેમની બુદ્ધિમાં જગૃત થતા વિચારોનો આપણને સહવાસ થાય છે.
પુસ્તકાલય દ્વારા આપણે જગતના એક જીવંત વિભાગ બની જઈ એ
છીએ, અને સ્થળ કાળ તથા બીજી માનવમર્ગોદાઓ ઘટાડી નાખી
સાચી માનવતાનો સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ. એ સ્પર્શને પરિણામે
આપણું અજ્ઞાન દૂર થાય છે, આપણું સંકુચિતપણું ઘટી જાય છે,
આપણા વહેમો આલ્યા જાય છે, ખોટા રિવાજો ખસી જાય છે
અને પરસ્પર બંધુતાવ બંધાર્થ સાચી માણસાર્થ આપણામાં આવે
છે. પુસ્તકાલય એ એક સાચું જ્ઞાનમંદિર છે. જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી.

જ્ઞાનને શહેરોમાં જ લાડારી રાખવાનું નથી. દિંદુરતાન ગામ-
ડાંનો દેશ છે. એ ગામડાનું જીવન આરોગ્યલક્ષુ, તાઝગીવાળું,
આવાદ અને પ્રકૃતિલભ્ય બને અને કાયમ રહે એમ ઇચ્છવામાં આપણે.

સહ એકમત છીએ. આમોદારની બલપ્રદ યોજનાઓ આપણા રાજ્યમાં યોજાઈ છે. તેના એક મહત્વના વિભાગ તરીકે આપણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને ગણવાની છે. આમજીવનને રસભર્યું, સંસ્કારી અને જ્ઞાનસમૃદ્ધ બનાવવા માટે વડોદરા રાજ્યની આમપુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ બહુ ઉપયોગી નીવડી છે એમાં શક નથી. રાજ્યના આશયને ઝીલી પૂર્ણ સહકાર આપવાની પ્રજાની તૈયારી આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડી રહી છે, એમ કહેવામાં હું રાજ્યને, પ્રજાને અને એ જાને તરવેનો સમન્વય સાધનાર પુસ્તકાલય ખાતાના સમગ્ર તંત્રને મુબારકબાદી આપું છું. શ્રી ખોડન, કુડાળકર, ન્યુટન દત્ત તથા વાકનિસ જેવા વિદ્વાન અને સેવાભાવી નેતાઓનાં નામ તથા પ્રાતઃ સ્મરણીય શ્રી મોતીભાઈ અમીન સરખા ગુજરાતના એક આદર્શ સેવકનું નામ આ પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાય છે એ જ તેના સાક્ષ્યનો પુરાવો છે.

આ મહા પ્રવૃત્તિને આજુ સખરી, તેમાં સામર્થ્ય રેડવું અને પ્રગતિ કરવી એ આપણો સર્વનો ધર્મ. એ ધર્મને આવી પરિપક્વતા પ્રસંગે આપણે સહુ યાદ કરીએ અને તેનું પાલન કરવા માટે નિશ્ચય કરીએ. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહઆવ ધરાવનાર બાઈબલનો આજે એકત્ર થયાં છે. આખા પ્રાન્ત ઉપર તેમણે દષ્ટિ કરવાની છે. પ્રાન્તમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિએ કેટલું જોર પકડ્યું છે તેનું આજે માપ કાઢવાનું છે, અને ન્યાં ન્યાં મંદતા દેખાડી હોય ત્યાં ત્યાં મંદતાનાં કારણો શોધી કાઢી એ કારણો દૂર કરવાનું આજ પાત્ર સેવાનું છે. આપણે કરાવો કરશું, વિવેચનો કરશું, મુશ્કેલીઓ રજૂ કરીશું, અને તેના ઉકેલ માટે મથીશું. પરંતુ એ બધાની પાછળ એક જ મંતવ્ય રાખીશું કે મહેસાણા પ્રાન્તમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ આજ છે એના કરતાં વધારે વેગ ધારણ કરે અને એ વેગ ધારણ કરી પ્રજાસેવાની અનુકૂળતાઓ વધારે વિસ્તૃત કરે. એમાં સાચા આગેવાનો અને નેતાઓની જરૂર છે. એમાં ધનની

પણ જરૂર છે. એમાં રુચિ કર તથા પથ્યજ્ઞાન લોકોની પાસે લઈ જનાર સ્વાયંત્યાગી સેવકોની પણ જરૂર છે. જેઓ લણેલાં છે, જેમણે કેળવણીનો લાભ લીધો છે, જેમણે પુસ્તકાલયોના ફાયદા જોયા અને મેળવ્યા છે તેમની ફરજ આ સ્થળે વધી જાય છે. પોતે મેળવેલા લાભ સૌને મળે એમ કરવા તેમણે કટીનદ્વય પુનઃ જોઈએ. સારા કાર્યની ખૂબી એ છે કે તે કાર્ય કરનારને પણ લાભકારક નિવડે છે—જેમને માટે કાર્ય કરવાનું છે, તેમને લાભ કરવા ઉપરાંત.

અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એક એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં નાના મોટા, અમલદાર બિન અમલદાર, ધનિક અને સામાન્ય સહુ એક કક્ષાએ જોવા રહી મતભેદ વગર કાર્ય કરી શકે છે અને પ્રવૃત્તિના લાભ પ્રજામાં ફેલાવી શકે છે. સેવાળાવનાવાળાઓને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એક ભારે સેવાક્ષેત્ર અર્પે છે. જેમાં મતભેદ, ધર્મ, રૂપ, તેજસ્વ્ય અને કલકને ઓછામાં ઓછું સ્થાન હોય છે, એમાં કાર્ય-શક્તિનું માપ પણ નીકળે છે. અને કાર્યશક્તિને ઠસવાનું સાધન પણ મળે છે. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ જેવી નિષ્પાપ અને છતાં સર્વોપયોગી સેવા પ્રણાલિકા ભાગ્યે જ ખીજી હોય. સને ૧૯૪૦-૪૧માં પુસ્તકાલય ખાતાનું ઉદ્ભવ નિવેદન મહેસાણા પ્રાન્તની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ક્રમ આપણને દેખાડી આપે છે. રાજ્યની ૮૩ ટકા વસ્તીમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વ્યાપક બનેલી છે. મહેસાણા પ્રાન્ત વસ્તી વિસ્તાર અને ગામડાંની સંખ્યા બાબતમાં પ્રથમ કક્ષાએ આવે છે, પરંતુ પુસ્તકાલયની વ્યાપકતાના ક્રમમાં તેનો ક્રમ ત્રીજો, અમરેલી અને વડોદરા પછી આવે છે. વડોદરા પ્રાન્તમાં સોએ પાસઠ ગામમાં અને અમરેલી પ્રાન્તમાં સોએ ૫૪ ગામડાઓમાં પુસ્તકાલયો છે. જ્યારે મહેસાણાનાં હજુ પચાસ ટકા ગામો પણ આપણે પુસ્તકાલયવાળા બનાવી શક્યા નથી. જેટલું કાર્ય થયું છે તેટલું જ સારું છે. છતાં કાર્યને માટે હજુ કેટલો અવકાશ રહેલો છે, કેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર આપ સૌની સેવા માગી રહ્યું છે, અને સેવાલાવી સ્ત્રીપુરુષો માટે

‘કેટલી ખાલી જગા પડેલી છે તેનું’ આ આંકડામાં આપણને દર્શન થાય છે. વરતી અને વિસ્તારમાં પ્રથમ આવતો પ્રાન્ત ધારે તે જરૂર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં પણ તે પ્રથમ કક્ષાએ આવી શકે એમ છે.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અંગે કેટલીક ફરિયાદો આપણે કાર્યકર્તાઓએ વિસારવા સરખી નથી. પુસ્તકાલયોના કળાટ બિંદુઓ નથી, પુસ્તક ઉપરની ધૂળ બિડતી નથી, અને પુસ્તકાલયનું મકાન એક જીવંત અવરજવગવાળું સ્થળ હોવાને બદલે ‘અંધખારણાનું’ હિન્મત મકાન બની રહે છે, એવી ફરિયાદ સર્વાંશે સાચી ન હોય નોપખ બિલકુલ ન થવી જોઈએ. એવી પરિસ્થિતિ જિભી કરવી એ ‘અંધ-પાણીનું’, પુસ્તકાલય સમિતિઓનું તેમ જ પુસ્તકાલયમાં રસ લેનાર અને આમનેતાઓનું કર્તવ્ય છે. સાગં પુસ્તકો પસંદ થાય, એ પુસ્તકો સારી રીતે સંગ્રહાય, સારાં પ્રમાણમાં વંચાય અને વર્તમાન-પત્રોની ખજારો તથા પુસ્તકોની ભિંમિ, પુસ્તકોનું ચિંતન અને પુસ્તકોનો સંદેશ ઘેર ઘેર પહોંચે એટલું જ નહિ પણ એ સંદેશ આબાલવૃદ્ધ અને પુરુષ-સ્ત્રીઓ જીવનમાં ઉતારે ત્યારે જ પુસ્તકાલય પૂર્ણ સફળ થયું ગણાય. સઘળા પુસ્તકાલયો આવી સફળતા મેળવે અને ન્યા મુધી પુસ્તકાલયો ન હોય ત્યાં આવી સફળતા મેળવવાના ઉદ્દેશથી નવાં પુસ્તકાલયો સ્થપાય, એ આજનો આપણો સંકલ્પ હોવો જોઈએ, અને આપણા બધાએ દરાવની પાછળ એ સાથ ચમકવું રહેવું જોઈએ.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એ મહાન સંચલન હોવા ઉપરાંત એક વ્યવસ્થિત જીવંત વ્યવસ્થા-તંત્ર છે. અને વ્યક્તિમત પુસ્તકાલયો ચલાવવાં એમાં સેવાભાવીની સાથે કલા અને શાસ્ત્ર પણ રહેલાં છે. કલા અને સેવાભાવનો સમન્વય કરી, આવતી પુસ્તકાલય પરિષદ મુધીમાં આપણું કાર્ય ચલાવવી બનો એમ ઇચ્છી ફરી આપ સૌનો આભાર માનું છું.

[મહેસાણા પ્રાન્ત પુસ્તકાલય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાનેથી આપણે આપ્યાન.]

વેડફાઈ જતી અર્ધ માનવતા

શ્રી પુષ્પાળેનનું વ્યાખ્યાન

રાજપોટમાં ભરાયેલી સમાજ સેવકોની ભેડક અને ત્યાર પછી આપણાં જાણીતાં સમાજ સેવિકા શ્રી પુષ્પાળેન મહેતાનાં વ્યાખ્યાનો આજના સ્ત્રી-શ્રવનની બીતરમાં ડોકિયું કરવા આપણને જરૂર પેરે છે.

પંદરમી ઓગસ્ટનો દિન હમણાં જ પસાર થયો. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિનો એ મહા દિન. ભાગતના ઇતિહાસમાં એક દિન સુવર્ણ-ક્ષરે લખાયેલો જ રહેશે. બ્રિટિશ પ્રજાના ઇતિહાસમાં પણ આ દિન સુવર્ણક્ષરે લખાયા વગર રહેવાનો નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિસર્જન કાર્યમાં હું પ્રમુખસ્થાને બેસતો નથી એવું ચર્ચિત્વ વાક્ય ભલે ચર્ચિત્વને ગમ્યું હોય, પરંતુ એક પ્રજા લગભગ સ્વેચ્છાએ ખીજી પ્રજા ઉપરનો અંકુશ આમ સદંતર છોડી દે એ ખરેખર માનવ ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષરે લખવા જેવો પ્રસંગ છે, એમાં જરાયે શક નથી. ભલે ચર્ચિત્વને એ વાત ન ગમી હોય. આમ પંદરમી ઓગસ્ટ ભારતને માટે અને માનવ જાતને માટે પણ એક વિશિષ્ટ દિન છે. પરંતુ હવે એ વિશિષ્ટ દિનને શોભે એવી પ્રવૃત્તિ આપણા તરફથી ન થાય તો તે આપણે માટે શોભનું તો ન જ કહેવાય. આ શુભ દિવસને સાત સાત વર્ષ પીટી જાય અને છતાં સ્ત્રીઓને માટે આજીવન કાર્યકર શ્રી પુષ્પાળેનને ફરિયાદ કરવી પડે એનો અર્થ એટલો જ કે ભારતની સ્ત્રીઓને પ્રજા સ્વતંત્ર હિંદ હજી ઉઠેલી શક્યું નથી. એ તો ઠીક પરંતુ ઉઠેલવા માટે પૂરતું પ્રયત્નશીલ

પણ યશું નથી, એ આપણે સ્વીકારી લેવું જોઈએ.

પુરુષ સમોવડી સ્ત્રી છે ખરી ?

સ્ત્રી એટલે માનવજાતની અર્ધ સંખ્યા અગત્ય જો અગત્ય જો માનવજાતની સંખ્યા થતી હોય તે ખરી, પરંતુ એ સંખ્યાનો લગભગ અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓનો છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પુરુષોની સમોવડી સ્ત્રી જીવનના મદત્તવની જાગૃતમાં પણ પુરુષ સમોવડી જ છે. સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી છે, ન હોય તો હોવી જોઈએ; સ્ત્રીના ઉદ્ધાર વગર દેશનો કે જગતનો ઉદ્ધાર નથી, વગેરે સૂત્રો તો ઉચ્ચાર્યા કરીએ છીએ. સ્ત્રીઓને રાજી રાખવા એ વિષે સ્ત્રીઓની સલામાં વ્યાખ્યાનો પણ આપીએ છીએ. પરંતુ સ્ત્રીને સમોવડી જનાવવામાં આપણે અંગત શો અને ડેટમે કાળો આપ્યો એનો અંદાજ કાઢવાનો આપણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો ? પુરુષો પોતાને જીવનના, શૃદ્ધના, સંસારના અને દેશના નેતાઓ તરીકે માને છે અને મનાવે છે. એ જ પુરુષ નેતાઓને વાદવિવાદ કરવા કહ્યું હોય કે વ્યાખ્યાન આપવા કહ્યું હોય તો તેઓ જરૂર લાગણીપૂર્વક દલીલ પણ કરે અને છટાભર્યું લાપણું પણ આપે. પરંતુ આજ આપણે કોઈ ઘરમાં પ્રવેશ કરીએ, કોઈના જીવનમાં પ્રવેશ કરીએ, કોઈના સંસારમાં પ્રવેશ કરીએ, અગર કોઈના દેશમાં પ્રવેશ કરીએ, તો સ્ત્રીને સમોવડી જનાવવાના પ્રયત્નનો આપણને પુરાવો મળી આવે છે ખરો ? ખીજના જીવન, ખીજના શૃદ્ધ, ખીજના સંસાર, ખીજના દેશમાં શું થાય છે એ પ્રશ્ન પણ આપણે જતો કરીએ અને આપણે આપણા જ જીવનમાં, આપણાં જ ઘરમાં, આપણા જ સંસારમાં અને આપણા જ દેશમાં નજર નાખીને પ્રતિગ્રાપૂર્વક કહી શકશું ખરો કે આપણે તે સર્વ પ્રદેશોમાં સ્ત્રીને સમોવડી જનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે ?

ભણેલો પુરુષ અને ઓછું ભણેલી સ્ત્રી

મેં મારા યુગના ભણેલાં અને સંસ્કારી પુરુષોના ગૃહસંસાર જોયા છે. શહેરમાં સ્ત્રી-કેળવણી છેલ્લાં વીસ-પચીસ વર્ષમાં જ વધી છે એમ કહી શકાય. સને ૧૯૨૦-૨૫ સુધી તો વડોદરા કોલેજમાં અને ખીજી કોલેજોમાં પણ પાંચ-દશ વિદ્યાર્થીનીઓ કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીનીઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવતી. સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી સને ઓગણીસસો સુધી જકૂ જ ઓછી મળતી-કારણ ગમે તે હોય પરંતુ એ હકીકત છે. ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત પુરુષો પોતાનાથી ઓછી ભણેલી પત્નીઓને ઉચ્ચ કેળવણીને શોભે એ દબે એ સમયે રાખતા હોય એમ મારાથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પોતાની ઉચ્ચ કેળવણીના અભિમાનમાં પોતાની ઓછી ભણેલી પત્ની તરફ ધણા ધણા પતિઓ ઓછી તુર્જકારની વૃત્તિ ધરાવતા ન હતા, અને પોતાની પત્નીઓ માટે ઉચ્ચ કેળવણીની ખીજી સગવડ કરી આપવાને બદલે ઠાં તો અસંતોષ સેવી નિષ્ક્રીય બનતા અથવા જીવનની જે ધરેડ ચાલતી તે ધરેડમાંથી સ્ત્રીઓને સહેજ પણ દૂર કરવા ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરતા.

ઉચ્ચ કેળવણીમાં અડધું સૈકું આમળ વધેલો પુરુષ

ભણેલા પુરુષો 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'નરસિંહરાવ', 'નંદાનાલાલ', 'કલાપિ' વગેરેની કૃતિઓ વાંચી ખૂબ રાજી થતા, બૌદ્ધિક અને ભૃમિમય આસ્વાદ પણ લેતા, પરંતુ ઉચ્ચ કેળવણીનો આસ્વાદ આપે એવા એ યુગના મહાન લેખકોનો રસ પોતાની પત્નીઓ સાથે અનુભવવા પ્રયત્ન કરતા હતા? કેટલા એ પ્રયત્નો જારી રાખતાં હતાં? અને કેટલાંમે પ્રયત્નોમા સફળ થયા? સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની ઉચ્ચ કેળવણીમાં એકબીજા વચ્ચે લગભગ પચાસ વર્ષનું અંતર. સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાનાં સાધનો એ યુગમાં ઓછાં હશે, સગવડો ઓછી હશે, કૌટુંબિક વાતાવરણ અનુકૂળ નહિ હોય, સમાજ શિ. ૭

કંઈ કંઈ અવરોધ મૂકતો પણ હશે, છતાં ઉચ્ચ ડેળવણીમાં અડધું સૈકું આગળ વધેલા પુરુષોએ પોતાની પત્નીઓને ઉચ્ચ ડેળવણી નહિ તો ઉચ્ચ ડેળવણીના સંસ્કાર આપવા કેટલી અંગત મહેનત લીધી હશે એનો કોઈ દિસાળ આપશે ખરા ? હજી સુધી આ બધું મહત્ત્વની અંગત હકીકત ઉપર આટલાટલા ભણેલા પુરુષોએ કંઈ પણ પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ આપણે જોઈ શકતા નથી. અને કોઈ પત્નીએ પોતાને ઉચ્ચ માનસ કક્ષાએ લઈ જવા માટે કોઈ ભણેલા પતિને પ્રમાણ આપ્યું હોય એવું પણ જાણવામાં નથી. અપવાદની ના આપણે ભલે ન પાડીએ; સ્ત્રીઓએ સ્વપ્રયત્નથી ઘરમાં આવતાં પુસ્તકો, માસિકો, વાંચી પોતાની બૌદ્ધિક કક્ષા ઉચ્ચ કરી હોય એવાં પણ દ્રષ્ટાંતો કદાચ મળી આવે આજાં પાતળાં; સ્ત્રીને-પત્નીને-જે વાંચવું હોય તે ભલે વાંચે એવી સિધ્ધિ ઉદારતામાંથી થોડાં સારાં પરિણામો આપ્યાં પણ હોય, પરંતુ અણતર પ્રાપ્ત, પુરુષો, ઉચ્ચ ડેળવણી પ્રાપ્ત પુરુષો, જેમની પાસેથી સક્રિય, રસભર્યો અને ઉત્તેજક વ્યવસ્થિત, અને ખીજને દ્રષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે એવો સ્ત્રી-ડેળવણીનો પોતાના ઘરમાં કે સંસારમાં કંઈ ઉપયોગ ક્યો હોય, અને પોતાની ઉચ્ચ ડેળવણીને શોભાવી હોય એવો પુરુષો આપણને મળ્યો દેખાતો નથી.

સને ૧૯૨૫ પહેલાં

પચાસ વર્ષ આગળ વધી ગયેલા પુરુષનો આ ઇતિહાસ શું પુરુષને શોભારમદ છે ? અલગ કે અર્ધ ભણેલ પત્નીથી નારાજ રહેવું, અલગ કે અર્ધ ભણેલી પત્ની તરફ તિરસ્કાર ડેળવવો, અને તેના પ્રત્યે નિત્યના વ્યવહારમાં તુચ્છકાર દર્શાવવો, અગર વધારે બિર્મિલ બની રસિકતા અને કવિતા ભર્યા હૃદયનું બહાનું કાઢી અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ દષ્ટિ કરવી, એ તો બધું સરળ વાત છે. આટલું કરવા માટે ઉચ્ચ ડેળવણી લેવાની જરૂર લાગે જ હોય. નીચી ડેળવણી-

વાળા પણ અને જરાયે કેળવણી વગરના પુરુષો, પોતાની પરંપરા પ્રાપ્ત શ્રેષ્ઠતાના ઓઠા નીચે એ બધું જ કરી શકે, જે આપણું ભણેલાં કહેવાતા, સંસ્કારી કહેવાતા, બી. એ.-એમ. એ. અને એલ-એલ. બી. થયેલા પુરુષોએ પોતાની કેળવણીની ક્ષણમાં ક્યું છે. આ દષ્ટિએ ભણેલા પુરુષોનો સને ૧૯૨૫ સુધીનો ઇતિહાસ બહુ યથસ્વી તો ન જ કહી શકાય, સ્ત્રીઓને કેળવવાની વ્યાખતમાં, સ્ત્રીઓને પોતાની સમોવડી બનાવવાની વ્યાખત ભણેલો પુરુષ વર્ગ પોતાની પત્નીઓ પ્રત્યે પોતાની ફરજો બતાવી શક્યો નથી એમ કહ્યા વગર છૂટકો જ નથી.

૫૩વે આગળ વધેલી સ્ત્રી-કેળવણી

સને ૧૯૨૫ પછી ભારતની નાગરિક વસ્તીમાં સ્ત્રી-કેળવણી આગળ વધતી ચાલી. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાં સ્ત્રી-કેળવણી ગુજરાત કરતાં જરા વધારે વહેલી શરૂ થઈ હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ ત્યાર પછી ગુજરાતમાં પણ ગુજરાતના નગર વિભાગમાં સ્ત્રી-કેળવણી વધતી ચાલી. કન્યાશાળાઓ અને હાઈસ્કૂલો સ્ત્રીઓ માટે સ્થપાવા લાગી અને સહશિક્ષણ-છોકરા-છોકરીઓને એક જ શાળામાં અપાતું શિક્ષણ-પણ વિસ્તાર પામ્યું. ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી પાઠશાળામાં પણ યુવતીઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં વધવા લાગી, અને જ્યાં ભાષ્યે જ સ્ત્રીઓનો પડછાયો પડતો હતો ત્યાં શિક્ષણ લેતી યુવતીઓ ધ્યાન ખેંચે એટલી સંખ્યામાં ભણવા લાગી. આ પ્રગતિ જરૂર વખાણવા લાયક છે. અને સ્ત્રીઓના ભણતરમાં રસ લેનારને આનંદિત કરે એમ છે. સંતોષકારક વસ્તુ એ છે કે કેળવણી જેવી અપાતી હતી તેવી; કેળવણી બિલકુલ ન અપાય તેના કરતાં વાંકીચૂંકી, બૂલ ભરેલી, જરા ચમકાવે એવી, કેળવણી સારી, તમસ્ અધકાર કરતાં જડતા કરતાં, જીવંત હલનચલન રજસ્ વધારે સાડું, પછી એ હલનચલન ભણે કેટલીકવાર આપણે ન

મસ્જીએ એવા વાંઝા અને વળોટા લેતું હોય! હવે સ્ત્રી-કેળવણીએ ભારતના નાગરિક વિભાગમાં પણ જે આગળ પગલું લીધું છે તેમાં હવે પીછેહઠનો સંભવ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, આ એક આપણી સને ૧૯૨૫ પછીની સિદ્ધિ, જેનાં સોપાન હવે આપણને ઊંચે અને ઊંચે જ લઈ જવાનાં છે.

સમયનો પ્રવાહ અને સ્ત્રી-કેળવણી

ફેટલીકવાર સમયનો પ્રવાહ માનવીને આગળ ધકેલે છે-એની મંત્રણા હોય કે ન હોય તો પણ. સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં સહુને સહાનુભૂતિ હોવા છતાં ધણાએ એમાં ભાગ લીધો નથી. અને જેમણે લીધો છે તેમાંથી ફેટલાની સ્વાતંત્ર્ય તરફ દૃષ્ટિ હતી, અને ફેટલાની પુરુશી ગાદી ઉપર નજર હતી એ ત્યારે અને આજ પરખાઈ ગયા વગર રહે એમ નથી. છતાં સ્વાતંત્ર્ય તો સહુને મળ્યું. એ જ પ્રમાણે સ્ત્રી-કેળવણી વિવિધ ભૂમિકાઓમાં ઘર્ષિતે હવે પીછેહઠ ન કરે એવી ભૂમિકાએ પહોંચી ગઈ છે. એમાં ગુજરાતી પ્રજાનો, ગુજરાતના પુરુષ વર્ગનો પરાક્રમ ફાળો ફેટલો એ તારવી ઠાઠવાની જરૂર રહે ખરી. આજ છોકરીઓ કેમ ભણે છે એના ઊંડાણમાં જે આપણે નજર કરીશું તો તેના કારણમાં કદાચ આપણે નીચેનાં કારણો જણાવી શકીશું :-

પ્રગતિનાં કારણો

(૧) દેખાદેખી.

(૨) બાળકોની જંગલ નેટલો સમય શાળામાં જવાથી દૂર થાય એટલું વધારે સારું—એટલી જંગલ ઝાણી, એવી બાળકોથી યાંકવાની ભાવના.

(૩) ભણતર એ હવે પૈસો અને ક્ષત્રીનતાની સાથે છોકરીના હાથમાં અતિ મહત્વનું તત્ત્વ બનતું જાય છે. સારા વરની સાથે

છોકરીને પરણાવી દેવાની લાલસામાંથી પણ ભણતરને વેગ મળે છે.

(૪) પિયરમાં કે સાસરામાં ભણેલી છોકરી આર્થિક હિમ્મતે ભણતર દ્વારા જ કરી શકે એમ હોવાથી અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગમાં હવે સ્ત્રીઓની પણ આર્થિક સહાય જરૂરી થઈ પડેલી હોવાથી સ્ત્રી-કેળવણીમાં સદુનો રસ વધ્યો છે—સ્ત્રી-કેળવણીમાં નહિ, સ્ત્રી-કેળવણીના આર્થિક પરિણામમાં.

(૫) માળાપતું કે પતિતું કુટુંબ જવા દઈએ, પરંતુ સ્ત્રીને પોતાને અંગત રીતે પણ આર્થિક સાધનની હીક હીક જરૂર હોય છે. સંયુક્ત કુટુંબ એકવાર સર્વ સભ્યોને રક્ષણ કરવાની લાવનાં ધરાવતું હતું. હવે એ લાવના ધસાતી જાય છે, અને સંયુક્ત કુટુંબ ભગભગ તૂટી ગયું છે. સ્ત્રીના ભરણપોષણ માટે હવે સંયુક્ત કુટુંબ જવાબદારી ન લેતું હોવાથી, કે લેવાની શક્તિ ધરાવતું ન હોવાથી, ભણતર એ એક પ્રતિષ્ઠિત આર્થિક સાધન સ્ત્રીઓ માટે પણ બની રહ્યું છે. એટલે સ્ત્રીઓ હિંમત કેળવણી તરફ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં દોરાતી જાય છે. કેળવણીની ખાતર કેળવણી, સંસ્કારને માટે કેળવણી, હિંમત જીવનની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા માટે કેળવણી એ લાવ પુરુષોની કેળવણી માફક સ્ત્રી-કેળવણીમાં પણ અદક્ષ થઈ ગયો છે. અને કેળવણી સ્ત્રીઓ માટે એક અનિવાર્ય આર્થિક સાધન બની ગયું છે. સને ૧૯૨૫ પછીની સ્ત્રી-કેળવણીનાં કેન્દ્રો બને તે આપણે ઉપર ગણ્યામાં તે. એ પહેલાંના સોપાનમાં આછી પાતળી સ્ત્રી-જીવનના હિંમતીકરણની લાવના હતી. આજના સ્ત્રી-ભણતરમાં અર્થ અને ઉપયોગ એ બે જ બળ રહેલાં દેખાય છે.

ગામડાં અને સ્ત્રી-કેળવણી

લાવના પ્રેરણા બળ બની રહેતી હોય તેા ધણું સારું. તેમ ન બને અને અર્થદષ્ટિ સ્ત્રીઓને કેળવણી તરફ પ્રેરતી હોય તેા પણ

એમાં કંઈ ખોટું છે એમ કહી શકાય નહિ. જે તે રીતે સ્ત્રીઓમાં ડેળવણી વધે એ ખરેખર ઇચ્છનીય છે. જો કે આજની ડેળવણી પાછળ સ્ત્રીઓને પુરુષ સમોવડી બનાવવાની ભાવનાનું બળ નથી. એ સત્ય સ્વીકારી લઈને આગળ ચાલવા સરખું છે. ગામડાંની પુરુષ-ડેળવણીને હજી આઝાદ ભારત સ્પર્શી શક્યું નથી. ત્યાં સ્ત્રી-ડેળવણીની વાત તો થાય પણ ક્યાંથી? ત્યાં ડેળવણી લઈ શકાય. એવા નગર વિભાગમાં પણ ડેળવણી છોકરીને સારો વર મળે એ માટે અગર છોકરી જાતે કમાતી થાય એ અર્થે જ અપાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે હજી સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી થઈ નથી. અને સ્ત્રીઓના જૂના પ્રશ્નોનો નિકાલ હજી આવી શક્યો નથી એવી કડવી પણ સત્ય ફરિયાદ સ્ત્રીઓને અને સમાજ સેવકોને આજની તારીખે પણ કરવી પડે છે.

ઘરમાં કે સમાજમાં—સમાનતા છે?

નાગરિક વિભાગની સ્ત્રીઓમાં લઘુત્તર લગ્ને વધુ. પરંતુ પુત્રીઓનાં માતાપિતા પુત્રીઓ સાથે પુત્રની જરાબરી વલણ રાખી ધરમૂળથી સ્ત્રી-પુરુષના સરખાપણાની ભાવનાનું જોર પકડવા દે છે. ખરા? ધનિક અને ઉચ્ચ અમલદારી વર્ગના ઘરની છોકરીઓને લઘુવાની સગવડ અપાય, સારા કંઠારાની સગવડ અપાય, પરંતુ પરણીને પારકે ઘેર જનારી પુત્રીમાં અને પરણીને પોતાને ઘેર રહેનારા પુત્રમાં ફેર્ક જાતનો તફાવત નથી એવું આપણાં દેટલાં કુટુંબોમાં થતું હશે? હજી આપણા ઘરમાં જ છોકરા-છોકરી વચ્ચેનો વર્તન ભેદ મટ્યો નથી. ઘરમાંથી જ જો આ અનિષ્ટ દૂર નહિ થાય, તો સમાજમાંથી એ અનિષ્ટ દૂર થાય એમ માનવું એ વધારે પડતું છે. ઘર, કુટુંબ, એ સામાજિક પ્રયોગોની એક આદ્ય પ્રયોગશાળા છે. છોકરા-છોકરી વચ્ચેનો ભેદભાવ ઘરમાંથી નહિ જાય-તો તે સમાજમાંથી કદી જશે જ નહિ. ઘર માંડી બેઠેલા પુત્ર-પુત્રીના

પિતાએને અને માતાએને આજની દુનિયા એક મહા પ્રશ્ન કરી રહી છે. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતામાં આપણે માનીએ છીએ? ન માનતા હોઈએ તો તેમ ચોખ્ખું કહી દેવું ઠીક છે. હિંમત રાખીને ચોખ્ખું કહી દઈએ કે અમે સ્ત્રીએને પુરુષ સમોવડી માનતાં નથી અને પુરુષ સમોવડી યવા દેવા ચાહતાં નથી. આજ આમ કહેવાની હિંમત માતાપિતામાં હોય તો તેમને કંઈ જ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એવી માન્યતા ધરાવનારને સમય ખીજે જ વાગે એવો પ્રશ્ન કરશે :

પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતામાં જો આપણે માનતા હોઈએ તો આપણી સામે ખીજે પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે :

આપણી સત્તા મર્યાદામાં, આપણા ધરમાં જ અને આપણા કુટુંબમાં જ ઊછરતી ગહેનો પ્રત્યે અને પુત્રીએ પ્રત્યે આપણા ભાઈએ અને આપણા પુત્રો સરખું જ વર્તન—આપણું, આપણા કુટુંબીજનોનું—અવશ્ય રહે છે. એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ એમ છે ખરું?

સ્નેહસમ અને સમાનતા

પરંતુ એથી પણ વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે. અત્યારે તો પ્રેમસમો પણ થાય છે, સ્નેહસમો થાય છે, સમાનતાની ભાવનામાંથી પ્રેરાયેલાં સમ થાય છે, અને શિક્ષણના સરખાપણામાંથી ઊભાં મર્યાદાં સમો પણ થાય છે. ઘણાં નહિ હોય, છતાં સ્નેહસમની દિશામાં ત્રીસ-ચાળીસ વર્ષ ઉપર જે દારિદ્ર્ય હતું એ દારિદ્ર્ય સંપૂર્ણ ગયું નહિ હોય તોપણ હવે જવાના ક્રમમાં છે. એવી ઝાંખી, છતાં ઓળખી શકાય એ પ્રકાશ-રેખા સ્નેહસમ ઉપર પડી છે એમ કહેવામાં આપણે સત્યથી બદ્ધ દૂર જતાં નથી. માયાપના અજ્ઞાનમાને પણ બાળુએ નાખી રવેઅપૂર્વક ચતાં સમ—સ્નેહસમ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં યવા લાગ્યાં છે—અને છેલ્લાં

પચ્ચીસ વર્ષમાં થઈ પણ ચૂક્યાં-છે. એ પ્રગતિશીલ લમનાં ભાગીદાર પતિપત્નીને પૂછી શકાંય કે આવાં આદર્શ લમોને પરિણામે પતિ અને પત્નીનું સમોપડિયાપણું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે ખરું? મને ભય રહે છે, મારો આજો પાતંગો અનુભવ મને કહે છે કે હજી એ સમાનતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી હોય એમ મને લાગતું નથી. દેખાવના પ્રયત્નો ઠીક ઠીક થતાં હશે પતિ અને પત્ની બન્ને વત્તાં ક્રમાત્તાં હશે ત્યાં અરસપરસનો આર્થિક ઉપયોગ એકબીજાની સમાનતા જાળવવા તરફ જતો પથ હશે. છતાં કેળવણીની સમાનતામાં પણ પુરુષનું શ્રેષ્ઠ તરવ હજી ઘટ્યું નથી, અને જો કે દેખાવ સહજ બદલાયો હશે તો પણ સાચી સમાનતાની ચમક ઘરમાં કે કુટુંબમાં આવેલી હોય એમ બહુ દેખાતું નથી. છણકા-ખણકી, ધુરકાધુરકી, રિસામણાં-મનામણાં, સંસ્કારી, ભણેલાં અને સમાનતાનું પ્રદર્શન કરતાં કુટુંબો પણ જિંડી દૃષ્ટિને જોવા-સાંભળવા મળે છે. અને એ ભણેલી પત્ની પણ ક્રમાતી ન હોય તો તેની સમાનતાનો આક ઘટી જાય છે, એમ પણ જોવામાં આવે ખરું.

વેડફાઈ જતી અર્ધ માનવતા

આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે આજ સુધીના પુરુષ વર્ગે સ્ત્રીઓને સમાન કક્ષાએ લાવવાનો પ્રમાણિક અને ઉત્કટ પ્રયત્ન કર્યો નથી. સ્ત્રી એ માત્ર હજી સુધી બોળ્ય પ્રાણી છે. રમવાનું રમકડું છે. પુરુષની સુખસગવડ સાચવનારી એક સંસ્થા છે. રોષ ઠાલવવાનું કે આપણી નિર્જનતા ઠાંકવાનું બહુ અનુકૂળ સાધન છે. કદાચ પ્રદર્શનમાં મૂક્યા ચોગ્ય સુંદર રમકડું છે. કદી કદી દુઃખમાં ટેકાવનારી લાકડી છે. એના કરતાં પુરુષોએ સ્ત્રીને વધારે હિંમત રચાન આપ્યું નથી. કદી કદી રસમૂર્તિ તરીકે વર્ષ, બે વર્ષ, પાંચ વર્ષ પુરુષ હૃદયમાં સ્ત્રીએ રચાન લઈ કલ્પનાને બહેલાવી હશે. પરંતુ સ્ત્રીની સમાનતા પુરુષે હજી સુધી ઘરમાં, કુટુંબમાં, સમાજમાં, કે

દેશમાં સ્પષ્ટપણે સ્વીકારી હોય એમ માની શકાયું નથી. કારણ જે સ્ત્રીની સમાનતા સ્વીકારી હોય તો તેનું પરિણામ આપણા પુરુષ-જીવનના કેન્દ્ર સમા ઘરમાં, સમાજમાં કે દેશમાં, પ્રતિબિંબિત થવું જોઈતું હતું. જે થયું છે એમ પુરવાર કરી શકાયું નથી. એનું એક પરિણામ જરૂર આવ્યું છે. સ્ત્રીઓમાં વધતું જતું સ્વભાન, એ સ્વભાન જેમ જાગૃત થતું જશે તેમ તેમ તેનું સ્વમાન ખીસતું જશે, અને કદાચ વિગ્રહનાં કોઈ કોઈ તત્ત્વો સ્ત્રીના જીવનમાં પ્રવેશ પામીને પણ તે પોતાની પુરુષ સાથેની સમાનતા મેળવ્યા વગર રહેશે નહિ. આજ તો ભારતના સાતમા સ્વાતંત્ર્ય દિને પણ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ઊતરતી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ, કાયદાની દૃષ્ટિએ, સામાજિક દૃષ્ટિએ અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ. હા! એને પુરુષો સરખો મતાધિકાર મળ્યો છે. પરંતુ એટલું બસ નથી. સ્ત્રીઓને ઊતરતી રાખીને આપણે આપણી અર્ધી માનવતાને વેડફી રહ્યાં છીએ. હા, આપણે પુરુષો જ.

['સંદેશ'—તા. ૨૦-૮-૧૯૫૪]

સ્ત્રી-પ્રગતિનાં આપણાં સોપાનો.

૫૬૧૬ ભૂમિકા

આ રથએ આપણે સ્ત્રી-ઢેળવણીની પશ્ચાત્ ભૂમિકા (Back-ground) સદૃશ જોઈ જઈએ. સ્ત્રી-ઢેળવણીના યશસ્વી પ્રયત્નો સને ૧૯૨૫ પહેલાં ગુજરાતમાં નથી થયા એમ રખે કોઈ માને. આપણે ધારીએ એના કરતાં વધારે મુસ્કેલી ભરેલા અવરોધો વચ્ચે સ્ત્રી-ઢેળવણીના પ્રયોગોની વાત જવા દઈએ. જો કે એ યુગમાં ઓછી-વધતી ઢેળવણી લેનાર સ્ત્રીઓના અનુભવ આપણી આંખ ઉઘાડી નાખે એવા વીરત્વ ભરેલા છે. જેની નોંધ એકત્ર કરતાં બહુ રસભર્યું સાહિત્ય આપણી નજરે પડશે. તે પ્રાચીન કાળની વાત જતી કરીએ. ઉચ્ચ ગણાતી કૈટલીક ડામેની જ સ્ત્રીઓના શિક્ષણ-સંસ્કારની વાત પણ જતી કરીએ. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં એકંદરે ઢેળવણીની પરિસ્થિતિ બહુ જ ગંધાનિ ભરેલી હતી. સ્ત્રીઓમા લઘુતરનો અભાવ હતો. અને લઘુતરનો અભાવ કેવું માનસ ઉપજાવે એ આપણે સમજી શકીએ એમ છે. એ સ્થિતિ ટાળી સ્ત્રીઓને ખાતર, પુરુષોને ખાતર, સ્ત્રી-ઢેળવણીની બહુ જ જરૂર છે. ધરમૂળથી જરૂર છે. અને એને માટે ઉતાવળાં પણ સંગીન પગલાં લેવાં જોઈએ, એવી ધોષણા કરનાર અને એને માટે યોજના કરનાર વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને સામાજિક પ્રવાહોની નોંધ અત્રે લઈએ. એ નોંધમાં કમ ફેર લાલે આવે. પરંતુ ઇતિહાસમાં એ સર્વની નોંધ લીધા વગર ચાલશે નહિ. સ્ત્રી-ઢેળવણીને આગળ વધારનારાં આ રજાં એ આપણાં યશસ્વી બળો.

તકાળમાં ચકાસવી જાણ

(૧) સુધારો :- સંસાર સુધારો, જેને પ્રાથમિક અવસ્થામાં ધોધ પ્રવાહ સરખાં જળથી ગુજરાતની જૂની સમાજઅવસ્થાને પલટી તાપવા પ્રયાસ આદર્યો. સમય જતાં સુધારાએ પોતાનું ધોધ પ્રવાનું સ્વરૂપ પલટી નાખ્યું. વિજ્ઞાન પટની વ્યાપકતા અને શાંતિ મારણ કર્યાં. અને પોતાના પટમાંથી ખીજા પ્રવાહોમાં પોતાના પ્રામથ્યને ફંટાવા દઈ પોતાના પ્રવાહને ઓસરવા દઈને પણ સ્ત્રી-જેનવણીની તરફેણનાં જોડાને આરેપાસ ગતિમાન તો કરી જ દીધાં. અને નર્મદનો તેજસ્વી સુધારો અને દલપતરામનો શાંત સુધારો અને રથાન પામે છે. સુધારો પડી ભાંગ્યો છે એવા નર્મદના યાજ્ઞા યુગના પોકારો સાંભળી સુધારો પડી ભાંગ્યો નથી એવો નવલરામનો એક બચાવ લેખ આજ પણ સુધારાની સાચી સમજ માટે વાંચવા સરખો છે.

આર્થસમાજ

(૨) રવામી દયાનંદના આર્થસમાજે પણ સ્ત્રી-જેનવણીની મક્કમતામાં અને એના વિસ્તારમાં ઘણું ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. આર્થસમાજની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મનો રંગ વધારે ઘેરો હશે અને એણે પાડેલો ચીક્ષો આજ કદાચ કોઈને સાંકડો પણ લાગતો હશે. છતાં નારી પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અને સ્ત્રી-જેનવણીના આમદમાં ધર્મનો અને વેદનો ટેકો આપી સ્ત્રી-જેનવણી વિરુદ્ધની ધાર્મિક જડતાને તોડવામાં આર્થસમાજે આપેલો ફાળો જૂલવા સરખો નથી.

સરકારી કેળવણી

(૩) અંગ્રેજ કેળવણી, કહો કે સરકારી કેળવણી, જેમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની સરકારી યોજનાનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. અંગ્રેજ કેળવણીની વિરુદ્ધમાં આપણે કહેવું હોય તે

કહી શકીએ એમ છીએ—અનૂનમાં કે વિચારપૂર્વક, છતાં કેળવણી પામેલા પુરુષ વર્ગનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું માનસ સદ્ગુણ કુમળું બનાવવામાં અને અન્ય દેશોની નારી પ્રતિષ્ઠાની ભાવના સમજાવવામાં આ કેળવણીએ સ્ત્રી-કેળવણીને વેગ નથી જ આપ્યો, એમ ન કહી શકાય. સાથે સાથે એ જ કેળવણીએ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ દ્વારા દૃષ્ટિ કરાવી તેમાં રહેલા નારી પ્રતિષ્ઠાનાં તત્ત્વોની સમજ પાડી ગુજરાતના માનસમાં, સંસ્કારમાં અને સાહિત્યમાં, સ્ત્રીની દુર્દશાનો તેમ જ સ્ત્રીની સંસ્કાર વૃદ્ધિથી સરસ પદ્ધતિ પામતા આપણા સંસારનો ખ્યાલ આપી ગુજરાતને સ્ત્રી-અભિમુખ કરવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

મહારાજ સયાજીરાવ

(૪) વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે, પેતાના રાજ્યની સીમા મર્યાદિત જે જે નોંધપાત્ર પ્રયોગો કર્યા છે તેમાં સ્ત્રી-કેળવણીના તેમના પ્રયત્નો આજ પછી યશસ્વી છે; એટલું નહિ પરંતુ માર્ગદર્શક પણ બની રહે એમ છે. જે કે, આજની નેતાગીરીના સર્વગ્રુપણાના અંદરે તિરસ્કારપૂર્વક ઉચ્ચારાતી ‘ગાયકવાડી’માં ઠોઠપણુ સારું જોવાની અરે! માત્ર નજર પણ કરવાની કુરસદ ભાગ્યે જ મળે છે, તેની હરકત નહિ. પરંતુ વડોદરા રાજ્યમાં થયેલા સ્ત્રી-કેળવણી વિષયક પ્રયોગોએ ગુજરાતમાં એક મોટા વિસ્તારમાં સ્ત્રી-કેળવણી વધારી અને સમગ્ર ગુજરાતને સ્ત્રી-કેળવણીનું એક સુલગ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું.

નાથીબાઈ મહિલા વિદ્યાલય

(૫) કવે કોલેજના નામે સરળતાથી ઓળખાતી શ્રી નાથી-બાઈ મહાવિદ્યાલયની સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિને ખાસ અનુલક્ષીને ધ્યા-યેલી, હસી કદાતી છતાં બહુ ઉપયોગી લાગ લાગવી ચૂકેલી શિક્ષણ-યોજનાને આપણા વિકાસના ઇતિહાસમાં ક્ષણભર જૂલી શકાય

એમ નથી. ને સ્ત્રીઓની આર્થિક કૌટુંબિક અને સામાજિક મુશ્કેલી-ઓનો વિચાર કરી, સુયોગ્ય અભ્યાસક્રમ ગોઠવી સ્ત્રીઓ માટે અભ્યાસ કેન્દ્રો સ્થાપી, અને એ ન જની શકે ત્યાં ઘેર અભ્યાસ કરીને પણ પોતાની કેળવણીની કક્ષા ઉચ્ચ બનાવવાની સગવડ આપીને કેળવણીનો પ્રચાર આ સંસ્થાએ કર્યો છે, તે ઐતિહાસિક રીતે અમૂલ્ય છે.

સર્વસ્પર્શી ગાંધીજી

(૧) આ પછી સર્વસ્પર્શી ગાંધીજીની અહિંસક અસહકારની ચળવળ આપણે ત્યાં ચાલી. જનહેર જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી અને સક્રીય ભાગ સ્ત્રીઓ અસરકારક રીતે લઈ શકે છે, એ સત્ય ગાંધીજીના આદેશનમાં સાબિત થયું. અલગત, કેળવણીની ઠાઠ વિશિષ્ટતા ગાંધીજીએ ભણે ન આપી. પરંતુ સમાજિક જીવનમાં પુરુષો જેટલો જ ઉપયોગી ભાગ સ્ત્રીઓ લઈ શકે છે, એ ગાંધીજીએ પુરુષોને પણ શીખવ્યું અને સ્ત્રીઓને પણ શીખવ્યું. અને અહિંસાની મૂર્તિ તરીકે સ્ત્રીને માન આપી, ને પત્નીનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીને ગાંધીજીએ જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું એ ઉચ્ચ કેળવણી આપતી પાઠશાળાઓ કરતાં ધન્ય સ્ત્રીને અને સમાજને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે તેવું હતું.

['સંદેશ'—તા. ૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૫૪]

યુવતીઓને એ પોતાનો સાચો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. કદી કદી ઠાટ-
નેકટાર્ધમાં જ અદસરી સાર્થક થતી માનનારને પોતાનું પ્રમાણુપત્ર
આપી દે છે. સહુની શિયિલતા નિહાળી તેમણે હમણા જ આખા
રાષ્ટ્રને એક સૂત્ર આપ્યું છે : ‘આરામ હરામ હય.’

આખા રાષ્ટ્રને આહ્વાન

પંડિતજીનું આ કથન બહુ જ સાચું છે. આખા રાષ્ટ્રે સમસ્ત
જનતાની ગરીબા ટાળવાની છે, ઉત્પાદન ખૂબ વધારવાનું છે. ઠેળ-
વણીથી વાંચિત રહેલી પ્રજાના મોટા ભાગને લખતો વાંચતો અને
સમજતો કરવાનો હજી બાકી છે. આરોગ્ય અને વૈદ્યકીય સગવડ
ધેર ધેર પહોંચાડવાનાં છે. જરૂર પડે દરના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાનું
છે. અને અન્ય પ્રગતિશીલ દેશોની સરખામણીમાં આપણે ઊભા
રહેવાનું છે. એક પાસ અમેરિકાની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ આપણી
નજર સામે છે અને બીજી પાસ આખી પ્રજાનું સક્રિય કાર્યમાં
નિયોજન કરી પ્રજાની આબાદી, સુખ અને સામર્થ્ય વધારવાના
ઉત્કટ પ્રયત્નો સંશાનપૂર્વક થતાં પ્રયોગો કરતાં રહિયા અને ચીન
આપણી સામે છે. આપણે ત્યાં લોકશાહી પદ્ધતિએ કામ કરવાનું
છે. અને હજી આપણને આપણા રાજ્ય બધારણને, ખાનગી મિલકત
અને નફો શોધતી હરીફાઈમાં શ્રદ્ધા છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ
આપણે ત્યાં થવા લાગી છે. મોટા મોટા બધ દ્વારા નહેરોની શક્ય-
તાઓ ઊભી કરી જલસિંચાઈ વડે આબાદ કૃષિ ઊભી કરવાની યોજનાઓ
પણ છે. અને કેટલાક ધંધાના રાષ્ટ્રીયકરણ તરફ આપણી આંખી
નજર પણ જવા લાગી છે. આપણી નિર્ધનતા, આપણું અભણપણું
અને આપણી અસમાનતા એકલા સરકારી વહીવટને જ નહિ પણ
આખા રાષ્ટ્રને આહ્વાન રૂપ છે. અને આખું રાષ્ટ્ર એ આહવાનને
સ્વીકારી લે તો જ આપણાથી અન્ય દેશો સામે કે સાથે
ગૌરવભરી રીતે ઊભા રહી શકાયે. આ નક્કર સત્ય છે. હજી આવતાં
પચ્ચીસ વર્ષ મુખી હજી પણ ભારતવાસીઓથી આશાએસ કે આરામ

લેવાય એમ નથી જ, અને જ્યાં મુધી ગરીબી ન ટળે, નિરક્ષરતા ફર ન થાય અને આર્થિક અસમાનતાની રેષાઓ સમૂળ ભૂંસાઈ ન જાય ત્યાં મુધી પંડિત જવાહરલાલ કહે છે તેમ આરામને હરામ ગણવો જોઈએ.

આપણા આરામની છલ્લાવટ

પરંતુ મને લાય છે કે આપણે સહુ પંડિતજીના શબ્દોની ગંભીરતા હજી લાગ્યે જ સમજતા હોઈએ. પ્રગતિનાં સ્વાતંત્ર્યના સાત વર્ષે આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી એના બહુ હિસાબ કાઢવાની જરૂર જ નથી. ઠીક ઠીક અભ્યાસો પણ થાય છે. એ અભ્યાસો પાછળ સારા પૈસા પણ ખર્ચ થાય છે, છતાં આપણે જે સત્ય જાણીએ છીએ તેના કરતાં આ અભ્યાસોથી વધારે પ્રકાશ પડતો હોય એમ દેખાતું નથી. લાલે એ અભ્યાસો થાય પરંતુ જ્યાં આપણે માર્ક લોના માર્કલ આગળ વધવાનું હોય છે ત્યાં આપણે ઈચ્છિ અને કૂટ આગળ વધતાં હોઈએ છીએ. જે ખરેખર આપણે આગળ વધતાં હોઈએ તો ! ખૂબ કામ કરવાનું છે, એમ પંડિતજી કહે છે ત્યારે આપણે સહુ કોઈ કામના ભારણથી જણે દબાઈ કચકાઈ ગયા હોઈએ એમ ચારે બાજુએ દેખાતું થાય છે. આરામ જે હરામ ગણવાનો આદેશ અપાય છે, ત્યારે કામના કાવર કે કાચા આપણે ઠીક ઠીક આરામ શોધતાં હોઈએ છીએ. કુદરતી રીતે શરીર અને મન માગી લે એટલો આરામ લાલે સૌ કોઈ લે, પરંતુ આપણે જરા ચકાસીને જોઈશું તો આપણને જરૂર જણાશે કે આપણા આરામનો ઘણો મોટો ભાગ હરામનો જ હોય છે. આપણું માનસ અને આપણો દેહ એવું ઘડતર પામ્યાં વાગે છે કે બિનજરૂરી આરામ-હરામનો આરામ મેળવવાની જ આપણી તજવીજ હોય છે.

રેલ્વેમાં મારો આરામ

હમણાં જ મારે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

આર સાડા આર કલાક મારે ગાળવાના હતા. ગાડીની બેઠકો સૂવા માટે નહિ પરંતુ બેસવા માટે હોય છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો બેસવાની જ યોજનાઓ હોય છે. સૂવાની ક્રિયા એ રાત્રિનો વિષય છે કે માંદગીનો વિષય છે. અને ખાસ કારણ વગર દિવસનો આરામ દરામનો આરામ ગણાવો જોઈએ. પરંતુ મને દિવસ હોવા છતાં સારી જગા મળી. ગાડીમાં ખૂબ ખૂબ ગિરદી હોય છે ત્યારે આપણે બહુ પોકાર કરી બેઠીએ છીએ. પરંતુ ગિરદી હોતી નથી ત્યારે રેલ્વે વ્યવસ્થાનો કે મુસાફરી ન કરનારી જનતાનો આભાર માનવાની વૃત્તિ આપણામાં કદી જાગતી નથી. જાગે છે માત્ર લાંબા ધર્મને સૂઈ જવાની વૃત્તિ! એ સૂઈ જવાની વૃત્તિ પાછળ ઘણા ઘણા માનસિક રંગો રમી રહ્યા હોય છે. એક તો ખીજની જગા ઉપર આક્રમણ કરવાનો, ખીજનું ઠાઈ આવે નહિ એથી ખૂરી દાનતનો અને લાંબા સૂતેલા માણસને જગાડી કે ખસેડી બેસવાની માણસાઈ રહિત ઇચ્છા ખીજે ઠાઈ લાગ્યે જ કરે એની માન્યતાનો દુરુપયોગ કરવાનો. એમ આપણી સૂવાની ક્રિયા પાછળ ઘણી ઘણી સુક્તિઓ રહેલી હોય છે. જગા મળતાં જ મેં લ'ખાવ્યું. આસપાસ દેખાતી ખેતી કેવી છે એ જોવાની મેં જરાય દરકાર કરી નહિ. ખીજ ઠાઈ માણસને માગ સૂવાથી ઠેલડી દરકત પડશે એનો મેં જરાય વિચાર ન કર્યો. વાંચવાનાં મારેક પુસ્તકો મેં સાથે રાખ્યાં હતાં. અને કદાચ બેઠા બેઠા જવાનો પ્રસંગ મારે આવ્યો હોત તો એમાંથી હું કાંઈ જરૂર વાંચત. પરંતુ દરામનો આરામ લેવાની વૃત્તિએ ન મને પુસ્તકો વાંચવા હીધાં કે ન મને ખીજની સુખ-સગવડનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ ધર્મ. મારેક કલાક નિંદ્રા તો લાગ્યે જ આવે એટલે બે અંખમાંની એક અંખ અધઘટાડીને મેં જોયું તો એક ભાઈ મારું જ અનુકરણ કરી રહ્યા હતા. જ્યારે ખીજ બેઠકમા માર-જ માનવીઓ હીક હીક લગાડાઈને બેઠાં હતાં. એ લોકોએ ધાધુ દોત તો અમને હાડીને અગર અગારા

પગ ઓગળીને અમારી સાથે બેઠાં હોત. પરંતુ મને મનમાં સંતોષ થયો કે હજી માણસ જનમાં માણસાર્થ રહેતી છે. અને શ્રીધનો દોંગ કરનાર માનવીને હિંદુવા કરતાં સંકલ્પને જોસવાનું પુણ્ય હજી લોકો કંઈ ખરા. જે કે હું તો મૂતો જ રહી અને મારે નડોતો જોઈતો તે આરામ મેં લીધો. કોઈ રોધનન આવતું ત્યારે તો હું જોરજોરે આખો શ્રીધને આખી દુનિયા સમક્ષ જાહેરાત કરતો હતો કે હું મૂતો છું, જાંઘી ગયો છું, આરામ કરું છું, મને હિંદુવાનું પાપ રખે કોઈ કરે. જરામનો આરામ લેવાનું મારું પાપ મને એ સાડચાર કલાકમાં કદી યાદ ન આવ્યું. આ નિર્લેપ મૂચનાની મારી પ્રવૃત્તિ એ હજારો અરામની એક નિશાની નહિ તો બીજું શું છે? આ તો મેં ગાડીતો જ માન વિચાર કર્યો. પરંતુ ત્યાં જગત મળી ગય ત્યાં લાગા થઈને સૂઈ જવાની આપણી વૃત્તિ એ એક આપણું બહુ ખીરેલું લક્ષણ છે એમ મારો અનુભવ કહે છે. એક વિદ્યાર્થીનો આરામ અનુભવ

મારો એક પરિચિત વિદ્યાર્થી છે. વિદ્યાર્થી એટલે માનવ જનના ભાવિની એક ભવ્ય આશા! એ આવ્યો છે ગામડેથી, પરંતુ જલ્દી જ શહેરમાં મગતું દોવાથી એ શહેરમાં જ ગઈ છે. બધા વિદ્યાર્થીઓને ખાત્રીસોમા રથાન મગતા નથી. એટલે આ વિદ્યાર્થી એક નાની સરખી પાલુ સારી દવા-અજવાબાવાળી એક ઓરડીમાં રહે છે. એના પિતા જરાય સૂત્રી ગિયનિમા નથી. દુનિયાને અને ભાગ્યની દુનિયાને એ ખગર તો હોવી જોઈએ કે લજ્જાનાર વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલોકે લાગ તલાટી, સર્કલ, શિક્ષક કે કારકુનના પુત્રોનો દેવ છે. એના પિતાને ઘેર નોકર ન્હોતોયો નથી, એટલું કે નહું છું. પરંતુ મારે એક આખો દિવસ મારા એ પરિચિત વિદ્યાર્થીનો દાર્પક જોવાની તક મળી. ઓરડી ૧૬'x૧૨' ની હતી. અને સાવરળી દઈ એ સાફ કરવામાં અજીઆવડતવાળા માણસને પણ સાત મિનિટ કરતાં વધારે માથે એમ નહતું. ઝરીય માળાપનો

દોકરો આટલી ઓરડી પોતે પોતાના હાથે જ સાફ કરી નાખતે હશે એવી કલ્પનામાં હું રાગ્યતો હતો એટલામાં જ એ ઓરડીમાં એક નોકરે આવી આ વિદ્યાર્થીની એકની એક પધારી સાફ કરવાળી અને આ નાનકડી ઓરડીમાંથી તેણે કચરો વાળી નાખ્યો. અસભ્યતા ઘણો કચરો ન હતો એ મારે કળૂલ કરવું જોઈ એ. અત્યારની વિદ્યાર્થી આલમની રિયતિ સારી હોય કે ન હોય તો પણ ઓરડી સાફ કરતાં શરમ આવે છે અને તેથી તેને નોકર વગર આલવું પણ નથી. માન્યાપને ત્યાં 'ઠી નોકર ન જોયેલો પુત્ર ભણતે ભણતે નોકરની જરૂરિયાતવાળો બની ગયો? નહાવાનું કામ એ ઠીક ઠીક અંગત કામ છે. અનિશ્ચિતપણે પણ હજી વિદ્યાર્થીએ નહાય છે ખરા. એટલી એકસાઈને માટે આપણે વિદ્યાર્થી વર્ગને સુખારકઘાટી આપી શકીએ. મને લાગ્યું કે સમય થતાં આ વિદ્યાર્થી સ્નાન કરી લેશે. એણે સ્નાન કર્યું ખરું, પરંતુ એના સ્નાન વિધિમાં મેં રાખેલી આજ્ઞા જરાય ફળીભૂત થઈ નહિ. એ વિદ્યાર્થી રમાલ વાપરે એ તો બહુ જ જરૂરી. સાબુ એટલો જરૂરનો નથી છતાં એને ચલાવી લઈ એ અને માનીએ કે જીવન કક્ષા ઉચ્ચ કરવાની ધોષણા બીજે કાંઈ નહિ તોપણ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અમલી બની ગઈ છે, એ બંને સાબુ અને રમાલ અને ગમ્માં, મેં ગમાડ્યાં, પરંતુ, સાબુ, રમાલ, પહેરણ, ધોનિયુ અને લરેલી ડોલ મેં નોકરને તૈયાર કરતાં જોયો ત્યારે મને લાગ્યું કે આ વિદ્યાર્થી હરામના આગમ તરફ ધસતો જાય છે. અને જ્યારે મેં જોયું કે તેનું ધોતિયું, રમાલ અને પહેરણ તેનો નોકર ધોઈને ચૂકી રહ્યો છે ત્યારે તો મારી ખાતરી જ થઈ ગઈ કે આપણા જીવનનું સમાન ગંભીર રીતે હાલી જઈયું છે. આ વિદ્યાર્થી જમતો હતો વળી એક સારી લોજમાં, એટલે તેને રસોઈનો થમ લેવાની જરૂર ન જ હોય એ સ્વાભાવિક કહેવાય.

કાલે ખરી કે ?

તેણે હિતસાહપૂર્વક જવાબ આપ્યો : ‘હા. આ નોકરને આવતાં કદી વહેણું મોકું’ યામ તો હું હાથે જ સ્ટવ સળગાવી હાથે ચઢા કરી પી લઉં છું.’

મને પૂછવાનું મન થયું : ‘ચા તમારા હાથે જ પીઓ છો કે નોકરને હાથે ? પરંતુ એ પ્રશ્ન મેં જાણી જોઈને જતો કર્યો. એક વિદ્યાર્થી - એક ગરીબ વિદ્યાર્થીને ૧૬'x૧૨' ની ઓરડી સાફ કરતાં પાંચ મિનિટ કરતાં વધારે સમય ન લાગવો જોઈએ, જાતે પાણી લઈ રનાન કરી પોતાનાં કપડાં ધોઈ નાખવામાં વધારેમાં વધારે અર્ધ કલાક કરતાં વધારે સમય પીતવો ન જોઈએ, અને પોતાનું અંગત કામ હાથે કરી લેનાં વિદ્યાર્થીને જ નહિ. પરંતુ એ સિવાયની જનતાને પણ દરકન ન આવવી જોઈએ. તેને બદલે માતા-પિતાને ખર્ચે લખતો વિદ્યાર્થી માતાપિતાને નોકર વગરનાં રાખી, પોતે નોકરનો આરામ ભોગવતો હતો. આ આરામ હલાલ કહેવાય કે હરામ ?

બપોરે આરામ - સાંજે સીનેમા

પાચેક વાગે મારે એ વિદ્યાર્થીને મળવા ફરી જવું પડ્યું. હું ધારતો હતો કે સાંજના વખતે વિદ્યાર્થી ડોઈ રમતગમતમાં ગાળતો હશે. પરંતુ સાંજના પાચ વાગે મેં તેની ઓરડીનાં બંધ બારણાં ખખડાવ્યા ત્યારે તે સારી નિદ્રામાંથી ઊઠ્યો હોય એમ લાગ્યું. ગમે ત્યારે સુઈ શકવાની અને ગમે ત્યારે આરામ લેવાની ભારત-વાસીઓની શક્તિને મને પરિચય છે. પરંતુ જીવતા બવાળામુખી જેવો વિદ્યાર્થી ડોઈ પણ કારણ વગર સાડા ચાર અને સાડા પાચ વાગે સાંજે સૂતો જોઈ એમાં મને આશ્ચર્ય તો જરૂર લાગ્યું. તેની પથારીમાં સીનેમાનું એક પત્ર પણ પડ્યું હતું. અને વાતચીતમાં મને એમ પણ સમજાયું કે એ વિદ્યાર્થી તેના મિત્રો સાથે સાંજે છ

કે સાડા છ વાગે એક નવું આવેલું ચિત્ર જોવા પણ જવાનો હનો.

હું ચિત્રપટનો વિરોધી નથી. ચિત્રપટ એક લારે સામાજિક ટેળવણીનું સાધન છે. પરંતુ જે ચિત્રો મારી નજરે પડ્યાં છે, તેમનો મોટો ભાગ ઠાંઈ પણ પ્રકારની ટેળવણી આપવાને બદલે માનસિક માંદગી વધારનારા હોય છે. મેદાની રમતોના ભોગે, અખાડામાં જવાના બદલે કે કવાવતને ભોગે ઠાંઈ પણ વિદ્યાર્થી ચિત્રપટ જોવા જતો હોય તો તે જરૂર હું ના પસંદ કરું.

જે વિદ્યાર્થી અખાડો સેવતો નથી, જે વિદ્યાર્થી રમત રમી શકતો નથી, જે વિદ્યાર્થી ચાર પાંચ માર્ફેસ ઝડપથી ચાલી શકતો નથી એ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી ગણી શકાય જ નહિ; એને આરામ પણ દરામ છે અને એને પ્રાપ્ત થતી વિદ્યા પણ દરામ છે.

આરે પાસ થાકેલું નાટક

એક વાત મેં મારી કહી. ખીજી વાત મેં વિદ્યાર્થીની કહી. આવી વાતોનો કદી પણ પાર આવે એમ નથી. મજદૂરો તો ખૂમ મારે જ છે કે તેઓ કામમાં દટાઈ ગયેલા હોય છે, અને તેમને કદી આરામ મળતો નથી. મજૂરને પગાર આપનાર શેઠિયાઓ સામેથી ખૂમ મારે છે કે પગારના પ્રમાણમાં મજદૂરો કાંઈ કામ કરતા નથી, અને તેમને મળવો જોઈતો આરામ મજદૂરો લેવા દેના નથી. જો કે શેઠિયાઓના 'એર કંડીશન્ડ' ગાડીઓનાં રીઝર્વેશન, નવી કારોની ખરીદી અને કંડી ટેકરીઓના પ્રવાસ ઘટતા હોય એમ હજી સાચું નથી. કારકુનો તો કચેરીનું કામ કરતા કરતા ઘાડી જ જાય છે, પરંતુ સાથે સાથે આરામથી ફરતા અમલદાર સાહેબો પણ થાકી ગયાના પોકારો કરે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં કામ થઈ ગયું છે, એવી જ ખૂમ સંભળાવા કરે છે. વ્યવસાયી પત્રકારોની વેઠનો તો કદી પાર આવે તેમ છે જ નહિ. જ્યારે પત્રોના માર્ફેસ ચાકના લારથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઊંધરેટા જ લાગે છે.

શિક્ષકો તો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની જાનનામાંથી જોયા આવતા જ નથી. વધારે સારું, વધારે શાસ્ત્રીય અને વધારે સ્પષ્ટ શિક્ષણ અપાય તે માટે શિક્ષકોને પણ તાલીમો અને ડીગ્રીઓ આપવામાં આવે છે. પરંતુ એમાંથી શિક્ષકો એક જ જૂમ મારતા આવે છે કે શિક્ષણના નવાં નવાં સ્તરો આમાંથી જિલ્લાં ધાય છે. અને બાળકો તો એમાંથી જૂમ મારતાં જ આવે છે કે આ એક ચોપડી કે એક નોટ કે વિષય વધતા ચાલ્યા છે. પરદેશી ડીગ્રી કે રવદેશી ડીગ્રીના કાયદાકારક મળેલા સારા પગાર અને સારી સગવડનો લાભ લેના પ્રોફેસરો પણ પોતાને માથે બહુ ભારે બોલો આપી પડ્યો હોય છે એવું મુખ્ય રાષ્ટ્રીને ફરતા હોય છે. જ્યારે એમનો કાર્યક્રમ તપાસવામાં આવે ત્યારે આખા અકવાડિયામાં રોજના જે કલાક પણ તેઓ લાગ્યે જ શીખવતા હોય છે. આ મહાશિક્ષકોની એવી માન્યતા થઈ ગઈ હોય છે કે વર્ગમાં વ્યાખ્યાનો આપવાં એ કંઈ શિક્ષણનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે જ નહિ. તેઓ તો શોધખોળ કરવા માટે અને શોધખોળની પ્રેરણા આપવા માટે જન્મ્યા હોય છે. આ મહાશિક્ષકોની શોધખોળ અને પ્રેરણામાંથી ભારતને શું મળ્યું એનો અંદાજ કોઈ ભારે પગારદાર સમિતિ કાઢે ત્યારે ખરું. અત્યારે તો પરદેશથી નિષ્ણાતો નોતરવા પડે છે, અને મહાશિક્ષકોને પરદેશ જઈ કાર્ય ને કાર્ય શિક્ષણ સર્જી આવવું પડે છે. કામ બધા જ કરે છે એવું માને છે. દેહ ઉપર અને મુખ ઉપર કામના બોજાથી થાકી ગયાનો અલિનય સૌ કોઈ કરે છે. આરામ જાણે કોઈને મળતો જ ના હોય એવું અર્ધ રુદનભયુ મુખ ચારે બાજુ જોઈએ છીએ. છતાં વિદ્યાર્થી સવારે આઠ વાગે ઊડી સાંજે ચાર વાગે સૂતેલો દેખાય છે. કડિયા, સુચાર અને મજૂરો કામ કરવાને બદલે બીડી અને ચાહ પીતાં મોટે ભાગે નજરે પડે છે. કારકુનો અને અમલદારો બંનેની મહાભારત મહેનત હોવા છતાં કામનો નિકાલ ન આવ્યાની જૂમો સભળાયા ફરે છે. અને

ગરીબી અલભ્યપણ અને અસમાનતા જે ઝડપથી જવાં જોઈએ તે ઝડપને બદલે કાઢીને વેગે હોય તો ખુસારું. એની ચપલતા અને એની મદેનત આપણામાં પ્રવેશ પામે એમ કું જરૂર હવું.

પચ્ચીસ વર્ષ સુધી થાક નહિ

આરામ હરામ છે એ ઘોષણા વધારે પ્રમાણમાં જવાગ પામે એ જરૂરી છે. વારે પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં બેકારી છે. અને બેકારીનો પ્રદેશ એટલે સગબગ આરામનો પ્રદેશ. જેમણે કામ મળ્યું છે તેમના મુખ ઉપર ચાકનો અભિનય જરૂર દેખાય છે. છતાં એ થાકમયું કામ સંતોષકારક પરિણામ લાવતું હોય એમ કોઈને લાગતું નથી. બોધનાં પાક્યો ચારે બાજુએથી આપણા કાને અથડાયા કંઈ છે. આરામ હરામ છે એ સૂત્ર સાચું પાડવા માટે આપણે કાઈ કરવાનું તો રહેશે જરૂર, કારણ આરામ મળતો નથી એમ કહેવા છતાં આપણી પ્રગતિનો વેગ આપણે આરામમાં જ દ્યા છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે. હવે બોધ આપવાને બદલે અગત રીતે બોધ આપણા જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર છે. પચ્ચીસેક વર્ષ સુધી ખીજા કોઈનો દાખલો ન લેતા આપણને જે કામ મળ્યું હોય તે ખૂબ ઝડપથી, ખૂબ સમજપૂર્વક અને ખૂબ દક્ષતાથી થાય એવું પ્રગળનો તરીકે આપણે ન કરી શકીએ ?

એક નાનકડી યોજના

નાનકડી પરંતુ આપણા શિક્ષણમાં બહુ જરૂરી એક યોજના આપણે ઘડી કાઢીએ. બીજું બધું તો હીક પણ આપણે આપણું જ કામ કરી લઈએ તો હરામી ભર્ષા આરામની આપણી દેવ યોગી થયા વગર રહેશે નહિ. આ રહી એ યોજના : આપણને આપણી આસપાસ જે દસ-પંદર કાયની જમીન મળી હોય તે જમીન આપણે જાતે જ સાફ કરી નાખીએ, આપણી રક્ષા આપણે હાથે જ બનાવી લઈએ, આપણું નફાવાનું પાણી જાતે જ લઈ શકીએ, અને આપણાં.

એક જે વસ્ત્ર આપણે હાથે જ ધોઈ લઈએ. જમવાનું લહે આપણે ખીજ હાથનું પસંદ કરીએ. કામની એટલી વહેંચણી લહે થાય. માત્ર વધારામાં આપણે આપણી પચારી કરી લઈએ અને ઉપાડી લઈએ. એટલું કામ કરવામાં ભારે થાક લાગી જાય એમ હું માનતો નથી. ધનિક અને ગરીબ બંને પ્રકારનાં કુટુંબોમાં આ જાતની ઝેળવણીની શરૂઆત થાય તો આવતી કાલની પ્રજા આપણા કરતાં વધારે સ્વાસ્થ્યી નહિ થાય ? જ્યાં જોઈએ ત્યાં લાંબા પગ કરીને સૂઈ જવાની આપણી ટેવ ગાડીમાં, ઓફિસમાં, ધારાસભામાં, કારખાનામાં, શાળા-કોલેજોમાં અને ખેતરમાં જે ટેવ આપણને પડી ગઈ છે એ ટેવમાં સુધારો થવા માટે પંડિત જવાહરલાલની ધોષણા બહુ જરૂરી છે. સાથે સાથે એ ધોષણાનો કેવો પ્રત્યાઘાત પડે છે તે પંડિતજી જેવા સતત જાગ્રત માનવીએ પણ જોવાની જરૂર છે જ. પંડિતજીને એટલી વધારાની તકલીફ ન પડે એમ કરવાની રાષ્ટ્રની એકે એક વ્યક્તિની ફરજ હોય જ. એ ફરજ આપણે સહુ બાળવી જાણીએ તો પચ્ચીસ વર્ષ સુધી મહેનત કરવાની આપણને જરૂર નહિ પડે. કદાચ જે દસકામાં આપણે આરામ લેતાં હોઈશું, જે આરામ હરામ છે એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. યોજના બહુ નાની છે, સહુ ઠાઈ કરી શકે એમ. છે, એમાં કોઈ વધારે કશું નથી એવા આ વાચી જનારના ઉદ્દગાર હું સાંભળું છું ખરો. વાન સાચી છે, એમાં કોઈ વધારે નથી જ. છતાં પણ મારું પણ આહવાન એ વાંચકને છે. એકાદ વર્ષ પણ આટલું કરી તો જીઓ ! બદલામાં જરૂર સાચો આરામ મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

['સંદેશ'—ગુપ્તાર, તા. ૧ જી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૪],

આપણા ગવર્નરે અને પ્રધાનો વિચારશે ?

પ્રો. ચંદ્રશેખરનું વ્યાખ્યાન

વડોદરા યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડૉ. ચંદ્રશેખરે વિદ્યાર્થી-મિત્રમંડળમાં એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જેમાં તેમણે ભારતના આર્થિક નવવિધાન પાછળ રહેલી ભારતની આર્થિક સમસ્યાને વિતાર આપ્યો હતો. અર્થસાટી જાણે છે અને કહે છે તે સહુએ જાણવાની અને જીવનમાં ઉતારવાની બહુ જ જરૂર છે. ભારતની આર્થિક સ્થિતિ જોઈ લાવવામાં ત્રણ વિકટ પરિસ્થિતિ આપણે પસાર કરવી રહી :

આર્થિક અવરોધ

(૧) અતિ વરતી—કૃષિ, આપાર, ઉદ્યોગ તથા નોકરી પોપી શકે એના કરતાં વધારે માણસો આજ છે અને તે પ્રત્યેકપતિ પણ એટલી ઝડપી કરે છે કે એ વધતી જતી પ્રજાનું પોષણ કરવું એ લગભગ અશક્ય બની ગયું છે. સંતાન વૃદ્ધિ આપણે મીઠાનમાં રાખવી પડશે જ.

(૨) અપૂરતું ઉત્પાદન—પ્રજાને જીવતી રાખવી હોય તો પ્રજા માટે પૂરતું અનાજ ઉત્પાદન જોઈએ, એ આપણે ઉત્પાદન શક્તિ નથી. પ્રજાને હુજરકીદ્યોગમાં પણ આગળ લાવી આગાદ કરવી જોઈએ. આપણો અભણ ખેડૂત તો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે; સાથે સાથે કિદ્યોગપતિઓ, વ્યાપારીઓ, નિષ્ણાનો, એન્જિનિયરો અને વિજ્ઞાન-વિદો પણ એવી લયંકર નિષ્ફળના સર્જી રહ્યા છે કે આપણે આપણી

આખાદી મ.ટે પરદેશનો પૈસો, પરદેશનાં યંત્ર અને પરદેશની જુદીં ઉપર આધાર રાખતાં પંચુઓ બની ગયા છીએ. સ્વતંત્ર દેશ સમૃદ્ધ કે સ્વાવલંબી બન્યો નથી - બને એવાં ચિહ્નો પણ દેખાતાં નથી.

(૩) અસમાન ધન-વહેંચણી—સહુને ભરપેટે પગારો જોઈએ. સહુને સારો નફો જોઈએ. સહુને પોતાના અમની બારેમાં ભારે આર્થિક કિંમત જોઈએ. આપણા ગરીબ દેશને બોજો એવો અને એટલો જ પગાર, નફો કે કિંમત કોઈ માગતું નથી. સેવા તો આપે જ ઠાણું? જોટેલું વધારેમાં વધારે ધન જોગી સેવાય એટલો અંગત લાભ વધારે—એમ માની ધનની એવી જોંચાળેંચી દેશભરમાં ચાલી રહી છે કે, દેશનો મોટો ભાગ ગરીબ અને સાધનહીન બની રહ્યો છે—ત્યારે ધન થોડા અગ્રણીઓના હાથમાં ઢગલાળું ધ ખડકાતું બન્યું છે. આ અવ્યવસ્થિત અને અસમાન ધન-વહેંચણી એવો અસંતોષ, એવી નિરાશા અને એવું સિથીસ માનસ દેશભરમાં સર્જી રહી છે કે, એમાંની કાન્તિનો ધગધગતો લાવા લીડશે કે નિષ્ક્રિય બરફની ટાઢી રાખ થાણ જશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

આર્થિક વહેંચણી અને સમાનતા

ભારતના માનવીને માનવી રાખવો હોય તો એને દર મહિને અઢીસો રૂપિયા આજની પરિસ્થિતિમાં મળવા જ જોઈએ, અને કોઈ પણ વ્યક્તિને જે હજાર કરતા વધારે માસિક આવક ન જ મળવી જોઈએ; તો જ ધન-વહેંચણીમાં સામાન્ય સમાનતા આવે એવો ડો. ચંદ્રશેખરનો મત સાદી સમજ અને વિગત ગણતરી ઉપર રચાયેલો ધણાને માન્ય હોય એ સંભવિત છે.

એક પ્રત્યક્ષ આર્થિક નમૂનો

આ ત્રણે વિકટ પરિસ્થિતિ ઢાળવા ઇલાજો કયા, કયા અને કયારે લેવા જોઈએ એનો વિચાર કરતો હું બ્રાહ્મીઅનમ્રહમાથી

બદાર નીકળતો હતો. સત્તા હોવા છતાં સરકાર — આપણી સરકાર — રવરાગ્ય-સંસ્કાર — આપણે પસંદ કરી મોકલેલાં માણસોમાંથી રચાયેલી સરકાર કેમ આ પરિસ્થિતિ ટાળવા પ્રયત્ન નહિ કરતી હોય અને પ્રયત્ન કરતી હોય તો નિષ્ફળ કેમ નીવડે છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા મારા મનને હું મથી રહ્યો હતો. એ જ સમયે એક યુવાન મિત્રે મારો સાથ કર્યો, અને એને ઉચ્ચ લઘુત્તર માટે આર્થિક સહાય મેળવી આપવામાં હું અંગુલી નિર્દેશ કરી શકું એ માટે એણે મને આગ્રહપૂર્વક પોતાની સાથે રીક્ષામાં બેસાડી દીધો. એ યુવાન મિત્ર હમણાં જ — એક બે વર્ષથી — વિદ્યાર્થી મટી ગયો હતો, અને વધારે અભ્યાસ કરવા માટે જ આર્થિક સહાય શોધવા મારે પાસ બાથોડિયાં મારી રહ્યો હતો. એની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પાંચસો રૂપિયા કરતાં વધારે ન હતી.

આ યુવાન મિત્રને મેં યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ દર્શાવેલા આર્થિક માપથી માપવા પ્રયત્ન કર્યો. વીસ-બાવીસ વર્ષના એ યુવાનને મેં પહેલો પ્રશ્ન કર્યો:

‘તમે પરણ્યા છો ખરા?’

‘ના.’

‘નવાઈ જેવું. આટલાંટલાં સીનેમા ચિત્રો તમારી આજુ-બાજુ પ્રેમ પ્રેમ ગુંથ રહ્યાં છે છતાં તમે પરણ્યા નથી એ જરા વધારે પડતું લાગે છે.’

‘બાજુતર વધે તેમ લમચળ લાંબાય છે.’

‘એટલે કે... પુરુષની-પતિની કિંમત એથી વધે છે? કે સ્ત્રીની-પત્નીની? લઘુત્તર વધે છે તેમ પ્રેમની — લમની કિંમત રાક્ષા રૂપિયાના રવરૂપમાં વધતી ચાલી છે એ હું જરાબગ જાણું છું. તમે તમારી ફેટલી કિંમત આંકી છે?’

‘મને હમણાં લમ કરવાની ઇચ્છા જ નથી અને સમગ્ર પણ નથી.’ એ મિત્રે જવાબ આપ્યો.

દુઃ સજી થયો. મારા મનમાં લાગ્યું કે પ્રાચીન શંભયર્થો. અમની ભાવના હજી કદી કદી જીવત અને જન્યત રહી છે ખરી ! ડો. ચંદ્રશેખરની પણ સલાહ હતી કે ઠાઈ પણ યુવકે પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં અને ઠાઈ પણ યુવતીએ બાવીસ વર્ષ પહેલાં પરણવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો જોઈએ. અરોહકુમાર અને રાજકપુર તથા નિમ્મી, મધુગાલા કે નરમીસનાં દિવારવધન નિદાનતાં બિચારાં યુવક-યુવતીઓની અને દયા પણ આવી. દેગા ચિત્રો જોનાર કિશોર પંદરમે વર્ષે તો પ્રેમમાં પડવો જ જોઈએ ને !

એ યુવકના હૃદયમાં કદાચ ઠાઈ રસિક પ્રેમની કથની છુપાયેલી હોય તો તે કદાચવાની શિયાસાથી મેં પૂછ્યું :

‘ લમ જલે જરા મોડું થાય, પરંતુ એક જાણેલા યુવક તરીકે પ્રેમમાં તો પડ્યા જ હશે ને ? ’

‘ ના જી, પ્રેમનો વિચાર પણ મને હજી રચ્યાં સક્યો નથી. ’

‘ કારણ ? ’ એ યુવકે કારણ જણાવ્યું. નાની વયે એ મેટ્રિક્યુલેશનમાં પસાર થયો. આગળ બચ્ચું હતું, પરંતુ પાસે પૈસા ન હતા. માતાપિતા પાસે પણ બચાવવા માટે સગવડ ન હતી. ત્રીસ રૂપિયા માસિક પગારની તેણે નોકરી મેળવી—તે પણ એક સગાસબંધીની સિફારશ વડે ! સારું નસીબ હતું કે વડોદરા શહેરના સરકારી ખાતામાં તેમને નોકરી મળી. ઉપરીની મહેરબાની હશે અથવા ઉપરીનું ધ્યાન નહિ હોય, એટલે નોકરી કરતે કરતે આ યુવાન બચ્યો અને જીવ્યુએટ થયો ! નોકરીમાં પણ ચટતાં ચટતાં આજ એ એકસો ને સાઠ રૂપિયાનો પગાર મેળવે છે ! છાકરી અને બચ્ચતરના પડ વચ્ચે કચરાતા એના યૌવનને પ્રેમ કે લમનો વિચાર પણ આવ્યો ન હતો !

કેટલું એટલે ?

‘ ત્યારે તો તમે સુખી હશો ? ઠાઈ રકમ જચાવી પણ શક્યા

હશે?' મેં આગળ વાત લંબાવી. ત્રીસ રૂપિયામાંથી એકસો સાઠની રકમ સુધી આવવું એ આનંદપ્રદ તો ખરું જ !

'સુખી તો મેલ્યું જાત્રે ! બચાવવામાં.....તો એકે પાઈ પણ બચાવી શક્યો નથી.....મારા કુટુંબે એવા પણ્ય દિવસો જોયા છે કે જ્યારે થોડા બાઈલા શાઠ હિપર અમારે સ્કૂલે સુઝગન ચલાવવું પડતું હતું.....અને એ શાઠ પણ એક જ ટંક મળે !' સુવે જવાબ આપ્યો. એના મુખ ઉપર હું ઉપવાસની રેખાઓ પાંચ જોઈ શક્યો. વગર પરજોવા સુવે કુટુંબની વાત કહી એટલે મેં પૂછ્યું :

'તમારે કુટુંબ પણ છે શું?'

'હા, મારાં જુદા માતાપિતાનું મારે જ પોપણ કરવાનું રહે છે. ઉપરાંત મારા બે નાના ભાઈ છે, અને ત્રણ બહેનો છે. એ સર્વનું પોપણ અને લાગુતર મારે જ ખર્ચે દોવ ને ? પોપણ અને લાગુતરનો ખર્ચ તો દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. હું શું બચાવી શકું?' સુવેકે મને જવાબ આપ્યો.

ભારતના એક અર્થશાસ્ત્રીને હિસાબે એક માણસને ઠીક ઠીક રહેવા માટે અઢીસો રૂપિયા તો જોઈએ જ. અહીં મેં એક સુવેક જોયો કે જેને આઠ માનવીનું પોપણ કરવાનું હતું અને પાંચ હિસારોનાં શિક્ષણનું પણ ખર્ચ ઉઠાવવાનું હતું ! તે પણ એકસો ને સાઠ રૂપિયામાં ! હદાય છેક હમણાંનો જ એનો એટલો પગાર મળતો થયો દરી. પ્રથમ તો એથી પણ ઓછો.

આવકની કુટુંબ-વ્યક્તિ દીઠ વહેંચણી

આ કુટુંબનાં આઠ માનવીઓને ભાગે માસિક રૂપિયા ત્રીસ આવે, ખરું ને ? પ્રત્યેક કુટુંબી દીઠ રોજ કેટલો મળે તે આપણે સમજી લઈએ. વ્યક્તિ દીઠ આ રકમ રોજના દસ-અગિયાર આનાની વચમાં આવે. પ્રત્યેક માનવી અગિયાર આનામાં બે ટંક કેટલું અનાજ-ઘોરાક ખામી, શકે ? ઘોરાકમાં મસાલા, ઘી, તેલ પણ દોવ જ ને ?

દૂધ ચઢાની વાત તો આપણે જવા જઈએ । પરંતુ પાંચ લાખનારની ફી ! એમનાં પુસ્તકોની કિંમત ? એ આડે જણ્યું પહેરવા માટે કાંઈ કપડાની પળ્લુ જરૂર દોય ખરી કે નહિ ? અને આ આઠ માણસોનાં કુટુંબમાં દોઢ માંડું પડતું દોય ત્યારે ? થોડી દવા તો લાવવી જ રહી. રોજિંદા દસ-અગિયાર આનામાંથી આમાંની કેટકેટલી વિગતો ખની શકે એની શક્યતા સદુએ વિચારવી રહી.

જનતાનો પ્રતિનિધિ—સાહેબ ? કે મરીખ ?

પરંતુ એ શક્યતાને વિચારવા કરતાં તેને અનુભવમાં મુકાય તો વધારે સારું નહિ ? એકસો સાઠ રૂપિયાનો દરમાયો આપી એક વ્યક્તિ પાસે નોકરી લેઈ આઠ કુટુંબીજનોનું પોષણ એને માથે ભારતી સરકારનું તંત્ર ચલાવતા પ્રધાનો એકાદ બે માસ એકસો સાઠ રૂપિયા ઉપર ચોતાનો અને ચોતાના કુટુંબનો નિભાવ કરવાનો અખતરો કરી જુએ તો કેવું ? પ્રધાનો આપણા પ્રતિનિધિ છે—સરકાર આપણી છે—હવે દરિદ્રનારાયણનું નામ લેવાતું નથી—માંધીજી સાથે એ નામ ઉપર પણ મોં માગ્યા જાવ આપી કોન્ટ્રાક્ટરોને ખટાવતો અને જૂંપડી પણ ખાંધી ન શકતા સાહેબ ખની મથેલા ઇજનેરોને નિભાવતો સમાધિઓ અને કદાચ અખયખ ગૃહો જ ખાંધવાનાં છે । —જતાં સરકાર સર્વોદયી છે એમ તો જાહેર રીતે કહેવાય છે. એવા સંજોગો આપણને આપણાં બધાં જ દુઃખ-સુખ સરકારને કહેવા અને સરકારને માથે ઓરાદવા પ્રેરે છે. ચઢાના વિરોધી પરંતુ મોસખીના રસમાં આસક્ત પ્રધાનો માટે એક આલેખિત સર્ત તો સ્થાપવી જ જોઈએ કે એમનાથી જનતાના સત્તા પ્રતિનિધિ તરીકે, જનતાના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જનતાના એક પ્રતિનિધિ ઘટક—વ્યક્તિ—કરતાં વધારે જિંદગી રીતે જિંદગી જ નહિ । ઉગ્રજી અમલના ઉચ્ચિષ્ઠ મહેલોમાં વસતા ગવર્નરો અને પ્રધાનો આ વિચાર કરી શકશે ખરા ?

બીજી નાનકડી વાર્તા

મેં વર્ણવી એ વાત તો એક મેન્યુએટ યુવકની હતી — એકસો સાઠ રૂપિયા પામતા મધ્યવર્ગીય ગણાતા યુવકની વાત હતી. એ રવન્સ કોટ-પાટલૂન પહેરે છે, અને મુરશ્ચી ઉપર બેસાડવાનું મન થાય એવો દેખાવ રાખી શકે છે. પરંતુ એના કંરતાં પણ વધારે કઠણ ગરીબી ભોગવતી જનતાનાં દસ્ય તો ચારેપાસ વેરા-ચેલાં પડ્યા છે... બેવા છે એ દસ્ય ?

એક લોટની મીસ...નામે...જાંધ પડી — પાંચેક માસ ઉપર ...એમાં રોકાયેલો પરંતુ પાંચ માસથી બેકારી અનુભવતો એક યુવક આપારે જ મારી સામે બેઠો છે. એ મને વિનવી રહ્યો છે કે એક મીસમાસિક ઉપર તેને નોકરીએ રાખવા માટે લલામણપત્ર લખી આપવો. મીસના યંત્રમાં કચરાઈ મરવા સુધીની વફાદારી તે રાખશે એમ મને એ કહે છે. પરંતુ મીસના યંત્રમાં કચરાવા માટે પણ માણસોની જરૂર નથી, એ હું જાણુ છું. હું એ પણ જાણુ છું કે માનવીની આજ્ઞામાં આછી જરૂર પડે એવાં પશ્ચિમનાં મહા-દક્ષ યંત્રો લાવી એ જ મીસમાસિકે સેંકડો માણસોને ખિન જરૂરી લેખી ફરતાં કરી દીધાં છે. યંત્રવાદ મહાત્માજીને કેમ ગમતો ન હતો એનું રહસ્ય મને એ પ્રસંગે ઠીક સમજાયું. પ્રભાની આખાદી વધારવાની શેખી કરતા દલોગે સેંકડો મજૂરોની ખરખાદી તો એક સપાટે સજી દીધી. એટલે ઘેર બેઠેલો એક મજદૂર ગર્ભ કાસે જ મારી પાસેથી ચિઠ્ઠી લઈ ગયો છે. જે ચિઠ્ઠીનો અર્થ એટલો જ હતો કે બીજાનું જે થાય તે ખરું ! પરંતુ મારી ચિઠ્ઠી લઈ આવનારને તો બેકાર ન જ બનાવશે !

નવી ચિઠ્ઠી માગનારને મેં વાત સમજાવી કે હવે હું નોકરી-માંથી નિવૃત્ત થયેલ દોવાના કારણે મારી લલામણ શરૂદીન સૈનિક જેવી જ અગળ બની રહી છે.....અને કચરાપટ્ટીને સ્વાધીન થયેલી

મારી લલામણુ ચિટ્ટીઓનો એક લાંબો ઇતિહાસ પણ આપ્યો. મરંત્ર એ મુવક મારી ચિટ્ટી લીધા વગર ખર્યો જ નહિ. હું બધું છું આ બેકાર મુવાનના લવસાગરમાં મારી ચિટ્ટી કામળની નાવ બની રહેવાની છે. છતાં મારે ચિટ્ટી તો લખી આપવી પડી.

ચિટ્ટીનું જે પરિણામ આવે તે ખરું. પાંચ માસથી બેકાર રહેલા આ મુવાને પાંચ માસમાં શું શું નહિ અનુભવ્યું હોય? ઘરનું ભાડું સામાંથી આપ્યું હશે? મિત્રને ઘેર સર્ગાવકાલાંને ઘેર? પોતાને જ ઘેર? કેટલા દિવસ? કેટલાં અપમાન સહીને? કેટલો અણગમો વેડીને? એને જાત ઉપર કેટલો તિગ્રહાર આવ્યો હશે? એનું અશિમાન કયાં કયાં નહિ ધવાયું હોય? એની પત્નીની શી હાલત? એના બાળકની શી સ્થિતિ?

આપણી કોન્ફરન્સો અને પાણીવિલોણાં

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ, સમાજ ઉદ્ધારકો, સહકારી કાર્યકરોની કોન્ફરન્સો વર્ષે વર્ષે ગળી અજ્ઞાસ અને વિદ્વતાની ફલકણીઓ પ્રગટાવે છે ત્યારે મને કહેવાનું મન થાય છે કે આ સઘળા પાણીવિલાસને સળખાવી મૂકો. એની પાછળનાં બેશરમ સેકંડ ક્લાસ-ફરટ્ ક્લાસનાં ભાડા-બદલા પ્રખરે માથે મારવાને બદલે એમાંથી એક ફાળો રચો. બેકાર જૂને મરતી જનતાને એ વધારે સાચા આશીર્વાદરૂપ નીવડશે! તમારા ઠરાવો અને કાર્યક્રમોના સાધકા કરતાં એ ફાળો વધારે ગોઝારપદ નીવડશે. જે ખણીએ છીએ એના કરતાં તમારી સલાહો અને વક્રત્વ કશું જ વધારે કહેવાનું નથી. વર્ષોથી સાંભળતા આવ્યા છીએ — જોતાં આવ્યા છીએ કે ભારતમાં ગરીબી છે, ઉત્પાદન પૂરતું નથી અને પ્રજોત્પત્તિ સિવાયના બીજે એકે મૃદઉલ્લેખ આજાદ નથી.

ગરીબીનું જૂત—સહુને વળગશે

ગરીબી દૂર નહિ માય તો એ જૂત માત્ર મૂંપડી ઉપર જ

નહિ, પરંતુ બંગલા, બગીચા અને ફર્નીચરો ઉપર હાથ નાખી રહ્યું છે ! ઉત્પાદન પૂરતું નહિ થાય તો બુદ્ધિ-બર્વિંગોને પણ કાળ વેડે પકડ્યા વગર રહેશે નહિ. અને અર્થશાસ્ત્રનાં પીંગણમાં ભિતર-તારાઓની ગાદીઓ, નફા અને મુસાહીરા લવાજમો ધૂમ્ર સરખાં અસત્ય અને અપકારક બની રહેશે. એ જૂત સફુને વળગશે.

ગરીબીની સપાટી

બહુ વિચાર અને ચર્ચાને અંતે શું એમ નથી લાગતું કે દેશની ગરીબી ટાળવા આપણે સફુએ ગરીબીની સપાટીથી બહુ જીએ. ન જ ભીડવું ? એક માનવીનો સંપૂર્ણ વિકાસ માસિક અઢી-સોનો ખર્ચ માગતો હોય તો.....એથી વધારે માગનાર, લેનાર અને આપનાર એક લાયકર આર્થિક પાપ કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થાય ખરી ?

['લોકસત્તા'—ગુરુવાર, તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૨]

ગીજાની મહેનતે સચવાઈ રહેલા સંસ્કારો

આપણા જીવનમાં શ્રમનું—શારીરિક શ્રમનું જે સ્થાન હતું તે આજુ ગયું છે, અને આપણા સમાજસર્જનમાં એક મોટી ખામી પ્રવેશ પામી છે. શ્રમ આપણને ગામતો નથી; શ્રમથી આપણે અપ્રતિષ્ઠિત દેખાઈએ છીએ; શ્રમ એ ગરીબીનું લક્ષણ છે; શુદ્ધિ શ્રમ ઉપર રાખ્ય કરે છે; શ્રમ એ શુદ્ધિમાનોનું લક્ષણ નથી. આવા આવા ખ્યાલ જનતાના મોટા ભાગને શ્રમથી વિમુખ રાખે છે, શ્રમમાં શરમ ઉપજાવે છે, અને શ્રમ પ્રત્યે એક પ્રકારની અપદિત ધૃષ્ટિ પ્રગટાવે છે. એના પરિણામમાં આપણાં શરીર રોગીષ્ટ બને છે, આપણું જીવન ખર્ચાગ બનતું જાય છે, આપણે પરાવલ્લખી બની જઈએ છીએ. આપણાં દિનરાત અસંતોષમાં વીતે છે અને આપણા સ્વભાવ અને દેખાવ કદરૂપા બની જાય છે. શ્રમથી કાચર બનના સ્ત્રી-પુરુષ એ આપણી નવીન સંસ્કૃતિનું એક લક્ષણ બનતું જાય છે. ગરીબીને તો શ્રમ વગર ચાલતું જ નથી. પરંતુ જેમ જેમ સંસ્કાર વધતો જાય છે તેમ તેમ શ્રમ જીવનમાંથી ઘટતો જાય છે. જેમ જેમ આર્થિક ક્ષા ઊંચી થતી જાય તેમ તેમ શ્રમ પ્રત્યે આપણો તિરસ્કાર વધતો જાય છે. સંસ્કાર અને સંપત્તિનું એક મહાલક્ષણ એ કે પોતે વ્યક્તિએ કરવો જોઈતો શ્રમ તે બીજા પાસે કરાવે.....અને એમાં પોતાની ઉચ્ચ વિશિષ્ટતા અનુભવે. બી.એ. થયેલા અથવા ચવાની આદ્યા રાખતા યુવકને પોતાના ખંડમાં સાફસૂદી કરતી હોય કે પૂંજે વાળવો હોય તો તે એને જરાય ગમશે નહિ. ધનિક યુવકને ઘરમાં તરસ લાગી હોય તો જીઓ થઈને પ્યાલામાં

પાણી ભરી પી લેવાને બદલે એ નોકરને ખૂબ મારણે અગર ઘંટડી વગાડી બોલાવશે, અને નોકર પાણી લાવશે ત્યારે તેના પર મહેરબાની કરીને એ પોતાની તૃષા છિપાવશે. પોતાનાં કપડાં ધોવાં અગર પથારી કરી લેવી એ સામાન્યતઃ સર્વનો જીવનક્રમ હોવો જોઈએ. લણ્ણતો છોકરો કે કમાતો છોકરો આમાંનું કાંઈ પણ કામ કરવાનો નહિ. કારણ ?

શ્રમે મત્યે ધૃષ્ટા

આવાં કામ તેની સંસ્કૃતિને અને તેની સંપત્તિને શરમાવે છે. અમુક કાર્ય લણ્ણના વર્ગથી ન જ થાય અને અમુક કાર્ય સંપત્તિ-શાળી વર્ગથી ન જ થાય એવી છુપાઈને હૃદયમાં પ્રવેશી ચૂકેલી લાવના દંડ થાય છે. અને ધીમે ધીમે શ્રમ માત્ર તરફ જોદરકારી, અણુગમો, તિરસ્કાર, ધૃષ્ટા ઉત્પત્ત ઇર્ષ સંસ્કાર અને શ્રમ વચ્ચે સંપત્તિ અને શ્રમ વચ્ચે એક મોટી દીવાલ ઊભી થાય છે, અને આપણા જીવનની તદ્દન અંગત બાબતમાં પણ શ્રમજીવન અને વિશ્રાંતજીવન એવા બે ભાગ પડી જાય છે. ઘર મારું; એ સાદુ રાખવાની ફરજ મારી; છતાં એ સાદુસૂદી મારાથી ન જ થાય. આંગણું મારું; એની સ્વચ્છતા અને એની શોભા એ મારી ફરજ પરંતુ એ અંગત રીતે મારાથી ન જ થાય. અને હું સાવરણી-લઈ સાદુસૂદી કરવા જોઈશું તો મારું હૃદય કુખ્યા કરે; એટલું જ નહિ, પરંતુ મને જોનાર પણ આશ્ચર્ય પામે ! કારણ હું સંસ્કારી-હું ધનિક ! હું મહેનતનું કામ કરું એમાં પડોશીને પણ નવાઈ લાગે. એટલે, શ્રમવિરોધ મારા સંસ્કારે કે ધને ઊભો કર્યો છે !

સંસ્કારનું સામાજિકપણું

સાચું પૃષ્ઠતા કેઈ પણ કામ સંસ્કારને ચરમ ભારેનું લાગવું ન જોઈએ. સંસ્કાર પોતે જ શ્રમમાંથી ઊપજે છે. અને શ્રમથી

શરમાતો સંસ્કાર ખરેખર સંસ્કારને નામે ઓળખાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સાચી સંપત્તિ પણ અમમાંથી જ ઊપજે છે. સંસ્કાર અને સંપત્તિનું હિતપાદન એકની માલિકીનું હોઈ શકે જ નહિ. સાચા મૂલ્ય આપો સમાજ ઉપજવી શકે; નહિ કે એક વ્યક્તિ, જો કે માનવજાતની એક ભયંકર કમનસીબી એ છે કે આખા સમાજે ઉપજવેલા સંસ્કાર કે સંપત્તિ થોડી વ્યક્તિઓ, થોડા કુટુંબો કે થોડા વર્ગોની મિલકત બની જાય છે, અને જનતાને મોટો ભાગ એ સંસ્કાર કે સંપત્તિનો એક પણ લાભ ન મેળવતાં માત્ર અમનો જ અધિકારી રહે છે. સંસ્કાર અને સંપત્તિની સામાજિકતા, સમૂહગત વલણ અને સાર્વજનિકતાને આપણે જરા સમજી લઈએ. સામ્યવાદી બન્યા સિવાય પણ આ વસ્તુ સમજી શકાય એવી છે. હું મારું કે હું સંસ્કારી છું—જેમ સહુને પોતાને માટે ધારી લેવાનો હક્ક છે તેને. પરંતુ હું સંસ્કારી છું, એટલે શું એ મારે પોતે સમજી લેવું પડશે! સંસ્કારી માનવી સ્વચ્છ કપડાં પહેરે—જરા નજરે ફરે એવા! સમાજે સ્વીકારી લીધેલી ઢબના! હું સંસ્કારી દેખાવા સ્વચ્છ કપડાં પહેરી સંસ્કારનો એક અંશ સાચવું છું, પરંતુ એ કપડાં સ્વચ્છ કરે છે મારો ધોળી—જેને સંસ્કારી માનવા અગર બનાવવાની મને તો કુરસદ કે વૃત્તિ છે જ નહિ. મારો એક સંસ્કાર આમ ધોળીને આધીન!

સંસ્કારમાં શ્રમ કોનો

માગ સંસ્કારનું બીજું લક્ષણ એ કે મારું ઘર તથા મારું આંગણું હું સ્વચ્છ, બ્યવરિયત અને શોભાયમાન રાખું છું. કહેવાઈ હું સંસ્કારી, જ્યારે મારું ઘર સ્વચ્છ રાખે મારો નોકર અને આંગણું સુધારે મારો ભંજી! નોકરને હું સંસ્કાર વર્ણવમા લાવી ન જ શકું.....તો પછી મારા આંગણાને સુશોભિત રાખી મને સંસ્કાર-જાપ આપનાર ભંજીને તો હું સંસ્કાર વર્ણવ તરફ આંખ પણ

કેમ માંડવા દઉં ? મારું સંસ્કારપણું ઊપજાવે, સાચવે; વધારે મારો નોકર અને મારો ભાંગી. જ્યારે સંસ્કારની છાપ લઈ ને ફરનાર તો હું જ બની રહું. સંસ્કારી કેણુ ? હું... નહિ કે મારો નોકર અગર ભાંગી.

સંસ્કારમતિક—બગીચો

મારા સંસ્કારની જાણ છાપે હું જરા વધારે પ્રમાણમાં બતાવું તો મને માફી મળે ! મારે એક બગીચો છે, એ 'કલા વગર' હું રહી શકતો નથી. ઘરની આસપાસ—એટલે કે બંગલાની આસપાસ—એક નાનો સરખો બગીચો હોવો એ આજની સંસ્કારીતાનું એક લક્ષણ તો ખરું જ. મોટાઈ ખાતર હું કહેતો નથી. સંસ્કારને ખાતર, સચ્ચાઈને ખાતર કહું છું કે મારા બંગલાની આસપાસ નાનકડો બગીચો છે, અને એ તમને—સહુને—જોવો ગમે એવો છે. એથી મારા રહેઠાણનું સૌન્દર્ય ઠીક વધી જાય છે. ફૂલવેષી, છોડના ક્યારાઓ એ બગીચાને શોભાવી રહ્યા છે; કેટલાંક ફૂલવૃક્ષો પણ છે અને ફળવૃક્ષો છે. મારી, મારા સ્વભાવની જે આછી પાતળી ખૂબીઓ હશે એ ખીલવવામાં એ બગીચાએ બહુ સારો લાગ લગાવ્યો છે. બગીચાનાં ફૂલ હું વેચતો નથી—તેમ કોઈને ખાસ આપતો પણ નથી. બાજના સંસ્કાર દેવસેવા અને મૂર્તિપૂજના ખટાટોપને સ્વીકારતા ન હોવાથી એ ફૂલ દેવસેવામાં જતા નથી. 'આમ બગીચો મારા સંસ્કારની ખિલાવટ છે એમ નમ્રતા સહુ હું જાહેર કરું છું. પરંતુ એ મારી સંસ્કાર-ખિલાવટમાં મારો સો ફાળો એ તમે પૂછવા માગો છો ? એક અનુલવી માણી જે એ બગીચા માટે ખાસ રોક્યો છે. ક્યારા કેમ બનાવવા, પાણી કેમ વાળવાં, કયા ફૂલછોડ કયી ઋતુમાં વાવવાં, કેટલી જિંદગીએ છોડને કાપવા એ બધું જ્ઞાન એને છે અને એની વાતચીતમાંથી હું પણ બધું જ્ઞાન મેળવી લઉં છું. મમની વાત ? હા, હા...હું શ્રમ પણ કરું છું. મારી દેખરેખ તો સચોટ. માણી જરાગર કામ ન આપે તો હું એને ધધગાવી નાખું

હું, અને જરૂર લાગે તો એનો પગાર પણ કાપી નાખું છું. કદી કદી બેચાર ડોલર અને ઝરા પાણી પણ મેં લરીને નાખ્યું છે. બગીચામાં... અને પાવડો મને વાગ્યો ન હોત તો હું ઘણો શ્રમ બગીચામાં કરી શક્યો હોત. મને કામ તો બહુ જ આવડે, પરંતુ કમબખ્ત પાવડાએ મારા પગને ઘાયલ કરી મને ખોદકામ કરતો અટકાવી દીધો. બાકી... હા, કદી કદી માણી કે નોકર ન હોય ત્યારે હું બગીચામાં પેસી જતી બકરીઓને બહાર કાઢું છું, વાનર ટાળાને પથ્થરો મારું છું, અને ઢોરઢાંકને ડચકારું છું પણ ખરો - ને કે હું સંસ્કારી હોવાથી અને તેમણે કેટલાંક વર્ષો ઉપર હું મોટો અમલદાર હોવાથી ઠાઈ અને બકરાં-ઘેટાંને ઠાંકરા મારતે જુએ એ પસંદ કરતો નથી. બગીચા દ્વારા વ્યક્ત થતું મારું સંસ્કારીપણ હું સહુ સમક્ષ રજૂ કરું છું. નથી રજૂ કરતો એક મારા માણીને, જેને મારા કરતાં વધારે શ્રમ કરી બગીચા દ્વારા મારા સંસ્કાર અભિમાનનો એક સરસ પુરાવો કરી આપ્યો છે.

સંસ્કારમાં ગુનેગારનો હાથ

આમ મારો સંસ્કાર આગળ વધે છે. ઘરમાં મારું ફર્નિચર છે, પરંતુ એ બનાવવાનો શ્રમ મેં લીધેલો નહિ. શેતરંજી અને ગાલીચા તો ઘણાં જ સરસ મારે ઘેર મેં પાથર્યાં છે, જેની સુવાળાશ મારે ઘેર પધારનાર મિત્રોનાં બૂટમાં ઘર્ષને તમના પગનો સ્પર્શ કરી લે છે। એની કિંમત મેં આપેલી. પરંતુ એની બનાવટને શ્રમ ઠાણે કરેલો એ ને ઠાઈ પૂછે તો મારે જરૂર કહેવું પડે કે એ તો કેદખાને પુરાયેલા આપણા ન્યાયાધીશોએ ઠરાવેલા કેદીઓના હાથની બનાવટ છે। ગુનેગારોના હાથની બનાવટનો ઉપયોગ કરી હું મારા સખ્ય સંસ્કારોને કેમ પોષવા મથું છું એમ ઠાઈ નહિ પૂછે એવી મને આશા છે. હા, મારા ઘરમાં પથરાયેલી, મને અને તમને પણ ગમતી શેતરંજી એ હાથોએ બનાવેલી છે કે જે હાથે

ગણેશિયા, ખાતરિયા, ધારિયા, કુદાડી અને છગ-તલવાર વાપર્યા છે. ગુનો કરવા માટે! છતાં એ મારા સંસ્કારનું એક સ્વચ્છ પ્રદર્શન તો ખરું જ!

અમ બીજાનો—સંસ્કારી હું!

સંસ્કારનાં બીજાં દ્રશ્યોમાં હું વિસ્તારપૂર્વક તમને નહિ લઈ જાઉં. મને (Cave man) ગુફા નિવાસી જંગલી માનવીના વાળની જટીલતામાંથી બચાવી મારું બિહામણાપણું ઘટાડનાર નાયિકના અમની વાત હું નહિ કરું. વર્તમાન યુગમાં હું એના અમનો થોડો ભાગીદાર નિત્ય થાઉં છું ખરો!...છતાં એના અમ વગર હું પૂરો સંસ્કારી બનતો નથી. મારા ઘરનું ઠંકું પાણી તમને ગમ્યું હતું ખરું? ગોળી, માટલાં, ફૂંજ કે રેક્રીબરેટર મેં કદી બનાવ્યાં નથી. એ કુંભકારનું કાર્ય, અને એ કુંભકારનો અમ. રેક્રીબરેટર ગોળી બનાવ્યું એની મને ખબર નથી. એની બનાવટમાં તો વળા વિજ્ઞાન-વિદાનો પણ હાથ છે. મારે ઘેર આપ પધારો અને હું આપને સ્નાનાસ્તાથી આવકાર કરું એમાં મારી ગૃહસ્થાઈ—એ સંસ્કારનો મુખ્ય પાયો ગણાય. એ બનાવવાનો અમ...આમ ગણો તો મારો, કારણ હું તેની કિંમત ખર્ચું છું....પરંતુ એની બનાવટ તો મારો રસોષયો કરે છે...અગર રસોષયો ન-હોય ત્યાં મારી પત્ની કરે છે. અમ વિભાગ રસોષયાનો કે પત્નીનો. સંસ્કાર વિભાગ મારો. પરંતુ મારા સંસ્કારની પૂજા કરાવતી વખતે હું મને પોતાને જ આંગળા ધરું છું... કદાચ મારી પત્ની દેખાવડી અને બોલકણી હોય તો મારી પાછળ તેને આગળ કરું...મહેરબાની કરીને. પરંતુ મારા સંસ્કારને જીવંત રાખવામાં ઉપયોગી થતા અમના સાચા ઉત્પાદક રસોષયાને, કુંભારને, નાયિકને, ડેહીને, માળાને, લગ્નને નોકરને, કે ઘોખીને હું કદી ઠાઈતી આગળ રજૂ કરતો નથી! અમ એ સફુનો! અને સંસ્કારી ગણાઉં છું! મારા અમ વચ્ચે અને મારા સંસ્કાર-

વચ્ચે જરાય સંબંધ હોય તો તે શ્રમ મારો નહિ પરંતુ મને સંસ્કાર આપનાર — મને સંસ્કારી બનાવનાર ધોળીથી માંડી રસોઈયા સુધીના શ્રમજીવીઓનો છે.

સંસ્કાર એટલે શ્રમજીન પરાશ્રય

‘એ’ ન હોય તો ? હું સંસ્કાર રહિત જંગલી માનવી બની રહું. નોકરને એક દિવસની રજા આપતા હું કેવો અશિષ્ટ અને દિસક બની જાઉં છું, એ મારું આખું ઘર જાણે છે ! હું સંસ્કારી કેટલો પરાશ્રયી ? મારો બાલ્ય સંસ્કાર કેટલો સામુદાયિક છે, અન્યના શ્રમ ઉપર કેટલો અવલંબીતે રહ્યો છે, એનો જો હું વિચાર કરું તો શ્રમને, શ્રમનું કહેવાણું કામ કરનારને કદી હિતરતા ગણું નહિ. ખીજના શ્રમને વાપરી મોટાઈ માનનારથી પોતાને સંસ્કારી ગણાવાય ખરું ? આ તો બાલ્ય સંસ્કાર અને શ્રમનો સંબંધ આપણે સમજ્યા. હજી સંસ્કારમાં માનસિક લક્ષણો અને શ્રમના સંબંધમાં હું તમને આગળ લઈ જવા ધારું છું. જ્યાં શ્રમની સાચી કિંમત મને અને તમને સમજાય.

[‘લોકસત્તા’ — શુક્રવાર, તા. ૨૪ મી એપ્રિલ ૧૯૫૨].

અર્ધનગ્ન સ્ત્રીઓનાં પોસ્ટરો

‘લોકસત્તા’માં થોડા વખત પહેલાં ‘વેસ્થાઓ-લોહીનો વેપાર, અનીતિનાં ધામો’ એ વિષય ઉપર એક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એમાં આજે ‘મધ્યમ વર્ગ’ની સ્ત્રીઓને દરજિયાત રીતે અનીતિનાં ધામોનો આશરો લેવો પડે છે તેના અંગે ટૂંકી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. એ વાંચીને વડોદરાના એક મુસ્લિમ ભાઈએ હૃદયની ઊંડી વેદના દાલવી છે અને આજે સ્ત્રીઓ, પ્રત્યેનો જે ઘોર વર્તાવ આવી રહ્યો છે તેમાં સીનેમાનાં નમ પોસ્ટરો અને નમ દસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અસલની ચર્ચાથી આ બાબત જરા અપ્રસ્તુત છે પણ એ અંગે અમને ખીજા ડેટસાક વધુ પત્રો મળ્યા છે તે અહીં એમાંની વધુ પડતી રાષની લાગણી વ્યક્ત કરતો ભાગ કાઢી નાખીને રજૂ કરવા ઉચિત લાગે છે.

આ મુસ્લિમ ભાઈ લખે છે:-

“વર્ષો પહેલાં જ્યારે કૌપદીનાં વસ્ત્રો ભર દરબારમાં ચિરાવાં તે વખતે એક માનવી, મહાપુરુષ હાજર હતો...જેણે એક કમબાગી અને લાચાર સ્ત્રીની આ જગતમાં લાજ રાખી ...દમરો વરસ પહેલાં અરબ જગતમાં સ્ત્રીઓની બરબાદગીમાં લાજ લેવાતી, વસ્ત્રો ગીરાતાં, તે વખતે પણ...એક મહાપુરુષ હતો; જેણે અરબની શું પણ આખા જગતની સ્ત્રીની સમજ્યા હોય, તેને કમ્ય રવાન પર બેસાડી...કુરાનનું વાક્ય

છે કે ‘પુરુષ-સ્ત્રીનો પોશાક છે અને સ્ત્રી પુરુષનો પોશાક છે.’ આ વાક્યમાં કેટલું રહસ્ય છે?...સ્ત્રીના પોશાક માટે ફક્ત પુરુષો જ જવાબદાર છે.....આજે પણ ભરખજારમાં સ્ત્રીઓને અર્ધનભાવસ્થામાં બતાવવામાં આવે છે....રીનેમાની મોટી મોટી ખીસત્સ તસ્વીરો, પોસ્ટરો...જીઓ...આજે ઘણી-ખરી ફિલ્મોમાં સ્ત્રીને અર્ધનભાવસ્થામાં રજા પર નચાવવામાં આવે છે...અને આપણા હૃદયને આંચકો સરખો પણ લાગતો નથી. કારણ? આજે આપણે હવસખેરીમાં અંધ બની ગયા છીએ. થોડા દહાડા ઉપર જ સ્ત્રીની એક ખબર હતી કે ત્યાં એક ડાયરેક્ટરને રજા ઉપર સ્ત્રીઓનો નમ્ર ડેન્સ બતાવવા માટે સાત વરસની સખ્ત ટેદની સખ્ત થઈ છે.”

આગળ ચાલતાં આ મુસ્લિમ લાઈ ખૂબ રોપમાં લખે છે. પણ અહીં એ વાક્યોની વિશેષ જરૂર ન હોવાથી એનું અવતરણ આપવું ઈષ્ટ નથી. પણ આ લાઈ સેન્સર બોર્ડની ખબર લઈ નાખવા માગે છે.

“શું આપણું સેન્સર બોર્ડ જીંઘી ગયું છે? કે પછી એ પણ હવસખેર બની આવી ફિલ્મોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે?”

આવો ઉકળાટ બતાવવામાં આ મુસ્લિમ લાઈ એકલા જ નથી. અમદાવાદથી શ્રી અરવિંદ નામનો એક ૧૯ વર્ષનો યુવાન પણ આવી જ ફરિયાદ રજૂ કરે છે:-

“આજકાલના નિર્માતાઓ અને વાર્તાલેખકો પ્રેમનો આત્મા હણી રહ્યા છે. અને તેની પવિત્રતાને તેઓ કલ કિત કરી રહ્યા છે...તેઓએ દૈહિક આકર્ષણો જિલા કર્યા છે. શારીરિક એનચાળાને બેશમ રીતે રજૂ થવા દીધા છે...પ્રેમને નામે, કૂતરા-કૂતરીની ચાટણક્રિયા જેવા પ્રયોગો થવા દીધા.

છે... સ્ત્રી-પુરુષના અણુજાળતાં આલિંગનો રૂપેરી પરદા પર પેશ કર્યા છે. ગલગલિયાં કરે તેવાં સારીરિક 'ચૂંમણાં' આ નિર્માતાઓએ-વાર્તાલેખકોએ... દેહ વેચનારી નંદીઓનાં અંગ સાથે નટેા પાસે કરાવ્યાં છે."

આગળ આલતાં આ યુવક લખે છે કે:-

"ત્રેમનું" વિદ્યુત સ્વરૂપ આપતાં દર્શ્યો મેં 'ખરસાત' માં જોયાં, 'દારતાન' માં જોયાં, 'મંગલા' માં જોયાં, 'સૈયા' માં જોયાં, અને છેવટે 'હલચલે' તો હદ કરી નાખી."

આ યુવાન બાઈ પણ સેન્સર સામે ખૂબ રોષે ભરાઈને આગળ આલતાં જણાવે છે કે:-

"સેન્સર સમિતિના સભ્યોએ આ બધું મૂકે મોંઘે થવા દીધું છે, તેઓને સરકારે યા માટે મૂક્યા છે તેનું પણ તેમને ખાન નથી. અને તેઓ શું કરે છે તેની શું સરકારને પડી નથી? સેન્સર સમિતિના સભ્યોને શું આવું જોવાયાં જોઈ આવે તો જોઈ ને શું જવા દીધું હશે? શું આવા વિદ્યુત ત્રેમના સ્વરૂપની રજૂઆતથી સમાજ પર શી અસર થાય છે તેની પણ કોઈને પડી નથી? કુમળી વયનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ આવાં દર્શ્યો જોઈને કેવી લાગણીઓ અનુભવે છે?"

આ લાગણીઓ પાછળ સાચી રસવૃત્તિ ધરાવનારો મોટો સમુદાય પડ્યો છે એમ ધારીને ઉપરનાં અવતરણોને વિસ્તારથી અહીં રથાન આપવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ અને શિષ્ટ રસવૃત્તિ ધરાવનારાં માણસો દેશભરમાં મોટા પ્રમાણમાં પડ્યા છે અને ત્યાં ત્યાં તેઓ હીનપ્રકારની અશ્લિલ ચેષ્ટા જુએ છે ત્યાં ત્યાંથી વિરોધી મૂર ઠેઠાવ્યા વગર રહી શકતા નથી. અંબાલાથી પ્રસિદ્ધ યતા 'ટીબ્યુન'માં શ્રી એ. એલ. સદગલે આ અંગે જ એક જોરદાર

પોકાર હઠાવવું સર્વોપત્ર લખ્યું છે, તે અહીં આપું ઉતારવું જરૂરનું છે.

“આપણાં બાળકો પર એક લયની જે આકૃત તોળાઈ રહી છે તે પર હું જાહેર જનનાનું ધ્યાન દોરવા માગું છું. આપણા દેશમાં ‘ચિત્રગ્રહો’માં દરરોજ જે પ્રકારનાં ચિત્રો બતાવાઈ રહ્યાં છે, તેનો હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. તાજેતરમાં જલધર સહેરમાં જે એક ચિત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે તેની મારા પર ખાસ અસર થઈ છે. મારા એક મિત્રે મને એ જોવાની બલામણુ કરી હતી. એ જોયા પછી મને લાગે છે કે હોશીવૂડમાં જે ચિત્રો બતાવાય છે તે પ્રકારનું મને એ જણાયું છે. એ એક સંગીતમય ‘કોમેડી’ હતું. અને એમાં અર્ધનર્મ બાળાઓનું સમૂહ નૃત્ય હતું. આનો અર્થ તો એક જ થાય કે દુનિયાની બધી જ ગમ્મત પાપકર્મમાં છે અને બધું જ દુઃખ સદ્ગુણોમાં વસે છે. આવાં ચિત્રોથી નાનાં અપરિપક્વ શુદ્ધિનાં બાળકો ઉપર જે અસર થાય છે તેનો વિચાર કરતાં હું કંપી બિટું છું. એ વાત સાચી છે કે હીન રસવૃત્તિના ધણા માણસોને આવા ચિત્રોમાં મગ્ન આવતા હશે. અને એમાંથી ટિકિટગારી પર મોટો દરોડો પડતો હશે..... પણ એ તો ઠીક. આપણું સેન્સર બોર્ડ શું કરે છે? આ ચિત્રો જોતી વખતે તેઓ શું બિંધી જાય છે? તેઓ આવાં ચિત્રોને ‘કુ’ પ્રમાણપત્રને જાહેરે ‘એ’ પ્રમાણપત્ર ન આપી શકે?”

નર્મ સ્ત્રીઓ કરતાં અર્ધ નમાવરવામાં પ્રેક્ષક વર્ગ પર આકર્ષણ વધુ મોટું થઈ શકે છે. માટે આજનાં આપણાં ચિત્રોમાં રજૂ થતાં દરેક સામે આવડો મોટો પોકાર બિટી રહ્યો છે. જ્યાં સુધી સીનેમા ગૃહોમાં બંધ બારણે એ દરેક બતાવવામાં આવતાં હતાં ત્યાં સુધી તો બધું ઠીક હતું, પણ હવે જાહેર રસ્તાઓ ઉપર અને

તમામ મુખ્ય સ્થાનો પર આ ચિત્રોનાં પોસ્ટરો લટકાવવામાં આવે છે, એટલે હવે ધરાર એવાં દશ્યો રસ્તે જનારાઓની નજર પર ફોપી બેસાડવામાં આવે છે.

સુરેયા શું કહે છે ?

પણ આ પ્રશ્નને એક બીજી બાજુ પણ છે. એવાં પોસ્ટરો અને જાતીય આકર્ષણોથી ભરપૂર એવાં દશ્યોનો બચાવ કરનારો એક વર્ગ પણ છે. જાણીતી ફિલ્મ-નટી સુરેયા એની કાર્મિક આગેવાનીમાં હોય એમ જણાય છે. થોડા સમય પહેલાં સુરેયાએ આવાં અર્ધનમ્ર દશ્યોનો બચાવ કરતાં જણાવ્યું હતું કે:-

“જો સીનેમામાં અત્યારે આવતાં જાતીય આકર્ષણોવાળાં દશ્યો સામે વાંધો ઉઠાવવો હોય તો પછી ઈલોરા અને અજન્તાનાં ચિત્રોને સદાને માટે જૂસી નાખવાં જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ એવી કેટલીય સુંદરતમ કલાકૃતિઓને આપણે દેશવટો આપવો પડે. કલામાં આવતાં જાતીય આકર્ષણો સામે બાવા પ્રકારનું સોગિયાપણું કે બોખલિયાપણું ધટ નથી.”

સુરેયાએ ફોટોગ્રાફીની કલાને ઈલોરા-અજન્તાની ચિત્રકલા સાથે સરખાવીને કલાબ્યાપારના વિચારોમાં ઘણો મોટો ગોઠાણો જાંબો કર્યો છે. અત્યારે એ ચર્ચાની તાત્વિકતામાં જિતરવાનું પ્રસ્તુત નથી. તેમ બહીં એટલી જગ્યા પણ ફાજલ પાડી શકાય તેમ નથી, છતાં એક વસ્તુ સુરેયાએ પણ બરોબર સમજી લેવા જેવી છે કે ફિલ્મીકળાનું મુખ્ય સ્વરૂપ આજે હવસખોરીને ઉદ્દીપિત કરવાની કક્ષાએ જિતરી પડતું જાય છે; અને જોને એ કેલાનું નામ આપે છે તેની સામે હોલીવૂડની મહાન નટી હેડી લામારે ખુશ્તી રીતે અને હિંદી નટી નરગીસે અમુક અંશે અણગમો બતાવવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. હેડી લામારે ચોતે, ફિલ્મી દુનિયામાં પ્રવેશ

કરતી વખતે જ અનિચ્છાએ એનો નમ્ર 'પોઝ' આપવો પડ્યો હતો તે જાખત ધણું સૂચવી જાય છે.

હોલીવૂડની ફિલ્મોનું અનુકરણ એશિયાર્થ પ્રજાને બહુ અનુકૂળ આવ્યું નથી. આ અંગે 'લંડન ટાઈમ્સ'ના સિંગાપુરના ખગર-પત્રીએ કરેલી ફરિયાદ વિચારવા જેવી છે. તે લખે છે કે:-

“અમેરિકનો અને બ્રિટિશ ફિલ્મો તો જાતીય વાસના અને શુન્દાઓને જ લક્ષ્યને બેઠી છે. અને જાહેર નીતિ-મત્તાની કશી પડી જ નથી.....ધણાખરા એશિયાવાસીઓને દારૂનાં દસ્યોથી આનંદ આવતો નથી. અને ઉધાડી પ્રેમ-ચેષ્ટાઓ તેને ગમતી નથી.”

બ્રિટિશ પબ્લિક મોરાલીટી કાઉન્સિલે આ અંગે એક ચોંકાવનારો હેવાલ તૈયાર કર્યો છે. અને તે જણાવે છે. કે:-

“જાતીય વાસનાની વિકૃતિને નભાવી લેવાતી અમારા જોવામાં આવી છે. લગ્ન સંબંધોની સ્થિરતાની દાંસી કરવામાં આવે છે. હિંસાખોરી, પાશવતા અને બ્રષ્ટતાને ફિલ્મો તથા નાટકોનો વિષય બનાવવામાં આવે છે.”

સંસ્કારી દેશોમાં ખુદ પતિ-પત્નીને પણ જાહેરમાં પ્રેમચેષ્ટા કરવામાં અસમ્મતા લાગવા માંડી છે. સ્ત્રી-પુરુષોમાં જાતીય આકર્ષણોનો સમૂળગો બદલો કરવાનું કષ્ટ ન લેખાતું હોય પણ એને ઉધાડું અને અસમ્મત ગણાય તેટલી હદે લર્ષ જવાની ઠાઠ જરૂર નથી. જાહેર પ્રજાનો વસ જો ચિત્રો જોવામાં ખરેખર જાળવી રાખી શકાતો ન હોય તો આવી ઉધાડી પ્રેમચેષ્ટાઓથી એને કયાં સુધી ટકાવી શકાશે ?

આ છેલ્લું હથિયાર છે.

કદાચ એમ પણ બને કે ફિલ્મી દુનિયા જાહેર પ્રજાને આકર્ષણ કરવા માટેનું આ છેલ્લું હથિયાર હવે ફેંકી રહી છે. પણ એ

યે નિષ્ફળ જશે તો ? આજે એ લગભગ બિનઅસરકારક બનતું ચાલ્યું છે તેમ જ એ છેક નિષ્ફળ જશે તો ?

તો આપોઆપ કડાકો આવી જવાનો છે એમાં કોઈ સંદેહ દેખાતો નથી. નરી પ્રેમચેષ્ટા, નરી ગુ-હાખોરી, નરી હુલ્લકતાથી છેવટે તો પ્રેક્ષક જન ચાકવાનો જ છે. અને એની સમક્ષ બીજો વિકલ્પ જ્યાં સુધી નથી હોતો ત્યાં સુધી એ આવાં આવાં ચિત્રો અમુક સમય જ્યાં પણ કરશે. પણ તેથી શું ? સામુદાયિક સંસ્કાર-દક્ષાતું આવકું મોટું વાહન પણ જો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં ન આવડે તો તેને નક્કામું બની જતાં વાર નહિ લાગે.

પ્રેક્ષકો આજે પોતાના જીવનને ચિત્રોમાં-જીતરેલું જોવા માગે છે અને એના વિના બીજો કોઈપણ કીમિયો લાગા વખત સુધી ઝાઝો કારગત નીવડી શકે તેમ લાગતું નથી.

જાહેર ચુંબનો પર પ્રતિબંધ

બાકી વાત રહી હવે રસ્તાઓ અને જાહેર સ્થાનો પરનાં અર્ધનગ્ન અવસ્થાનાં પોરટરોની. ઘણે જાગે આ બાબતની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓના હાથમાં છે. દિલ્હીની મ્યુનિસિપાલિટીએ કદાચ આ બાબતમાં પહેલ કરી હોય એમ જણાય છે. તેણે થોડા સમય પર જ 'ચુંબનો', આલિંગનો અને શરીરના અમુક ભાગો વધુ પડતા જાહેરમાં બતાવતાં પોરટરો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. મીસનો દાખલો ઉપરના મુસ્લિમ ભાઈએ આપ્યો જ છે. વધુ પડતી નમ્રતાને સંસ્કારી દેશે અશ્લિલ મણુવા માંડ્યા છે.

જોરદાર અવાજની જરૂર છે.

અને ભારતની તો આખી સંસ્કૃતિ જ આ બાબતમાં સિષ્ટતાની હિમાયતી છે. છેક ભરતમુનિથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લા સંસ્કૃત નાટ્ય લેખકે તખ્તા પર ચુંબન, આલિંગન, ખૂન, હિંસા-ખોરી, વગેરેને સંપૂર્ણ રીતે બાકાત રાખ્યું હતું.

“કોટ-નેકટાઈ” માનસ

પંડિત નહેરુની વાણી

પંડિત નહેરુની વાણીમાંથી ઘણીયે વાર બહકતું સત્ય ઊતરી આવે છે. આ માસમાં જ દસહાજીસી ખાતે આપેશું તેમનું વ્યાખ્યાન એનો નમૂનો છે. તેઓ કહે છે : “આપણે એવા યુગમાં રહીએ છીએ કે જેમાં આપણે ઝડપથી બદલાતી દુનિયાનો સામનો કરવાનો છે. ‘ઇન્ડીશ કોંગ્રેસની સંખ્યામાં આપણા દેશી ભાઈઓ. એમને જાણે ત્યાંથી આપણે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. મૂંઝીતર ધનિક માણસો ઉપરથી આપણું ભવિષ્ય ભારતની પરીક્ષા કરવું’ નથી. ભારતની સાચી પરીક્ષા તો એની વસ્તીનો મોટો ભાગ કઈ સ્થિતિમાં જીવી રહ્યો છે એના ઉપર જ કરશે.”

ધનિકતા અને મરીબી

આના કરતાં વધારે સાંચું કથન વાગે જ કોઈએ ઉચ્ચાકું દોય. ગ્રામજનતા કે નગરજનતા ! બધા જોઈએ ત્યાં એક પાસ મૂંઝીતર ધનિકા અને બીજી પાસ ભવંકર કંગાલિયત જોવામાં આવે જ છે. હવેલી બંગલા ચોડા વધ્યા દશે. પરંતુ ઝૂંપડાં અને કૂબા હજી ઘટયાં નથી. અને મોટી મહેલાતોનો ભાસ આપતા મુંબઈના માળાઓની અંદર ગિરદી અને ગરીબી કેટલીયે બદળી રહી છે એ જોવા સદજ ડોકિયું કરવું જ જસ ચર્ચ રહેશે. આંકડા તો આપણે ઘણા તારવીએ છીએ. ગરીબી સાચેસાચ કેટલી ઘટી એના કાંઈ અંદાજ નીકળી શકે એમ છે !

ગરીબોનો અંદાજ

આ અંદાજ જે રીતે નીકળી શકે : (૧) આપણે આપણા ઘરમાં જ નજર નાખીએ; આપણે આર્થિક સ્થિતિનું અવલોકન કરીએ; (૨) ખીછ રીત એ કે જહુ લાંબે ન જતાં આપણે પાડોશીની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર નજર નાખીએ, હું મારા ઘરમાં નજર નાખું તો મને દેખાય છે કે આજ મારાથી મારા ઘરનો ખર્ચ નિભાવી શકાતો નથી, જે હું દસ વાર 'વર્ષ' ઉપર નિભાવી શકતો, મારા પેડોશી તરફ હું નજર નાખું છું તો તે બિચારો ડોઝપોઝીટર એક પ્રેસ બદલી ખીજ પ્રેસમાં જાય છે; એણે પ્રેસમાં જતો નથી ત્યારે કાંઈપણ મજૂરીનું કામ માગે છે; અને મજૂરી ન મળે ત્યારે અનાજ કે પૈસા હાથીના માગવાની પ્રવૃત્તિમાં પેડથો હોય છે. મોટા ભાગની જનતાનો આ જ અનુભવ છે. આ હું જ કહું છું એમ નહિ. આ વસ્તુ સાબિત કરવા માટે આંકડાઓએ અને અર્થશાસ્ત્રીઓના મક્કા ભારે નિવેદનની જરૂર નથી.

ગરીબોનો ઇલાજ

આ કથન પંડિત નહેરુનું પોતાનું છે. તેઓ ૨૫૫૮ જણાવે છે કે 'આપણા પ્રજાજનોમાં ૮૦ થી ૯૦ ટકા તો પછાત અને ગરીબ છે. એ સર્વને આપણે જિંદગી સાવવા જ ભોંઈએ.' એ જિંદગી સાવવાનો ઇલાજ પણ પંડિત નહેરુ પોતે જ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પ્રતાપી રહ્યા છે; 'સખ્ત કરી કરીને કામ કરવાનો હવે સમય આવ્યો છે, અને કોઈ પણ જાતની સુવાળાસ હવે જરાય ચલાવી સેવામાં આવી શકે એમ નથી.' અને તે સમયે તેમની નજર સામે ડોન્ટ-નેકટાર્ક ધારણ કરેલા કુલ્લટાક ફરતાં યુવાનો અને બપોં જાય ત્યાં પરિસ્થાન જિભી કરતી શબ્દગારાએલી યુવતીઓ આવી દેખી ભોંઈએ. પંડિત નહેરુનું ભાષણ સાંભળવા સહુ કોઈ જાય; યુવક-યુવતીઓ રૂબાળાં બનીને દહારા સાથે જાય; અને નહેરુના

‘વાક્યે વાક્ય તાળી’ પાડવાં તલપી રહેલાં હોય એ-સ્વભાવિક છે. પરંતુ નહેરુ ઘણીએ વાર આપણને કડવું સત્ય સંભળાવે છે, કોટ-નેકટાઈથી સબજ થયેલા શુવાનો અને વસ્ત્રોમાં આગળગીયા ઉપ-જાવી રહેલી ફૂટડી સ્ત્રીઓને ગરીબીલક્ષી ભારતમાં પોતાની સમૃ-દ્ધિનું પ્રદર્શન કરતાં નિદાણી નહેરુને આ કોટ અને નેકટાઈનું માનસ યાદ આવ્યું. તેમણે એક તાદ્રશ્ય વાક્ય તેમને માટે શોધી કાઢ્યું અને તેમને ઉદ્દેશીને આમ કહ્યું, ‘આવા માનસવાળા લોકોને નૂતન હિંદમાં ભાગ્યે કાંઈ પણ સ્થાન મળી શકે.’

ગુજરાતનો વસ્ત્રશોખ

ભાવિ હિંદમાં આવા લોકોને સ્થાન મળે અગર ન મળે એ ભાવિ હિંદનો પ્રશ્ન છે. આજના ભારતમાં પંડિત નહેરુની સલામાં તો નિદાન તેમને સ્થાન મળ્યું જ અને તેમના સુધડ પોશાકો લોકોની આંખ સામે ફેંકવાની તક પણ મળી. પંડિત નહેરુના શબ્દોની તીખાશ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી. ગુજરાત આમ તો-સામા-ન્યતા સાદું છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે સુધડ છે. અતિ ડોળા પોશાક ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે, જે કે વચ્ચે વચ્ચે આપણી આંખને ખેંચે-કે લડકાવે-એવાં મોંઘાં રાતકમળાં વસ્ત્રા-લંકાર છેક ગુજરાતમાં નથી દેખાતાં એમ ન કહી શકાય. અને જે કે પંડિત નહેરુ અમદાવાદ, વડોદરા કે સુરત આવે તો તેમણે પંજા-બની સ્ત્રીઓ માટે જે ઉદ્દેશ્ય કાઢ્યા તે ઉદ્દેશ્ય કાઢવાનું મન તેમને કાંઈ સલામાં ભાગ્યે થાય, છતાં એવો પ્રસંગ ન આવે મોટે પંડિત નહેરુએ શું કહ્યું એ યાદ રાખવાને ગુજરાતને તો જરૂર પડે.

સખ્ત કામ અને ફેશન

એ સલામાં પંડિતજી કહે છે : ‘આ દેશમાં લોકો માટે સખ્ત કામ કરવાનું પડકાર છે. ખાંતપૂર્વક એ કામની વચમાં સહુ કાંઈક ફૂટી

પડે એમ હું ઇચ્છું છું. પંજાબમાં 'ફેશન'નો અતિરેક છે. સુખી સ્ત્રીઓને કાંઈ પણ હોય તેમ દેખાતું નથી. અને જ્યારે બેઈએ ત્યારે રેશમી દહારાણમાં વસ્ત્રો સાથે તેઓ હાજર હોય છે. આ બરાબર થતું નથી. જે લોકો પોતાના ધનનો દેખાવ કરે છે, એ જ દુનિયામાં જિંદગી અને શક્તિશાળી છે એમ આજ મનાતું નથી. આજે તો એ વ્યક્તિને માન મળે છે જે કામ કરે છે, મહેનત કરે છે, સાદી રીતે જીવે છે, અને ગરીબમાં ગરીબ ધરની સાથે એકતા અનુભવે છે. પંજાબમાં ડેટલાક માણસો બહુ સુખી છે. પરંતુ પંજાબીઓનો મોટો ભાગ હજી તો ગરીબ જ છે. પંડિતજીને આ વસ્તુ પંજાબમાં વધારે પડતી લાગી હશે. છતાં ધન અને સત્તાનું પ્રદર્શન કરવાનો જોખ તો સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે. આગળ ખેડવાનો હલ્લ ધરાવનાર સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોએ પંડિતજીની આ વાણી જોખી રાખવા સરખી છે.

પંડિતજીની કેળવણી

ડેટ-નેકટાઈવાળા અમલદારો, રેશમી વસ્ત્રોથી શણગારાયેલી સુવંતીઓ, અને પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા સુવાનોને પોતાની આંખ સમક્ષ રાખી પંડિતજીએ કરેલું ઉદ્બોધન આગળ વધી પંડિતજીના ચૌવન સમયની કેળવણી વિશે પણ ડેટલીક રખડતા કરે છે. 'મારી અને મારા સમયસરોની કેળવણી વ્યવહારુ કેળવણી વીસ વર્ષ ઉપરાંત આસતી હતી. આ લાંબાં વર્ષોમાં અમારા મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધીજીની દોરવણી નીચે ધણી વસ્તુઓ શીખવા અમે મંથન કરતાં. ગાંધીજીને સહુ માટે પ્રેમ હતો એ સાચી વાત; પરંતુ કામની બાબતમાં તો તેઓ કામ લેનાર તરીકે દવાહીન હતા, એમ કહીએ તો ચાલી શકે. ગાંધીજીએ અમને આ પરિશ્રમણમાં માર્ગમાં કેળવ્યારણે કાંઈ એમ માને કે આ બધું અમે માત્ર જોલમાં જવાથી જ શીખ્યા. અમે જોલમાં હતા ત્યારે તો પ્રમાણમાં અમને આરામને

સમય રહેતો. ખરું કામ તો બહાર કરવાનું હતું. અને બહાર નીકળીને અમે રોજ રાત-દિવસ કામે લાગી જતાં. આજનું યૌવન એમ માને છે કે માત્ર સૂત્રોચ્ચાર કરવાથી બધાય પ્રશ્નો ઊકલી ગયા ! આમ માનવું સમૂળી મૂર્ખાઈ છે.' યુવાન ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો અને જિંચી ઠેળવણી લીધેલા માણસોને સડેર છોડી ગામડામાં જઈ ત્યાંના લોકની સેવા કરવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. એ વિશે પંડિતશ્રીએ કાઢેલી આટકણા સાંભળવી હવે આપણે મુલતવી રાખીશું.

ધનપ્રદર્શન

મિલકતના ખાનગીપણા ઉપર જે સમાજમાં બાર મુકાતો હોય અને જે કામકાજ કે વ્યવહારમાં નફાનું ધ્યેય ખુલ્લે ખુલ્લું હોય તે સમાજમાં મિલકતનું ઓખાવતાપણું રપષ્ટ રહેવાનું જ. જૂની દુનિયામાં અને જૂની સંસ્કૃતિમાં જે કાંઈ હોય હોય તે ખરા. સાથે સાથે ધનના પ્રદર્શન ઉપર કેટકેટલા અંકુરો રહેતા ખરા જેથી ધનવાન અને નિર્ધન વચ્ચેનો ભેદ આજના જેવો ત્યારે લાગતો નહિ. આજે તો એ ભેદ રહ્યા છે, ભેદનાં પ્રદર્શનો વધ્યાં છે, અને એ પ્રદર્શનો અસપરસ શણી જેવાં ભોંકાઈ કેટલાય માનસિક સંઘર્ષો ઉત્પન્ન કરે છે. આજ આરે બાળ્યે અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો વધી રહ્યા છે. સંપત્તિનું પ્રદર્શન પણ સંઘર્ષનું એક મુખ્ય કારણ બની રહ્યું છે. કહે છે કે અમેરિકામાં દર ત્રીજા માણસની પાસે 'કાર' હોય છે. એનો અર્થ એટલો જ કે સંપત્તિની દક્ષા સર્વત્ર એટલી જિંચી આવી છે કે એનું પ્રદર્શન કોઈને ભોંકાવું નથી. પરંતુ આપણે ત્યાં ત્રણસો કે ત્રણ હજાર માણસે પણ એક 'કાર' આપણે દેખાડી શકતા ન હોઈએ ત્યાં સતત સરકતી 'કાર' સારા પ્રમાણમાં ઘર્ષણ કરે છે. એ રવાલાવિક છે. એવા સંજોગોમાં ગરીબીને ટોકરે ચઢાવતી, તુચ્છકારતી 'કાર' ગરીબીના હણુહણુટને વધારે એમાં નવાઈ નહિ. એ હણુહણુટ વધે નહિ, એવું વર્તન 'કાર'ના માલિકે

૧૫૨ / શિશુઓ અને સંસ્કૃતિ.

રાખવું જ ઘટે. નહિ તો સમાજનાં વહેંચુ કદાચ હિલોળે પણ ચડે !
અને સામાજિક સ્થિતિના સચવાય એને માટે જ નહેરુનો બોધ
છે કે :-

બોધપાઠ

‘ ખૂબ ખૂબ કામ કરો. કામ એવું કરો કે સહુની રિયતિમાં
એક પ્રકારની સમાનતા આવે. ગરીબી ઘટે. વાચાળપણ, મુંવાળાશ
અને લાસિયના લટકા આજની આપણી પરિસ્થિતિમાં જરાય
ઉપયોગી નથી. ’

[‘ સંદેશ ’—શુક્રવાર, તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૪]

નવીન સંસ્કૃતિ અને નોકરશોખ

પડતી સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા

આપણી બારે કમનસીબી છે કે આપણે શારીરિક શ્રમને બિતરતો ગણી કાઢ્યો છે. એટલું જ નહિ, શ્રમ ઉપર એવી છાપ લગાડી છે કે જાણે એ શત્રુનું જ કાર્ય હોય. જાત, કામ અને વર્ગના ભેદ ટાળી કાઢવાની આપણે ખૂબ વાતો કરીએ છીએ; છતાં શ્રમનું કાર્ય કરવાનું આવે છે ત્યારે આપણે અધોજમાં હોર્નએ એમ દૂર ખસી જઈએ છીએ અને માત્ર નોકરોને જ એ કામ સોંપી દઈએ છીએ. આપણી મોટાઈ આપણને આપણું જ કામ કરતાં રોકી રહી છે. આપણે જીડીને પાણી પી ન શકીએ; આપણા સ્નાન માટે નોકરે જ પાણી લાવવું જોઈએ; આપણાં વસ્ત્ર નોકર કે ધોબી જ ધુએ; આપણી રસોઈ રસોઈયો જ કરે — પત્ની ન કરતી હોય તો; પથારી તો નોકર જ પાથરે — જો કે સૂવાનું આપણે જ હોય; અમલદારો અને મોટા માણસોને નોકરો કપડાં પહેરાવે છે! અરે, એમના ખૂટ પણ સાફ કરી દોરી બાધી આપે છે! નોકરોની પરાધીનતામાં ગૂંચવાઈ ગયેલા આપણે નોકરોના શુભામો ખની રહ્યા છીએ, એનું આપણને લાન જ રહેતું જ નથી! જે જે સંસ્કૃતિ પડવાની અણી ઉપર હોય તે નોકરો, શુભામો, દાસ-દાસીઓની ભુલભુલામણીમાં પડી ચૂકેલી હોય છે.

શુભામો પ્રથા અને સંસ્કૃતિ વિનાશ

મીસમાં-નાગરિકો કરતાં શુભામો વધારે થયા. અને મીસની

૧૫૨ / શિક્ષણ અને સંસ્કાર.

રાખવું જ ઘટે. નહિંતો સમાજનાં વહેણ કદાચ દિસોળે પણ ચડે !
અને સામાજિક સ્થિતિ સચવાય એને માટે જ નહેરુનો બોધ
છે કે :-

બોધપાઠ

‘ ખૂબ ખૂબ કામ કરો. કામ એવું કરો કે સફળતા સિદ્ધિમાં
એક પ્રકારની સમાનતા આવે. ગરીબી ઘટે, વાચાળપણ, સુવાળાશ
અને લાલિયના લટકા આજની આપણી પરિસ્થિતિમાં જરાય
ઉપયોગી નથી. ’

[‘ સંદેશ ’—શુક્રવાર, તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૪]

સંસ્કૃતિ જમીનદોસ્ત જની ગર્ભ. રોમમાં બહુ ગુલામો જ કરે અને નાગરિકો તો માત્ર વિશિષ્ટ હક્કો ભોગવતા વિલાસ-મગ્ન કે ખટ-પટની ચેતરજમાં ગુલતાન અનેલા હોય. રોમન સંસ્કૃતિની કગર નોકરોના શોખમાંથી જ ખોદાઈ. પરંતુ એ પરદેશની વાત આપણે જવા દઈએ. આપણે હિંદુઓ અતિ વૈભવી અને વિલાસી જાન્યા. એટલે આવડી મોટી હિંદુ પ્રજા મુરિદોના સશક્ત હાથે માર. ખાઈ ગઈ. વૈભવ વિલાસનું એક મુખ્ય ચિહ્ન એટલે દાસદાસીઓનાં અવલંબન. ભોગલાઈની મોજશોખ વધી એમાં નોકરોનું સ્થાન ટેટલું મોટું હતું એનો ઠાઈએ અભ્યાસ કર્યો છે? ખિદમતગારોનાં ટોળાં એ મોટાઈનું લક્ષણ. કુટુંબના વડીલને ઓળખી કાઢવો હોય તો એને માટે એક જ દ્રવ્ય ખસ થાયઃ જે ખિદમતગારોના ખલાં ઉપર હાથ મૂકી ચાલતો માનવી એ ધનાઢય વડીલ! ભોગલાઈનો નોકર શોખ મરાઠાઓએ મેળવ્યો અને એ કડક બહાદુર. સૈનિકો જોતજોતામાં પેશ્વાઈ ગુમાવી બેઠા. હિંદુપત પાદશાહીનું સ્વપ્ન એ નોકરોના પરાશ્રયમાં અસ્ત પામ્યું.

અમેરિકા અને હબસી ગુલામો

પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નાશ ગુલામી પ્રાચાએ કર્યો. એ ગુલામી પ્રધા. છેક ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી યુરોપ-અમેરિકામાં જીવંત રહી. આફ્રિકાની કાળી હબસી પ્રજાના ગુલામી વ્યાપાર એ અમેરિકાનું લયંકર કલંક. જે અમેરિકાને પગલે ચાલવા આપણે મથીએ છીએ, જે અમેરિકાને પૈસે લોકસેવાની કેટકેટલી યોજનાઓ આપણે અપનાવી રાજી થઈએ છીએ, જે અમેરિકાનું શિક્ષણ લઈ આપણે કૃતાઈ થયા માની વધારે પગાર માગવાની લાયકાત ધરાવતા જની જઈએ છીએ, એ અમેરિકાની આગાદી પાછળનાં જે લયંકર પાપ આપણે વીસરવાં ન જોઈએ; એક અમેરિકાના રક્ત ધન્ડીયનોત્ત નાશ અને ખીચું આફ્રિકાની કાળી પ્રજાઓનાં સ્ત્રી-પુરોત્ત લયં-

ઉપર સર્જાયેલી સાહેબી સંસ્કૃતિ અમલદારી વર્ગમાંથી જતરી આવી આખી પ્રજાને રોગિષ્ઠ બનાવી રહી હતી. એ સંસ્કૃતિ કરી પાછી સહવન ચર્મ નવા રવરપે આપણી સામે આવીને ઊભી ન રહે એ માટે ધણી ધણી સાવચેતી જરૂરી છે. નવી રવતંત્રતાએ નવા ભય ઉત્પન્ન કર્યા છે. અમલદારો તો જૂના વહીવટમાં હતા તે નવા વહીવટમાં પણ ઊભા જ રહ્યા છે. અને ઉચ્ચ નોકરીઓનાં પ્રતિભાનો મુવાન વિદ્યાર્થીઓ સામે કચારનાથે-રજૂ થઈ ગયા છે; પરંતુ હવે સત્તાપ્રદર્શનની સાથે સાથે ધનપ્રદર્શન પણ અમલદારો સરખો જ નોકરશોખ કેળવવા માંડ્યો છે.

મોટાઈનું પ્રદર્શન

ઠાઈપણ પ્રકારના પ્રદર્શનની વૃત્તિમાં હલકાઈનો, અસંસ્કારિતાનો, ધમંડનો અંશ રહેલો છે. પોતાની પાસે અમુક વસ્તુ, અમુક ગુણ, અમુક આવડન હોય એનો સંમાર્જનો સંબોધે ઉપયોગ કરવાને બદલે એને બીજાની સરસાઈમાં, ફરીફાઈમાં મૂકી પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો દર્શનીય ફુંગર વધારવામાં નથી અંગત માણસાઈ વધતી કે નથી સામાજિક માણસાઈ વધતી. એક સત્તાધીસ હોય, અમલદાર હોય, પ્રધાન હોય છતાં, એની સત્તાના પ્રદર્શન અર્થે એ એવીસે કલાક મૂજ ઉપર તાવ દેતો ફરે તો એને જર્મન, કેસરના હાલકવાસ બતાવતું ચિત્ર બેટ આપવાનું સૌને જરૂર મન થાય—અગર એ મૂજ ઉપર એ લીંબુ અધ્ધર રાખવાની ચિત્રમાળા એના બંગલાની ભીંત ઉપર દોરવાનું જરૂર મન થાય.

ધનપ્રદર્શનની જુની પ્રથા

ધનનું પ્રદર્શન જૂના વખતમાં બહુ સંસ્કારી દબે થતું. ગામના ધનિકનાં શ્રેષ્ઠી વાહન, ગામના લોકોને જરૂર પડે છે ઉપયોગમાં આવતાં, શ્રેષ્ઠીનાં ઘરેણાં ગરીબ કુટુંબોને લગ્ન ગાળામાં વાપરવા

જેને નેતા વર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય. એ નવો નેતા વર્ગ સામાજિક જીવન ઉપર ખૂબ અનિષ્ટ અસર ઉપજાવી રહ્યો છે એમ ભય રહે છે. એક પાસ એ અમલદારી સમૂહમાંથી સત્તાને ખૂંટવી રહ્યો છે અને બીજી પાસ ધનિક વર્ગમાંથી ધન ખેંચવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છે. આ નવો આદર્શ વર્ગ જેમ જાને તેમ અકપટતા પોતાની જવાબદારી સમજે તો સારું. નવી સર્જાતી જનતા એમાંથી ધણું શીખવા પ્રયત્ન કરશે, અને કરે છે જ. નવા શિક્ષણમાં એ વર્ગ 'સાચું' નૈતૃત્વ શીખવવાને બદલે શોષણની નવી જાતલાત ઊભી કરશે તો રાષ્ટ્રના નૂતન ઘડતરમાં સરઆતથી જ ભૂલો ભાગવા માંડશે. નમ્રતાના, વિવેકના, લગ્નલક્ષ્મી યતાં નમનના એ નેતા પ્રકારમાં ચિત્તા, ચોર કમાનનો નવો ફુલો રચવાનો પ્રસંગ ન આવે એવી એતવણી આપ્યા વગર ચાલતું નથી.

એ નેતૃત્વના પ્રકારમાં પણ નોકરશોખ વધતો જાય છે, એનું ધ્યાન ઠાકને રથું છે ખરું?

નોકરશોખ એટલે શું?

આપણે નોકરશોખ એ શુભાશીષોખનો જ એક પ્રકાર છે.

એનાં પ્રદર્શનો જેટલાં ઓછાં થાય એટલી આપણી પ્રગતિ વધારે. વિદ્યાર્થીઓનો મદદાવર્ગ એ નોકરશોખના દ્વંધુથી દૂર રહે એટલી વિદ્યાર્થીઓને પ્રાર્થના. નોકરશોખ એ શ્રમનો દુશ્મન છે.

['સેકસતા'—ગુજાર, તા. ૧૬ જૂન ૧૯૫૨]

ગામડાંને નંદનવન બનાવવાં છે ?

એક સમયે વીસેક વર્ષ પહેલાં નવસારીમાં હું નાનો મદાલ-અમલદાર હતો. આમોદારની ત્યારે વાતો ખૂબ થતી. ગામડાં ઉપર સરકારનું, નેતાઓનું, દેશભક્તોનું સદય જવું જોઈએ એવો ઉદ્દેશો હ ત્યારે બાબુએ થવા લાગ્યો. ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં આમોદારને મુખ્ય સ્થાન હતું. ગુરગાંવમાં પણ કલેક્ટર-કે કમિશનર શ્રી એઈને આમોદારની ચોજનાઓ અમલમાં મૂકી. ગુરગાંવને હિંદ પ્રખ્યાત કરવા માંડ્યું હતું. લોર્ડ લીનથીયજોના પ્રમુખપણાનીચે નિમત્તેલા ખેતીવાડી કમિશનના નિવેદનમાં આમોદાર ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. મિશનરીઓએ કરેલા આમોદારના પ્રયત્નો તો તેમના ધર્મપ્રચારના એક વિભાગ તરીકે આલ્યા કરતા હતા. ખાદી ઉપર ખૂબ ભાર મુકાતો હતો અને ઉત્પત્તિ મિત્રમાં ગામડાંને અમરસ્થાન અપાતું હતું. ડૉ. હેમનું માર્તંડમનું આમોદાર કેન્દ્ર આદર્શ ગણાતું. અને એ દને કોસંબામાં કેન્દ્રસ્થાન વડોદરા રાજ્યે ખોલ્યું હતું.

અમલદારી સ્વખ

અમલદારોનું સ્થાન ત્યારે હલકું પડ્યું જતું હતું. લોકો સરકારી તંત્રની જૂલ શોધવા માટે સતત તૈયાર રહેતા અને ઉપરી અમલદારો હાથ નીચેના અમલદારો ઉપર દોષ ઢોળવા સતત ઉત્સુક રહેતા. આજની માફક દોષનો ટોપડો માથે લેઈ ધારુ કરનાર મંત્રી-મંડળ ત્યારે સક્રિય ન હતું. — જો કે હજી પણ અમલદારોને હોમવાની

વૃત્તિ બહુ ઓછી થઈ નહિ હોય. સમયના પ્રવાહો અમલદાર ઉપર
પણ અસર કરી બન્યે ખરા. હું હતો તો વડોદરા રાજ્યનો નોકર.
છતાં ગાંધીવાદે મને ઘણો આકર્ષ્યો હતો. આજ પણ જેને હું
ગાંધીવાદ કહું છું એ જ વાદ મને આકર્ષી રહ્યો છે. એ દૃષ્ટિએ
ગામડાંનું મહત્ત્વ નિહાળી મને પણ એક યોજનાનું સ્વપ્ન આવ્યું.
મારા હાથમાં નાની સરખી સત્તા હતી અને એ સત્તાને અંગે લોક
ઉપર ઓછી પાતળી શેર પણ હતી—જેને સહભાવમાં ફેરવી નાખી,
એ સ્વપ્નરૂપ યોજનાને મેં મારા તાલુકાનાં સાડેક ગામના આગેવાનો
સમક્ષ મૂકી એ યોજનાને પ્રગટીય બનાવી દીધી. લોકોની નાની
મોટી જરૂરિયાતો તો ઘણી જ હોય. સરકાર અને પંચાયત એ એ
જ વ્યવસ્થિત માર્ગ—જે દ્વારા કોઈ પણ ગામનું કામ થાય. મને
સાચું કે પ્રત્યેક ગામની જરૂરિયાતોની યાદી જે તે ગામ કરી લે,
અંગમહેતત—શ્રમનો ઉપયોગ કરે, એ શ્રમમાં નાનાં મોટા સૌ
પોતાનો ફાળો આપે અને જરૂરી કામ હાથે જ બનાવી લે. પછી
એમાં સરકાર કે પંચાયતને જે સહાય આપવી હોય તે આપે, તો
જ ગામની જરૂરિયાત પૂરી પડે.

શ્રમયોજના

લોકોને એ યોજના પસંદ પડી. વર્ષમાં સાતથી પંદર દિવસ
તાલુકાના બધાંય ગામ એકસામટાં એ શ્રમયજ કરે અને પોતાની
જરૂરિયાતો ઉપરાંત ગામની સ્વચ્છતા, મામ શૃંગાર, અને કસામધ,
રાસ-ગરબા-ભજન, રમતગમતની યોજના કરી આખા શ્રમને ઉત્સ-
વનું સ્વરૂપ આપે. ઘેર ઘેર અને શેરીએ શેરીએ દીવા થાય. અને
પ્રજાતથી સાડે ગામમાં આંગણે સાચિયા પુરાય. આમ એક પાસ
શ્રમની સાથે મામકસા પણ વ્યક્ત થતી. શ્રમમાં આખું ગામ ભાગ લે.
રસ્તા દુરસ્ત કરે, નવા બનાવે, પહોળા કરે, પાણી માર્ગ વ્યવસ્થિત
કરે, વાડો વધી ગઈ હોય તે કાપી નાખે, કાદવ વાળી જગ્યાઓમાં

ચુરાણ કરે, એક ફળિયામાંથી ખીજ ફળિયામાં જવાની મુશ્કેલી હોય તે દૂર કરે, મોટા વહેણા ઉપર લાકડી-પૂલ બનાવે, એક ગામથી ખીજે ગામ જવાના રસ્તાઓ ઉપર મુશ્કેલીઓ હોય તે બધાય મળી દૂર કરે, ગાડાં, કાઢે, રેતી કાંકરી નાખી રસ્તા મજબૂત બનાવે, ઘર સાફસફ રાખે કૂવા પાસેની ગંદકી સદંતર દૂર કરે, કૂવાની ગરગડીઓ નવી કરાવે અને કૂવા-હવાડાં સાફ કરાવી દુરસ્તી પણ કરાવી હે. તળાવ ઠીક બને, તળાવની પાળ પણ ઠીક બને અને પાણીનાં ગરનાળાં પણ રચાય. ખડીઆરો બંધાય, રસ્તાની નાથ રચાય. મારી એક બીજી વિનતિ પણ લોકોએ સ્વીકારી લીધી. એ પંદર દિવસમાં ઠાઈએ વ્યસન ન કરવું, ઝગડવું નહિ, કોટે જવું નહિ અને અરજીઓ ઠાઈની વિરુદ્ધ કરવી નહિ. મારી એ ચારે વિનતિ ફળીજીત થતી એમ તો હું ન જ કહું. વ્યસનીએ વ્યસન કહ્યું પણ હશે. પરંતુ તે શરમાઈને-મર્યાદામાં રહીને-ખીતે ખીતે. અધડા પણ કદાચ થયા હોય, પરંતુ એ દિવસોમાં મારી કચેરીએ લાગ્યે નામ જોગ કે નનામી અરજી આવતી. શિક્ષકો શાળાને સચુગ્રહતા, પુસ્તકાલયોને શોભાવતા, બ્યાખ્યાનો આપતા અને વિદ્યાર્થીઓના રમતગમતના યોગાવડા કરતા. વિરોધીઓ પણ બેગા થઈ બંધ એવું આ શ્રમ-કાર્ય બની રહ્યું. એક પક્ષને એમ લાગે કે અમુક ગામમાં કામ કરવા સરખું છે; બીજા પક્ષને લાગે કે બીજું કામ હાથમાં લેવા જેવું છે. ગામના આગેવાનો ઝગડો પતાવવા બંને પક્ષનાં કામ હાથમાં સર્ધ પૂરાં કરતાં. તાલુકામાં બે કેન્દ્રોમાં નાનકડાં પ્રદર્શન ગોઠવાતાં, જેમાં રથાનિક વસ્તુઓ ઉપરાંત રાજ્યના પુસ્તકાલય, આરોગ્યરક્ષણ, સહકાર્ય તથા ખેતીવાડી સરખાં ખાતાં દર્શનીય વસ્તુઓ મોકલી પ્રદર્શનને ઉપયોગી બનાવતાં, સીનેમા અને મેજિક લેન્ટર્ન દ્વારા બ્યાનદ અને શિક્ષણનું કાર્ય એ કેન્દ્રોમાં નિત્ય થતું, જે નિહાળવા આસપાસથી સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો આવતાં. શ્રી ગમગમસાદ ભટ્ટ નામના સેવાભાવી શિક્ષક બોયસ્કાઉટ દ્વારા નાટકો પણ લજવાન્યાં હતાં.

ઉપરી-આગેવાનોની સહાનુભૂતિ

સતત ત્રણ વર્ષ હું આ કામ કરી-કરાવી શક્યો મારા ઉપરી સુમાઓમાં શ્રી નાડકલ્લી દત્તા, સહગત શ્રી લક્ષ્મિદેવરાવ દત્તા અને ડો. પવાર પણ ઘણું કરીને દત્તા. સરમુખમાં શ્રી મણિલાલ નાથા વદી, પ્રાન્ત પંચાયતના એન્જિનિયર તરીકે શ્રી વિજયલાલ કર્નેલાલાલ કુવ સરખા ભાવનાશીલ સંસ્કારી અને છતાં અત્યંત વ્યવહારુ ગૃહસ્થનો મને એવો સરસ સાથ મળી ગયો કે મારું અને એમનું કામ એક જ બની ગયું. શ્રી દીનશાહ દાણુ, સહગત શ્રી કનૈયાલાલ મજમુદાર તથા શ્રી દારકાનાથ શેઠજી સરખા નવસારી શહેરના અમણીઓને મને સહાનુભૂતિ મળી હતી — જો કે પ્રત્યેક મંડળના નવસારીના બહુતા અમણીઓ એમાં સાથ આપતા ન હતા, કારણ કે આ શ્રમકાર્મ સંસ્કારના એક અમલદારની યોજના અનુસાર થતું હતું. સહબાળે કોઈ નો વિરોધ ન હતો.

મિજબાની અને ફેલધાર

આવા પ્રસંગો ઘણીવાર જવાઈતો અને મિજબાનીઓની દાર-માળા બની રહે છે, એ સાચું. જનતા ત્યારે આજ્ઞતા સરખી મહે-માનગીરીમાં બેસી બની ગઈ ન હતી. છતાં અમારા મુખ્ય શ્રી લક્ષ્મિદેવરાવે એવો કડક સંયમ રાખ્યો અને રખાવ્યો કે કુલદાર નિરર્થક બની ગયાં અને મિજબાની કે નાસ્તાનું નામ કોઈ લેઈ શકતું નહિ. આ અમલદારોનાં નામ લેવાનું કારણ એટલું જ કે તેમણે મારા કાર્યમાં કશું જ વિચન નાખ્યું નહિ. જો તેઓ ધારત તો નાખી શકત. દાય નીચેના માળસેને પ્રતિષ્ઠા મળે એમાં ઘણું જ ઉપરી-અધિકારીઓ નારાજ બની જાય છે, એ ત્યારે અને આજ પછી સર્વાનુભવની વાત ગયાય. સુવત્રીવટનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ

કે ઉપરી હાથ નીચેના માણસને ઝાળખે, એનાં સુલક્ષણોને આમળ કરે, એના કામની કદર કરી એની પ્રતિષ્ઠામાં જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા નિહાળે અને એની પાસેથી સારામાં સારું કામ લઈ તેને પોતાનો વફાદાર મિત્ર અને આપ્ત બનાવી દે. મારા ઉપરીઓને મારા કામમાં વાંધો લેવો હોત તો તેઓ જરૂર લઈ શકત; પરંતુ આમમઆપ્તોને જીવંત અને બળવાન બનાવવાનો રાજ્યનો આદર્શ અને ઉપરીઓની ઉદારતા મારા માર્ગને સરળ બનાવી શક્યાં.

પરિણામ

આ અમકાર્યક્રમને મેં 'પંચાયત સપ્તાહનું' નામ આપ્યું હતું. આમ તો સાત દિવસનો જ કાર્યક્રમ ગણાય, પરંતુ જનતાને આ કાર્યમાં એટલો બધો રસ ઉત્પન્ન થયો કે સપ્તાહની પહેલાંના પંદર દિવસ કે મહિનાથી અમનાં કામ તે કરે, અને જો કામ અધૂરું હોય કે નવાં નીકળે તો સપ્તાહ પછી પણ પંદર દિવસ પોતાનાં કામ ચાલુ રાખે. અનાવિલ દેસાઈઓ, પટેલો, કેળી અને મુસલમાનોને ખબરપ્રતો મિલાવી સડક દુરસ્ત કરતા, નદીતાળામાંથી રેતી કાંકરીનાં ગાડાં ભરી લાવતા અગર આમ-વનસ્પતીમાંથી આખા ગામને આપણે કલ્પી ન શકીએ એવો સુંદર શણગાર સર્જવતા નિકાળવા એ મારા અમલદારી જીવનનું એક ઉત્તમ દ્રશ્ય ગણાય —જે હજી મારા રમરણમાં રમી રહ્યું છે. સીમળ ગામમાં પાટીદારો —કે રજપૂતો અને કાલકી ગામમાં મુસ્લિમ ખેડૂતો. જને ગામની સીમ વચ્ચે રસ્તો આવ્યો હતો. એ રસ્તો ઘણો સાંકડો. જતાં આ અમયગામમાં ફિંદુઓએ અને મુસલમાનોએ મળીને રસ્તો પહોળો કરવા પોતાની મેળે જમીન છોડી દઈ જે રસ્તો બનાવ્યો હતો એ કાર્ય અને એ કાર્યની માહત્ત જને હિંદ નાગરિકત્વ એ જને મારા હૃદયમાં કાયમી સ્થાન પામી ગયાં છે. જમીન ટુકડા માટે સોહી રેડનાર અને ખુવાર ચનાર કહેવાતા ખેડૂત સાર્વજનિક રસ્તા

માટે પોતાની મેળે, કાંઈના હુકમ વગર, ગાજીપુશીથી જમીન મૂકી દેવાનો સંતોષ લે એમાં ખેડૂતોની માણસાઈનો પરમ વિજય ગણાય. હિંદુ-મુસલમાન બેગા ન થઈ શકે એવું માનનારને આજે પણ એ રસ્તો જોઈ આવવા મારી વિનંતી છે.

[‘લોકસત્તા’—ગુરુવાર, તા. ૫ મી જૂન ૧૯૫૨]

શ્રમનું કેળવણીમાં સ્થાન

કેળવણી અંગે અનેકવિધ વિચારો

કેળવણી વિષે આપણે ત્યાં ખૂબ વિચારો થયા. ખૂબ લખાણો થયાં, ખૂબ કમિશનો બેઠાં, અનેક નિવેદનો બહાર પડ્યાં, અને અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ; પરંતુ હજી કેળવણીનો પ્રશ્ન થાળે પડ્યો નથી. કોઈ કહેશે કે વાંચિક કેળવણી ઉપર ભાર મૂકે અને કોઈ કહેશે વ્યાપારી કેળવણી ઉપર. કોઈ કહે છે કે સાર્વકારિક કેળવણીની છાપ વગર ન જ ચાલે, જ્યારે કોઈ કહે છે કે બીજું બધું ફગોટી દઈ, વિદ્યાનતા શિક્ષણની જ પ્રતિષ્ઠા વધારો. બાલ કેળવણી ઉપર ભાર મૂકો, માધ્યમિક કેળવણી ઉપર ભાર મૂકો કે ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર! એ વગી જુદો જ જંગ ચાલે છે. અને દેશી-પ્રાંતીય ભાષામાં કેળવણી આપવી, હિંદી રાષ્ટ્રભાષામાં કેળવણી આપવી કે લગભગ આંતરરાષ્ટ્રીય બનેલી અંગ્રેજી ભાષામાં કેળવણી આપવી, એ પ્રશ્નના વાદવિવાદમાં ખભા દોષી લડવૈયાઓ મેદાને પડે છે. મહાવિદ્વાનો કોઈ પણ બાબતમાં એકમત થાય તો તેમને મહાવિદ્વાન કહેવાય જ શી રીતે! આપણે ત્યાંની અતિ વિદ્વાત પણ એક માનસિક રોગ બની ગઈ છે. સામાન્ય સમજવાળો માનતી જે પ્રશ્નો તોડ જોતજોતામાં લાગી શકે તે પ્રશ્ન વિદ્વાતાના ઘટીપડ ગળે લટકાવી મહાવિદ્વાનો એટલો ચૂંચવી નાખે છે કે તેનો નિકાલ જ આવતો નથી. આ અતિ ચર્ચાનો ભોગ શારીરિક કેળવણી થઈ પડે છે—બીજા અનેક બલિઓને ગણવાનું બાજુ ઉપર મૂકી દઈએ તો પણ.

શરીર અને શ્રમનું કેળવણીમાં સ્થાન

આપણી આખી કેળવણીમાં શરીરનું સ્થાન ક્યાં આવ્યું, એ આખો પ્રશ્ન જ વિસરાઈ ગયો હોય એમ મને લાગે છે. નિવેદનોના અંશોમાં એક-બે ફકરા, એકાદ પ્રકરણ કે ત્યાં અનુકૂળ પડે ત્યાં એકાદ બે મૂલ્યો દરકાર વગર ફેંકી શારીરિક કેળવણીના પ્રશ્નો ઉકેલ કર્યાનો સંતોષ લેતા આ મહાન કેળવણીકારો હજી નક્કી કરી શક્યા નથી કે વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને પાથે બેઠેલો દેહ અને દેહ-રૂપી પાયાની કેળવણીનું સ્થાન આખી કેળવણીમાં કયે સ્થાને છે? જેને આદ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ, એ દેહનો પ્રશ્ન બાબુએ રહી જાય છે અને આ અતિ વિદ્વાનો કેળવણી વિષયક સંલેખ કર્યે જાય છે, પોતપોતાની ધૂનનાં ગીતો ગાયે જાય છે, યોજનાઓના ગંજી-મહેલો રચ્યા કરે છે અને બે પાંચ વર્ષે વળી પાછા મહાન નિષ્ણાતોનાં કમિશનો નિમાઈ, નવા ગંજીના મહેલ રચાય છે અને જૂના મહેલો તોડી પડાય છે. આમ નિષ્ણાતો, શિક્ષકો અને શિષ્યો વચ્ચે અચડતી કેળવણી પ્રત્યેક નિવેદને એકએક ધા ખમી પાંગળી બનતી ચાલી આવે છે અને એમાં વિદ્યાર્થીઓનો દેહ ધક્કે ચડાવવા ચોખ્ખા અડચણ બની રહે છે. શારીરિક કેળવણી વિષે મુખર્ધ સરકારે એક વખતે નીમેલી શુભે સમિતિનાં નિવેદનોને કાઈ યાદ કરે છે ખરું? અનાજ-ખુરશી ઉપરથી કેળવણી-ખુરશી ઉપર, કૂદકો મારી આવેલા આપણા મુખર્ધરાજ્ય પ્રધાન શ્રી દિનકરરાયજી પોતાના કચેરીના કબૂતરખાના ખંબેરતાં શુભે સમિતિનાં નિવેદનોને દાઘ લગાડશે ખરા?

શ્રમનું કાવ્ય

કળકાનું શ્રમશિબિર

તારીખ ૧૮-૫-૨૫ ના રોજ કળકામાં યોજાયેલા વિદ્યાર્થી સંઘ સંચાલિત શ્રમશિબિરની શુભાકાંતનો લાભ મને મળ્યો હતો. લગભગ દોઢસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ એ શ્રમશિબિરમાં કામ કરે છે, જેમાં ચારેક વિદ્યાર્થીનીઓ પણ છે. ગુજરાતના જાણીતા યુવાન સાહિત્યકાર શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર એ શિબિરના અધિપતિ છે. એમ.એ.થી માંડી કોલેજના પ્રથમ વર્ગમાં જણતા વિદ્યાર્થીઓ આ શ્રમશિબિરમાં કામ કરી રહ્યા છે. એમાં હિંદુઓ પણ છે અને મુસલમાનો પણ છે. બ્રાહ્મણ-વાણિયા પણ છે, રાની પરજના વિદ્યાર્થીઓ પણ છે અને હરિજનો છે. બધા જ સદ્ગ્રમ કરે છે, સદ્-જીવન ગાળે છે, સમૂહ રમતો રમે છે અને સામુદાયિક રંજન કાર્યક્રમો ગોઠવે છે, જેમા શ્રમ મધ્યજિંદુએ છે અને શ્રમની આસપાસ આખા સમૂહ જીવનનું વર્તુલ રચાય છે. અને શ્રમ એટલે સ્વાશ્રય, અંગ શ્રમ, ખીમઓની પાસેથી લેવાનું કામ કે મજૂરી નહિ. વહેલા પ્રભાતથી રાતના દસ સુધી આખો કાર્યક્રમ ચાલે છે અને શિબિર પોતાના જણાવ્યા મુજબ આ દોઢસો વિદ્યાર્થીઓમાંથી હજી સુધી એક શુદ્ધક તકરાર કરતાં ખીજ કોઈ વધારે તકરાર આવી પણ નથી. સવારના ૭ સાડા ૭ વાગ્યાથી અગિયાર વાગતાં સુધી ગામ બહાર આવેલા કેતરમાંથી એક-દોઢ માઈલ જેટલો રસ્તો વિદ્યાર્થીઓ કરી રહ્યાં છે અને બેવરિયત દુકડીઓ દ્વારા એ રસ્તાનું ખોદકામ અને બાંધકામ થયે જાય છે. એ રસ્તો આજ તો

એવો ખતી ગયો છે કે જેના ઉપર થઈને મારા સરખા એક નિવૃત્તિ ભોગવતા માણસ અને મુંબઈ પ્રાંતની ધારાસભામાં ધારા ધડતા શ્રી કે. કે. શાહની મોટરકાર આખા રસ્તા ઉપર સલામત ફરીને પથ આવી શકી. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના શ્રમથી બનાવેલા સુદર રસ્તા ઉપર અમારી કાર ફરતી હતી ત્યારે મને પોતાને અત્યંત શરમ લાગતી હતી. સક્રીય કાર્ય કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને પરસેવે બનાવેલા રસ્તા ઉપર અમને—માત્ર હાથ અને હૃદય હલાવનારને કારમાં ફરવાનો અધિકાર હોય ખરો ? શ્રી કે. કે. શાહે અને મેં વિદ્યાર્થીઓને બોધ પથ આપ્યો. બીજા પથ-ધણા વિદ્વાનો અને કાર્યકર્તાઓએ બોધ આપ્યો હશે અને હજી બોધ આપશે. બોધ આપતે આપતે મને વારંવાર પ્રશ્ન ઊભો થતો હતો કે સાચો બોધ અમે વિદ્યાર્થીઓને આપીએ છીએ ? કે વિદ્યાર્થીઓ અમને સાચો બોધ આપે છે ?

અમલુ ઠાવ્ય

ખરેખર વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય મને અત્યંત યશસ્વી લાગ્યું. પાવડા, ત્રિકમ, ઠાદાળા, સાંગ અને ટાપલા સાથે પોતપોતાની ટુકડીઓમાં વહેંચાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ બોદવાનું, માટી ખસેડવાનું, માટી ઉપાડવાનું અને રસ્તો સરખો કરવાનું કામ કરી રહ્યાં હતાં. તે આખું કાર્ય ઠાકપણ કલાકારને શોભા આપે તેવું હતું. વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ તો મને દુર્બળ દેહવાળો લાગ્યો. જો કે એ તથ્ય અખાડો સેવતા વિદ્યાર્થીઓ તેમના સુદર રતાપુઓથી આગળ તરી આવતા હતા. એમાં અમલદારોના પથ છોકરા હતા, સામાન્ય માનવીઓના પથ છોકરા હતા, કૃષિકારોનાં બાળકો તે તમામ હોય. મને કહેવામાં આવ્યું કે એમાં પ્રોફેસરોનાં છોકરાઓ ન હતા, અને કુચેર લાંડારીઓનાં છોકરાઓ ન હતા. એમની શીતળ ટેકરીઓ અને ખસવાળા પડદાં એમને મુંબારેક હોં મને

તો આ રંધણે શ્રમની એક સુંદર કાવ્ય રચના થતી દેખાઈ. એક મોટા મહી નદીના કોતરમાં પગદંડી માર્ગ માત્ર હતો. આ ઠોન-રને મામલ, દોઢ માર્દલ સુધી આ દોઢસો વિદ્યાર્થીઓએ તોડ્યું. દસ બાર માણસો એકસઠે સાથે ચાલી શકે એવી સપાટ ભૂમિ ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓએ રચી. અનુક્રમે ઢોળાવો બનાવ્યા. અને વરસાદનાં પાણી વહી જવા માટે રસ્તાની બાજુએ ખાઈ પણ બનાવી દીધી. જિંદગીભર મજૂરી કરી ચૂકેલા મજૂર જેવી જ સફાઈયા અને કળથી ત્રિકમ ઉપાડી રહેલા વિદ્યાર્થીને જોતાં મને લાગ્યું કે એ વિદ્યાર્થી ત્રિકમ વડે ભારતના ભાવીની એક ચમકતી કવિના લખી રહ્યો છે. ચિત્રકારો પનિદારીઓનાં ચિત્ર કાઢે છે, વસેવતી સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર કાઢે છે, ભાતવાહીઓનાં કપડાંઓમાં રંગ પૂરે છે અને રાસની રમઝટ રેખાઓમાં લાવી મૂકે છે. ચિત્રકારો હવે આવી શિબિરમાં જતા થાય તો તેમને વિષય અને રંગરેખા બંનેની સારી ફેરબાંધી થાય. જોદકામ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને ન જોણબનાર કદી એમ કહે નહિ કે એ કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ મજૂર વર્ગના ન હતા. એમાંનો એક દુર્બળ દેહવાળો વિદ્યાર્થી ખાઈના એક ભાગમાં મેં સૂતેલો જોયો ત્યારે તો મને આજો સમૂહ શ્રમજીવીઓનો જ દેખાયો. બાર આને, દસ આને અને રૂપિયે રોજ પ્રમાણે જીવતાં શ્રમજીવીઓ કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓ જરાય જુદા પડતા ન હતા, અને શ્રમજીવીઓ સાથેની એકતાનું મહા પુષ્પ કરતાં હતાં. એ શિબિરમાં એક સરસ ચિત્રકાર ભાઈ પણ છે. એ લાઈ પોતાના પંદર વીસ દિવસના અનુભવની એક ચિત્રમાળા આપણને આપે એવી હું એક આમહલરી વિનંતી કરું છું. કેળવણી અને શ્રમ કેમ એક થઈ શકે છે તેનો પરચો મને ડગડા શ્રમશિબિરમાં દેખાયો. લાપણો આપવાં અને વિદ્યાર્થીઓને બોધ આપવા આવતાં મહાનુભાવોના હાથમાં એક એક પાવડો અને કોદાળી આપી બન્ને ઘનકૂટ જોડેલો જ રસ્તો તેમની પાસે કરાવવામાં આવે તો બીજે વર્ષે તેઓ બોધપાઠ આપવા પધારે-

૬ કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. નાહક માથે પડતાં ભાષણ-
ખોરોને બદલે કામ કરી બતાવનારને બોલાવી મૂંગા મૂંગા રરતા
ઉપર મોકલી દેવા એ જ વધારે કંઈ છે.

કેળવણી અને શ્રમ વિષે આ શિબિરે ઉપજાવેલા ટેટલાક
વિચારો હજી રજૂ કરવાની મને ઇચ્છા રહે છે. કબકા શ્રમશિબિર
એ આપણા યુવાનોની યશગાથા છે.

['લેખસત્તા'—ગુરુવાર, તા. ૨૨ મે '૧૯૫૨']

આજનું ભારત અનેકવિધ સ્વપ્ન માગે છે..

ડબકાનો વિદ્યાર્થી-અમચ ક્રેટલાક વિચારો ઝેરી રહ્યો છે. કદાચ એ વિચારો તરંગ સરખા લાગે, મૃગજળ સરખા લાગે, સ્વપ્ન લાગે. પરંતુ માનવીના કંઈક તરંગો સફળ થયા છે, ક્રેટલાય ઝાંઝવાનાં નીર ફૂટી નીકળ્યાં છે, ક્રેટક્રેટલાં સ્વપ્ન સત્ય બની આપણી સામે આવી પ્રત્યક્ષ બિમાં રહ્યાં છે. સફરાના રણમાં લીંઝોતરી નમૂના તરીકે ઊપજી છે ખરી. મુએઝનો ભૂમિ વિભાગ નહેરમાં ફેરવાયો ન હતો ત્યારે હજારો ગાઉની નિરર્થક દરિયાઈ મુસાફરી પૂર્વ-પશ્ચિમ વચ્ચે કરવી પડતી. એ ભૂમિ વિભાગને નહેરમાં પહોંચી ત્યાં દરિયાનાં પાણી વહેતાં મુકાયાં અને પૂર્વ-પશ્ચિમ વધારે નજીક આવી રહ્યાં. આ સાચા બનેલા સ્વપ્નને સો કગતાં બહુ વધારે વર્ષો થયાં નથી.

વિમાનનું સ્વપ્ન

વિમાનની કલ્પના તો સદીઓથી આપણને હતી. રામાયણ-મહાભારતના પુષ્પક સરખાં વિમાન પ્રાચીન કાળમાં સત્ય હશે કે કેમ એ શંકા છે. સત્ય હોય ન હોય, આપણે તે ખોઈ નાખ્યાં હતાં, એ પાછાં વીસમી સદીએ સજીવન કર્યાં છે. અને આપણે વિમાનોમાં ઊડી શકીએ એ સ્વપ્ન વીસમી સદીએ સત્ય બનાવ્યું છે. યુદ્ધવિમાનો, વ્યાપારી વિમાનો, ભારદારી વિમાનો, મોજશોખનાં વિમાનો આપણી પાસે છે. વિમાનોમાં હાથીઓને ઉપાડી લઈ જવાય છે... અને હવે એવાં વિમાનનાં સ્વપ્નાં આવે છે કે જે ગ્રહોમાં પણ આપણને મુસાફરી કરાવી શકશે. વીસમી સદીનું એક સ્વપ્ન એકવીસમી સદીમાં

ફો પણ ખરું.....આપણામાં કદાપણ હોય તો !

‘યનામાની નહેરુ’ સિદ્ધ સ્વપ્ન

ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને જોડતી જમિનું નામ યનામા. આજની ૨૦ મી સદીએ એ જમીન ખોદી નાખી અને પેસીફિક-એટલેન્ટિક મહાસાગરોના મહા જલને ફેલાવાનાં માર્ગ કરી આપ્યો. વહાણોને દક્ષિણ અમેરિકાની પ્રદક્ષિણા કરવી પડતી હતી. એ હજારો ગાઉનો ફેરો મટી ગયો અને અવરજવર નજીકનાં બની ગયાં. વીસમી સદીનું એ સત્ય ઓગણીસમી સદીમાં સ્વપ્ન હતું.

આપણી શ્રવણ સિદ્ધિ

આપણે યોગની સિદ્ધિઓ વિશે વાંચતા હતા, સાંભળતા હતા, માનતા હતા, અગર ન માની દરમી કાદનાં હતા. યોગ દ્વારા માન-વીનું માનસ કાવે ત્યાં જુએ, કાવે ત્યાં જાય, એ બધું સાચું હશે કે કેમ એની લાંબે આપણે શંકા કરીએ, છતાં આજ એક આંખ ફેરવતાં બરોબર ઇંગ્લેડ, અમેરિકા કે રશિયા-ચીનમાં બોલના માણસને તારકાળ સાંભળી શકીએ છીએ. પડિત જવાહરલાલ નહેરુ દિલ્હીમાં બોલતા હોય તો પણ આપણે વડોદરામાં બેઠા બેઠા એમની વાણી સાંભળીએ છીએ...તે જ ક્ષણે જરૂર હોય અને રાજકીય બંધનો નડનાં ન હોય તો પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે આપણો જવાજ સંભળાય અને પૃથ્વીના ખૂણે ખૂણાને આપણે સાંભળી શકીએ—જો કે બધાને સાંભળવાની સિદ્ધિ લાંબો વખત ગમે એવી નથી !

માનવદર્શનનાં વધી ગયેલાં સીમાંડા

માત્ર સાંભળવાની જ આપણે વાત કરી. વાયરલેસ, રેડિયો, ટેલિફોન એનાં સાક્ષી. પરંતુ હવે ટેલિવીઝન દ્વારા પૃથ્વી ઉપર મનતો ગમે તે પ્રસંગ નિહાળવાની આપણામાં શક્તિ આવી ગઈ છે. હજી ટેલિવીઝન ભારતમાં બરાબર આવ્યું નથી. છતાં એ આવવાના

ક્રમમાં જ છે. આપણે સ્વપ્ને પણ લાગ્યે જ ધાયું હોય કે અમે રિકાનો પ્રેસીડેન્ટ બોલે તે આપણે ઘેર બેઠાં સાંભળી લઈએ. છતાં એ શક્ય બન્યું છે. ચીનનો પ્રેસીડેન્ટ આ ક્ષણે થઈ કરી રહ્યા છે એ નિંદાવાની શક્તિ આપણામાં આવી જ ગઈ છે. વિશ્વત્રવલ્ય અને વિશ્વદર્શનની ઘણી લારે સિદ્ધિ આપણે મેળવી, પરંતુ હજી એ શક્તિ પૃથ્વીમવાદિત છે. પૃથ્વીની પાર આપણે હજી ભ્રમ-સંભળી શકતા નથી. બધું જ દેખાયા કરે એવી શક્તિ ઘણીવાર આકલેશ્ય નીવડે, છતાં આપણું સ્વપ્ન સાચ બન્યું છે.

જાહેસી

આપણા જ દુસ્મને અગર મિત્રે આપણે માટે કયા શબ્દો કેવી ક્રમે વાપર્યા એ પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું છે?...આપણી ફાજરી ન હોય તે વખતે કાણ શું બોલ્યું એની નોંધ લઈ રાખનાર યંત્ર જોવું હોય તો પોસ્ટલ પ્રદર્શનના ઇન્જિનિયરિંગ વિભાગમાં આજે જ જઈને ખાતરી કરવી. હીટલર અને સ્ટેલીનના મહેલોમાં આવા યંત્રો સતત કામ કરતાં જ રહેતાં એમ કહેવાય છે, જોથી તેમના મહેલમાં હિંમ્ચારાયેલો પ્રત્યેક શબ્દ તેઓ ધારે ત્યારે સાંભળી શકે. જમ્સ સોની ગરજ સારતા આ યંત્રો અનેક ગુપ્ત વાણીપ્રયોગને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એ વાણીત્રવલ્યયંત્રની સાથી ઉપરથી કંઈક રાજદ્વારી કાવતરાં પકડાયાં અને કૈંક મિત્રો દુસ્મન મનાઈ ફાસીએ ચડ્યા. કદી ન મનાય એવી કરામત આજ શક્ય બની છે.

સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન અને સિદ્ધિ

કદી આપણે ધાયું હતું કે સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસમાં ભારત સ્વતંત્ર રાજ્ય બની શકશે? સ્વાતંત્ર્યનું સ્વપ્ન હતું, સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના હતી, આઝાદીની ધગસ દતી, આઝાદીની લડત હતી. પરંતુ એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું અને તે એટલી ઝડપે કે સ્વરાજ્યનો સ્લાષ મેળવનારને પણ એની ઝડપ વધારે પડી લાગી! સ્વરાજ્યનો

પ્રથમ મંત્ર હિચ્ચારનાર દાદાભાઈનું સ્વરાજ્ય સ્વપ્ન વીસમી સદીનું અધવચમાં જ રૂળશે એમ જાણ્યે દાદાભાઈએ ધાયું હોય. લોક-માન્ય તિલકે સ્વરાજ્યને પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક કહ્યો, અને તેના પ્રચાર માટે દુઃખ વેઠ્યું. સૌમ્ય ગોખલે પણ રાજકીય સેવકો સ્વરાજ્યના ઉદ્દેશથી જ તૈયાર કરતા હતા. એમને સ્વરાજ્યનાં સ્વપ્ન જરૂર આવેલાં. પરંતુ એ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓનાં સ્વપ્ન ત્રીસ ચાલીસ વર્ષમાં સિદ્ધ થઈ સત્ય બનશે એ કોણે ધારેલું? ગાંધીજીએ પણ નહિ. છતાં સ્વપ્ન સત્ય બની ગયું. આજ આપણે સ્વપ્નનું પ્રજા છીએ. સ્વાતંત્ર્યમાં અભિમાન લઈએ છીએ.

રશિયાની લોકસત્તા

કોણે ધાયું હતું કે પહેલાં વિશ્વયુદ્ધનું સાથી—મિત્ર—આરતું રશિયાએ યુદ્ધ સમનાં જરોમર આરને ઉખાડી લોક-મંત્રદૂર-કિસાનનું રાજ્ય બની વિશ્વને ચક્રિત કરે એવી પ્રગતિ સાધશે? લેનીન, સ્ટાલીન, ક્રોઝ્કી જેવા સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓને સ્વપ્ન આવ્યું હતું ખરું, તથાપિ તેમના જીવનમાં સત્ય બનશે એવી તેમની ધારણા નહિ જ.

ચીન તો વળી આપણા પછી સત્ત્વશાળી બન્યું. અને એનું સત્ત્વ એટલું વધી ગયું કે આજ એ સત્ત્વ આપણને અનાજ આપી રહ્યું છે.

હઝારોબલના પશ્ચીમી પ્રદેશમાં આજ આજાદ શહેરો ઊપસે છે અને હરિવાગી ખેતી થાય છે. માનૂષ્યમિ વિદોષ્યાં યદ્દીને માનૂ-શૂમિ મળી! રખડતાં યદ્દીએ અંતે વિશ્રામઘાટ મેળવ્યો.

સ્વપ્નની કિંમત

ઇતિહાસના સાચાં વાંચનમાંથી અનેક સ્વપ્ન સત્ય બન્યાની હકીકત આપણને મળી આવશે. સ્વપ્નને કોઈ ન હશે. સ્વપ્ન આવે એ અર્થ એ કે એ સ્વપ્ન પાશિંવ બનવાના — સત્ય આકાર ધારણ કરવાના ક્રમમાં જ છે. સ્વપ્ન હશે તો સિદ્ધિ, સ્વપ્ન જ

નહિ હોય ત્યાં ચત્યતા જ સર્જવાની. ચત્યતામાં કાંઈપણ સર્જન રહ્યું હોય તો !

સ્વતંત્ર ભારતનાં સ્વપ્ન

આજનું ભારત અનેકવિધ સ્વપ્ન માંગે છે. સ્વતંત્ર ભારતને સ્વપ્ન ન આવે તો એનું હૃદય જ ગમતું જાય છે એમ જ કહેવું પડે. માનવજાતના કલ્યાણ અર્થે ભારતને લબ્ધ સ્વપ્નાં આવે છે. એ પ્રશંસનીય છે. પરંતુ માનવજાતના કલ્યાણને સિદ્ધ કરતા પહેલાં ભારતે પોતાનું કલ્યાણ સિદ્ધ કરવાનું હજી બાકી છે. હજી ભારત ભૂખ્યું રહે છે; હજી ભારત તરસ્યું રહે છે; હજી ભારત બીખ માગીને પેટ ભરે છે; ભારતનો મોટો ભાગ અલણ્ય છે; એના સંસ્કાર હજી પછાત છે.

આપણે સ્વપ્ન સેનાએ કે એ બધી ખામીઓ દૂર થાય !

સ્વપ્ન સેવીશું તો એ સ્વપ્નને આકાર આપવાની કૃત્તી એ સ્વપ્નમાંથી જડશે.

અને આપણે ધાયું નહિ હોય એટલું વહેલું એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થઈ શકશે. સ્વપ્નમાં જ એ બળ રહેલું છે. કહું મને ડબકાના શ્રમ-શિબિરે શાં શાં સ્વપ્ન આપ્યાં તે ? આજકાલ આશાનું કિરણ મને ક્યાંય દેખાતું હોય તો તે શ્રમમાં જ છે.

['લોકસત્તા'—ગુરુવાર, તા. ૨૬-૫-૧૯૫૨]

એક મનોહર સ્વપ્ન

સ્વપ્નની વાત કરતાં અને એ સ્વપ્નને અમજીવન સાથે જોડી દેતાં મને ખરેખર એક સ્વપ્ન આવ્યું, જેમાં હું જોઈ શક્યો કે અમજીવનને અપનાવવા મથતો ભારત દેશ ધું ધું નવાઈ આ નિપ-જાવી શક્યો છે. એ સ્વપ્નની બધી વિગતો તો મને યાદ નથી પરંતુ જેટલી યાદ છે એટલી મને ટપકાવી લેવા સરખી લાગી છે. સ્વપ્ન સફળ થવા માટે જ સર્જાય છે, એવી મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. એ ખાતરીની પાછળ માનવજાતને આવેલા વિમાન, વરાળ અને વિદ્યુતનાં સાથ બનેલાં સ્વપ્ન હું નિહાળું છું, સ્વાતંત્ર્ય માગતી અને મેળવતી પ્રજાઓનાં સ્વપ્ન હું નિહાળું છું, સમાજનાં દુઃખ દારિદ્ર દૂર કરવા મથતા સમાજ સેવકોની પરંપરાનાં સ્વપ્ન હું આગળ કરું છું, અને સમગ્ર માનવજાતને એક બતાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહેલા ધર્માચાર્યો અને પયમખરોનાં સ્વપ્ન હું નિહાળું છું. ગૌતમ બુદ્ધે અહિંસાનું સ્વપ્ન સેવ્યું, હજી પૂરી અહિંસા સ્થ-પાઈ નથી, એ વાત સાચી. છતાં અહિંસા એક અસરકારક માર્ગ છે. એનો પરચો ગાંધીજીએ માનવજાતને કરાવ્યો ખરો. વિશ્વયુદ્ધને શેકી રહેલાં બજારમાં એ જ બુદ્ધની અહિંસા સિદ્ધ થતી બન્ય છે, એમ માનવામાં મને જરાય દરકત લાગતી નથી. સ્થાપિત ધર્મ તરીકે વિકૃત બનેલા બૌદ્ધ માર્ગને બાબુએ હડસેલવાનું સ્વપ્ન શંકરા-ચાર્યને આવ્યું અને એ સ્વપ્નમાંથી કેવલાદ્વૈતની મદાન દિલસૂદી જાગી અને બૌદ્ધ માર્ગ એ દિલસૂદીમાં પ્રવેશી એની જ-મજૂમિમાંથી જ અદ્વૈત ઘડી ગયો. મદમદ પયમખરનું ઇસ્લામને સ્વપ્ન આવ્યું—

કડો કે દર્શન થયું—અને આંદલાન્દીક-પેસીફીક મહાસાગરો વચ્ચે એક ઇસ્લામ ધર્મ વ્યાપક બન્યો અને દેશદેશના સીમાડા ભાંગી એક ધર્મ—બ્રહ્મ ઉપજનવા મથ્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત સરખા એક સામાન્ય જનથરમાંથી ઉપજેલા ભાવિકને સ્વપ્ન આનંદુ' કે પ્રભુ-પિતાનું સરણશોધનારને સ્વર્ગ મળી જાય છે એમાંથી મહાન ખ્રિસ્ત ધર્મ જાગ્યો.

ભક્તોસ્વપ્ન નાનું અને ખાચિંચ હોય

આ સર્વ મહાન સ્વપ્નો અને મહાન સ્વપ્નસેવીઓ! મારા સરખા સામાન્ય માનવીને તો અદ્ય, નાનકડું, સહજમાં સમજાય એવાં સ્વપ્ન આવે. મારું નાનકડું સ્વપ્ન નવી ધર્મ સ્થાપના નથી, નવો પંથ કે માર્ગ નથી, નવું દર્શન નથી, કે નવી સાધના નથી, નાનકડું સ્વપ્ન, નાનકડી સિદ્ધિ અને તદ્દન નાનકડી વાત. એમાં થોડી ગણતરી પણ ખરી અને વ્યવહારુ સિદ્ધિ પણ ખરી. શુજરાત વિદ્યાર્થી મંડળના દોઢસો વિદ્યાર્થીઓએ મહા નદીનાં કોતરોમાં માત્ર પંદર દિવસનો જ શ્રમ કરી દોઢેક માઈલ લાંબો સ્તોત્ર બનાવ્યો. એ દર્શનમાંથી આપું મારું સ્વપ્ન બિપજ્યું. એ હું હવે વર્ણવું.

સ્વપ્નની સાદી ગણતરી

વડોદરાની મહારાજ સવાળરાવ યુનિવર્સિટીના એક અંક-શાસ્ત્રીના મનમાં વિચાર આવ્યો અને એણે વિચાર ગણ્યો. પંદર દિવસના શ્રમમાં દોઢ માઈલ સ્તોત્ર બંધાય, તો એક માસના શ્રમમાં ત્રણ માઈલનો સ્તોત્ર તો જરૂર બંધાય અને આપણા જિંયા લણ-તરમાં તો શિક્ષકોને પગાર ભારે, વિદ્યાર્થીઓને લણતર ઓછું—સગલગ પોતાની ગેજે ગેજવી લેવાનું અને એ જ્ઞાન ગેજવવાની સગવડ માટે રજાઓ પણ વિસ્તૃત. ઓછામાં ઓછી ત્રણ માસની

રંગઓ ખરી જ. એક માસમાં ત્રણ માઈલનો રસ્તો બંધાય તે ત્રણ માસની રંગમાં કેવો રસ્તો બંધાય! સ્વપ્નની ગણતરીએ જરાબ આપ્યો : નવ માઈલનો રસ્તો ત્રણ માસનાં થ્રમમાં બંધાય. વડોદરાથી આજના વાપોડિયા કે વાસદંબજી નજીક દેખાય એ રસ્તો નહિ ?

વિદ્યાર્થીઓમાં શેષ છે ખરો ?

આ તો દોઢસો વિદ્યાર્થીઓનો જ શ્રમ ! પરંતુ વડોદરા યુનિ-વર્સિટી તો ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપે છે ! વડોદરા, શુભેચ્છો અને શિક્ષકો, આજના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બહુ જ નારાજ રહે છે. કારણ તેમના મત અનુસાર આજના વિદ્યાર્થીઓ સંયમી નથી, વિનયી નથી, શ્રમશીલ નથી, સેવાલાવી નથી. આજના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને શોખ છે અશોકકુમાર કે રાજ, મધુલાલા, સુરેષ કે નરગીસ બનવાનો. વડોદરા, શુભેચ્છો અને શિક્ષકો જૂલો જાય છે કે તેમના પોતાના હૃદયમાં સંયમ, વિનય, શ્રમ તથા સેવાં માટે કેટલી બિજળી લાવના છે ! આપણાં જ આજના નેતાઓએ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં રાજકીય બહાના હેઠળ કેવું અકલાગદુ માનસ ઉત્પન્ન કર્યું છે એવું માપ કાઢવાની ખુરસી બેસતા નેતાઓને ક્યાંયા કુરસદ મળે ? એ કુરસદ મળે કે ન મળે છતાં એ ઐતિહાસિક નિયમ કદી ભૂલ કરવાનો નથી કે એક પેઢીના ધડતરમાં તેની પાછલી પેઢીનો ઘણો મોટો ફાળો છે. આજના વિદ્યાર્થીઓને વખોડતી વખતે એમને વખોડનાર પોતાના હૃદયને જરા નિહાળે તો વધારે સારું !

અણુમમતા વાદમાં વિદ્યાર્થીઓ

સામ્યવાદીઓને શ્રી રાજગોપાલાચારી ભણે દુસ્તન ગણે ! હિંદુ સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન આણું સરખું પણ દેખાતાં કીડવાઈ મિત્ર નહેરુ

રસ્તો પાંધે તો ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ એક સામટો શ્રમ કરવા પ્રેરાય તો તો એક માસમાં સાઠ માઈલનો રસ્તો જોતજોતામાં સાધ્ય કરી શકે ! દોઢસો વિદ્યાર્થીઓ આપણને વાસદ સુધી લઈ જાય, ઈટાલા વરણામા સુધી લઈ જાય. ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ આપણને અમદાવાદ-મુરત પહોંચાવ એટલો રસ્તો તો એક માસમાં જરૂર કરી આપે ! આ યોજના આંકડા છે. રાજદારી રમત કરતાં આ આંકડા નથી જ. વડોદરામાં ઉચ્ચ ડેખવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓ એક વર્ષની ત્રણ માસની રજામાં માત્ર એક જ મહિનો શ્રમ કરે તો અહીંથી અમદાવાદના મુરત સુધીનો રસ્તો સાચો કરી બતાવે એમાં કોઈને શક રહે છે ખરો ? અને ઉચ્ચ ડેખવણીનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો ઓછામાં ઓછો ! એ ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં એક એક માસનો શ્રમ જોગો કરવામાં આવે તો રસ્તો ક્યાં સુધી પહોંચી જાય ? બસો ચાળીસ માઈલ સુધી તો હરકન ન જ આવે ને ? બસો ચાળીસ માઈલ એટલે ? લગભગ મુંબઈનો સીમાડો ! એકલા વડોદરાની એકલી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ જ વર્ષે એક માસ જોડલો જ શ્રમ કરે તો ચાર વર્ષોમાં મેન્યુએટ બની ડીમીના જબ્બા પહેરે તે ક્ષણે તેમણે મુંબઈ પહોંચી શકાય એટલો લાંબો કાચો રસ્તો જનતાને માટે તૈયાર કર્યો જ હોવા એથી વધારે જરૂર પડે તો હજી બે માસની રજા તો સિલકમાં રહે છે જ. વિદ્યાર્થીઓને દેશની જરૂરિયાતના હિસાબે ત્રણે માસ શ્રમ કરવાની સૂચના થઈ શકે તો એ જ વિદ્યાર્થી સમૂહ ચારને બદલે બે વર્ષમાં આપણને મુંબઈનો સીધો માર્ગ કરી આપે ! નહિ ?

બે વર્ષમાં મુંબઈ સુધીનો રસ્તો !

અંકશાસ્ત્રીને સ્વપ્ન આપ્યું કે વડોદરા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ નિશ્ચય કર્યો અને પ્રોફેસરો તથા સંચાલકોના હાસ્ય વચ્ચે તેમણે આ રસ્તો બનાવી પણ દીધો !...સને ૧૯૫૪ ના મે માસમાં !

પરંતુ અંકશાસ્ત્રીનું સ્વપ્ન આટલેથી અટકતું નથી. સ્વપ્ન આપણાં ધાર્યા કરતાં વહેલાં ખતી રહે છે. ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ - અને વિદ્યાર્થીનીઓ પણ - પાવડા, શેદાળી, ત્રિહમ, ટોપલા લઈ એક માસથી પ્રભાતમાં કામે લાગી ગયા છે. જોયું? એક માસમાં રસ્તો મુરત-અમદાવાદ પહોંચી ગયો ને? જરા હવે આગળ જઈએ.

['લોકસત્તા'—તા. ૧૨-૬-૧૯૫૨]

અમશિખિર

અમશિખિરે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય ઘર્ષ પડ્યા છે. એમાં પ્રગતિનું પગલું દેખાય છે.

સને ૧૯૫૩માં સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોડાસા ગામે અખિલ ગુજરાત વિદ્યાર્થી કેમિસે એક અમશિખિર યોજ્યું હતું. તેનો એકસુંદર અભ્યાસ શ્રી ભુદિચન્દ્ર સાહ, એમ. એ., એલએલ. ખી.-એ શ્રી દુસેન્દુ દેસાઈના સહકારથી કરેલો મારા જોવામાં આવ્યો. અભ્યાસ બહુ ઘોતક અને મૂંઝક છે. આખો અહીં આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રીય સામાજિક અભ્યાસોમાં રસ લેતી કોમેન્સ અને યુનિવર્સિટીઓએ તથા સમાજ ઉન્નતિના પ્રશ્નોમાં રસ લેતી સંસ્થાઓએ આ નિવેદનનો અભ્યાસ કરવા સરખો છે.

વાગ લેતાર વિદ્યાર્થીઓ

મોડાસા એ પૂર્વ-ઉત્તર ગુજરાતનું જાણીતું નગર. અત્યંત પછાત પશુ ગણાય. અમશિખિરમાં જોડાયલા હસો અગિયાર વિદ્યાર્થીઓ ઠેક મુજબથી જામનગર સુધીના પ્રદેશમાંથી આવેલા હતા.

શિખિરમાં શહેરી વિદ્યાર્થીઓ વધારે.

શહેરોમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૯૫, કરબાઓમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૨૦ અને ગામડેથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૯૬ હતી.

શહેરી વિદ્યાર્થીઓને અમશિખિરનો શું વધારે શોખ હશે ? ના, અમશિખિર વિષેની ખબર શહેરો અને કરબાઓમાં વધારે પડે

છે એ કારણ અભ્યાસી આગળ કરે છે. એમ ન હોય તો પણ શહેર શ્રમને વધારે ઓળખે એ ઇચ્છનીય છે. - ખાસ શહેરના વિદ્યાર્થીઓ.

દોઢી ભાવના વમરનો નિવાસ :

આ ૧૧૧ વિદ્યાર્થીઓમાંથી પોતાની કામ ન લખાવતાં માત્ર પોતાને હિંદુ તરીકે ઓળખાવનાર ૧૮૨ હતા. સંખ્યામાં બે મુસલમાનો પણ હતા અને ચાર હરિજન પણ હતા. પોતાને સંસ્કારી ગણાવતી કોમોમાંથી માત્ર પાંચ જ નાગર હતા. બ્રહ્મક્ષત્રિય અને કાયસ્થ આ સંસ્થામાં દેખાતા જ નથી. પાટીદારની સંખ્યા ૧૨૫ હતી, જે પાટીદારોમાં આવેલી સુંદર જાગૃતિનું પ્રતિબિંબ જ કહી શકાય. બધા જ સાથે રહીને કામના બેદલાવ વગર કામે લાગ્યા અને સાથે જગ્યા એ વસ્તુ બહુ જ સચક છે.

૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રવેચ્છાથી શિબિરમાં આવ્યા અને ખાકીના સૂચનથી અને દેખાદેખીથી આવ્યા.

ધનિક વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ઓછા !

ધનિક કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓને શ્રમશિબિરમાં આવવાની ઇચ્છા કે શોખ ઓછામાં ઓછો હોય છે એ અભ્યાસમાંથી તરી આવે છે. જેમ ઓછી આવકવાળું કુટુંબ તેમ શ્રમશિબિરમાં આવવાની સંખ્યા વધારે. બાર મહિને બે હજાર સુધીની આવક મેળવનાર કુટુંબને આપણે ગરીબ ઘરમાં મૂકીએ તો તેમાંથી જ માત્ર ૭૨ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શ્રમશિબિરમાં આવ્યા હતા. ખાકીના તેથી ઉપરની આવકવાળા કુટુંબમાંથી અને જેમ વાર્ષિક આવક વધારે તેમ વિદ્યાર્થીની ટકાવારી ઓછી. આમ શ્રમ ઉપર સારું મૂકતા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં નીચલા અને મધ્યમ ચરના વિદ્યાર્થીઓ જ વધારે પ્રમાણમાં લાગ લે છે, જ્યારે હિપલા ઘરની આવકવાળા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર સારાં કપડાં પહેરી સીનેમાઓ ભેઈ શ્રમજીવન વિષે ચર્ચાઓ કરતા

હશે અગર વધારેમાં વધારે શ્રમજીવનની મદદતાનું એકાદ પુસ્તક વાંચતા હશે. એટલું સુલાભ્ય છે કે દરેક ઘરમાંથી વિદ્યાર્થીઓનો સૌથી મોટો સમૂહ શ્રમકાર્યને પસંદગી આપે છે.

વિદ્યાર્થીઓને શું ન ગમ્યું ?

શિબિરમાં શું ગમ્યું અને શું ન ગમ્યું એની વિષયવારી. બહુ સુંદર માનવપ્રશ્નો જોવા કરે છે. શિબિરના બૌદ્ધિક કાર્યમાં અપાર્તા વ્યાખ્યાનોમાંથી શું ન ગમ્યું એ પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓને પૂછતાં વિદ્યાર્થીઓના આવેલા જવાબ નીચે પ્રમાણે વહેંચાઈ જાય છે :-

- (૧) વ્યાખ્યાતાઓમાં વિદ્વતાનો અભાવ.
- (૨) શ્રમકાર્યમાં વ્યાખ્યાનો આડખીલી રૂપ જને છે.
- (૩) વ્યાખ્યાનોમાં એકપક્ષી પ્રચાર હોય છે.
- (૪) વક્તાઓ અનિયમિત હોય છે.
- (૫) શ્રમકાર્ય પછી વ્યાખ્યાનો કંટાળાજનક લાગે છે.

આ સિવાય ઘણી મનોરંજક માહિતીઓ આ અભ્યાસમાં તારવી કાઢવામાં આવી છે.

શ્રમશિબિરની કિંમત

શ્રમશિબિરનો ખર્ચ અને શ્રમ દ્વારા ચતા કામની કિંમતની તુલનાવારી એ આ અવલોકનમાં કાંઈ દેખાયાં નહિ. વિદ્યાર્થીઓ શ્રમશિબિર દ્વારા શ્રમજીવનનો અનુભવ મેળવે અને શ્રમનો શોખ કેળવે એટલી કિંમત શ્રમશિબિરો માટે બસ છે.

['નાયરિક'—તા. ૧૬ જુલાઈ ૧૯૫૪]:

નિર્બળ દેહ પર નિર્બળ સર્જન:

વિદ્યાર્થીઓ અને શ્રમજીવન

હમણાં જ વડોદરા યુનિવર્સિટીના વ્યવસ્થા મંડળ સમક્ષ એક પ્રશ્ન આવ્યો. શારીરિક શિક્ષણનો જે અભ્યાસક્રમ નિયત કર્યો છે એ અભ્યાસની ઓછામાં ઓછી કક્ષા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ હાંતુ. સુધી સિદ્ધ કરી નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાકે તો એવી કંગાલ હાજરી આપી છે કે જેને હાજરી જ ગણી શકાય નહિ. અમુક હાજરી ફરજિયાત છે એવી જાહેરાત એક વખત નહિ પણ ઘણીવાર થઈ ચૂકી છે.

જે વિદ્યાર્થીઓમાંથી દેશની લડતનો અને દેશની ઉન્નતિનો મોરચો સર્જવાનો છે, જે વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લેવાને જવામ-દારી ઉઠાવી દેશભરને દૃષ્ટાંતનો રૂપ થઈ પડે એવી આશા આપી રહ્યા છે, અને ભાવિનો અનિશ્ચિત ભાર જે વિદ્યાર્થીઓના વિશાળ સ્કંધ ઉપર ઝિલાવાનો છે એ આપણા માનીતા અને જેમની કેળવણી પાછળ અદ્યત્ન ધન ખર્ચાય છે એવા વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક કેળવણીની બાબતમાં મળતી સમવડનો સાલ ન લે એ સ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓના દિત વિચારનારાઓ માટે આનંદ ઉપજાવે એવી તો નથી. ગુજરાતનો દેહ નિર્બળ છે; ગુજરાતી વિદ્યાર્થીનો દેહ રોગિષ્ઠ, નિર્મોહ્ય અને બીજા પ્રતોની સરખામણીમાં કનિષ્ઠ પ્રકારનો છે. રમનગમતમાં ગુજરાતનો યુવાન હજી નામ કાઢી શકતો નથી, અને આ પરિસ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓની જાણુ બહાર તેમ જ ધ્યાન બદાર પણ નથી. એ વિદ્યાર્થીવર્ગ શારીરિક ખીલવણી અને કેળવણી તરફ

‘દુર્લભ રૂળવે એવું આણું’ પણ ચિદ્ર ન્યારે જણાય છે ત્યારે ખીજું તો કાંઈ નહિ પણ ગુજરાતના દુર્ભાગ્ય ઉપર નિઃશ્વાસ નાખી દેવા ભેઈએ.

જે યૌવન પૃથ્વીને ફેાડી પાતાળમાંથી પાણી કાઢી ખતાવે, જે યૌવન જરૂર પડે સમુદ્રને શોષી નાખે, અને અગ્નિને હથેલી ભરી પી જાય, જે યૌવન આકાશમાંથી તારા તોડી લાવે અને સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિને જરૂર પડે રૂંધે એ જ યૌવન ત્રણસો પાંસઠ દિવસના વર્ષમાં પચાસ, સાંઠ દિવસ જેવી અલ્પ દિવસ-સંખ્યામાં દાય-પગ હલાવતાં કંટાળી જાય, એ સિધ્ધિતા માટે મારા સરખો યુવાન ન હોય એ તો અશ્વસા જ કરી બેસી રહે. પરંતું વિદ્યાર્થીઓનું ઊછળતું, ઉભરાતું યૌવન શું કરે એ પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓએ જ ઉઠાવેો રહ્યો. ગુજરાતનું અમભીરુત્વ વિદ્યાર્થી જગતમાં ન પ્રવેશે એ મારી વિદ્યાર્થીઓને સૌથી પહેલી પ્રાર્થના. દેહ વગર સજ્જન નથી. નિર્જળ દેહ ઉપર નિર્જળ જ સજ્જન થવું ભેઈએ. પછી એ સજ્જન આપણી સંતતિનું હોય, આપણી સંપત્તિનું હોય, કે આપણા સમાજનું હોય.

આપણી ભવ્ય અભિલાષા

‘આપણે ધરતીમાતાની તપશ્વર્ષા કરી એ મા પાસેથી આખા દેશની પૂરતું યાવ એટલું અનાજ મેળવવું છે; એ ધરતીમાએ આપણે માટે સંધરી રાખેલાં સોનું, રૂપું, સોખંડ, ત્રાંણ, જસત, કસર્ફ જેવી ખનીજો જેગી કાઢી, ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગને સમૃદ્ધ બનાવેો છે; ખાણો ખોદી હીરા અને ડુબણા મારી મોતી જેગી કાઢવાં છે; નદીઓનાં નિરર્થક વહેતાં પાણીની આસપાસ આડ અને પાળ બાંધી, જરૂર પડે આપણી ખાતી અને પીંડની દીવાસો લબી કરી, પાંચ પાંચ ગાઉએ વહેતી આપણી જગતસૃષ્ટિમાંથી અંગાઓ વહેવડાવતી છે; અન્ય દેશને આંત્ર નાખે એવી પવનપાવ-

ડીઝો અને બીડણુ ઘોડાઓ ઉપર સવાર થવાનું છે; સમગ્ર માનવ-
જાતની કલ્યાણ કૃત્યના ધસડાતા ગળિયા બળદ બનવાને બદલે સહુમાં
બળ પ્રેરનાર વિદ્યુત બની આપણે કલ્યાણ કૃત્યમાં સાચું જોમ લાવ-
વાનું છે, એ આદર્શમાં કોઈને પણ મતબેદ હોય નહિ. એ આદ-
ર્શને આપણે સિદ્ધ કરવો છે? કે માત્ર કલ્પનામાં જ રાખવો છે?
એ આદર્શને સાચો જ બનાવવો હોય, તો ગુજરાતમાં નિર્માત્ર્ય
દેહે એ બધું બની શકશે ખડું? અને ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ
જેળવણી લઈ અડપથી સંસ્કાર મેરચે આવવાની પાત્રતા ખીલવતો
ઉચ્ચ જેળવણી લેતો વિદ્યાર્થી, નિર્જાળ, નિર્માત્ર્ય, શ્રમભીરુ, કસરત-
નો કાયર બનશે તો આપણો આદર્શ સિદ્ધ થશે ખરો? મળસ-
અડખી કરવી છે કે “ત્રીન દીનમે અઠાઈ કોસ” ચાલનારા ટુંકુની
અડખ રાખવી છે?

આજની દેહ દુર્બળતા

હજી આપણો દેશ લીખ માંગીને અનાજ મેળવે છે. વૈસા
આપતે પણ દેશેદેશને ખારણે ‘ભિક્ષાન દેહી’ કરી આપણે અના-
જની ઝોળાઓ ભરીએ છીએ. બીજું કંઈ નહિ તો આપણું સર્વનું
પૃડું થાય એટલું અનાજ તો આપણે ઉપજાવી લઈએ! દેહની
પહેલી જરૂર ખોરાક. સરકારે અનેક અંકુશ નાખ્યા હશે અને આપ-
ણને અનેક મુશ્કેલીમાં નાખ્યા દીધા હશે છતાં આપણાં ખેતરોમાં
શ્રમ કરવાની અને વધારે અનાજ ઉપજાવવાની આપણને આપણને
સંસ્કારે મના કરી નથી.

સત્તાવીસ વર્ષે હિંદવાસી મરણ પામે છે. એ સત્તાવીસ વર્ષના
હિંદવાસીને અડપથી આપને સત્તાવન વર્ષનો બનાવવો છે—જે કે
આપણું વૈદિક સૂત્ર તો સો સરદ સુધી જીવવાનું કહે છે. આપણા
દુર્બળ દેહે, નિર્જાળ દેહે ક્યારે આપણે પ્રાણ પૂરીશું કે જ્યાં એક
દસકામાં આપણો હિંદવાસી સાડત્રીસ વર્ષ સુધી જીવે, બીજા

દશકામાં સુઝતાલીસ અને ત્રીજી દશકામાં સત્તાવન વર્ષનો યાવ

ક્ષણે ક્ષણે રોગ આપણને મારી રહ્યા છે. જે રોગ આપણને મારે છે તે રોગ ધણા દેશોએ નિર્મૂળ કર્યા છે. રોગ નિર્મૂળ થાય એને માટે થઈ જાય એવાં સાધનો આપણી પાસે મુકાર્થ ચૂક્યાં છે. એ સાધનો શહેરે શહેરે, ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર પહોંચે એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે. માનવી રણે જૂલે કે કંગાલપુરામાં જન્મેલો રોગ, અસ્કાપુરીને પણ ભરખી જવાની તાકાત ધરાવે છે.

આરોગ્ય—વ્યક્તિગત અને સામાજિક

આરોગ્ય અને અનારોગ્ય એ બંને જેમ વ્યક્તિગત છે, તેમ તે સાર્વજનિક પણ છે. વ્યક્તિનું સામાજિકપણ અને સમાજની વ્યક્તિ ઉપર અસર એ બંને જીવંત છે, અનિવાર્ય છે, અપરિહાર્ય છે. દેહ દુર્બલતા ત્યારે જ મટે કે જ્યારે વ્યક્તિગત અને સામાજિક આરોગ્ય પરસ્પર સંકળાર્ધને આગળ વધે. Public-Health—સાર્વજનિક આરોગ્યને નામે કેટલીક જવાબદારીઓ સરકારે સ્વીકારેલી છે એ વાત સાચી. પરંતુ પ્રજાનું સર્જન સાચું કરવું હોય તો સરકારની આંગણીએ વળગીને એ સર્જન કદી નહિ થાય. આપણે સરકારની આંગણીએ વળગતી નિરાધાર સરકાર માખાપ નો બીખ-પોકાર કરતી પ્રજા બનવું છે? કે સરકારને પ્રજાની આંગણીએ વળગતું, પ્રજાની આંગણીને અનુસરતું, પ્રજાના માર્ગદર્શનથી દોરાતું પ્રજાની ઈચ્છા અને આગ્રાહ પ્રતિબિંબ પાડતું સેવાતંત્ર કે સેવાયંત્ર બનાવવું છે? સમર્થ પ્રજાની સરકાર પ્રજાનું ચંત્ર હોય; નહિ કે માલિક. સરકારને ચંત્ર બનાવતી પ્રજા પાંચ ફૂટ ઊંચાઈની નહિ પરંતુ ૭ ફૂટ ઊંચાઈની એઈએ—ઝોલામાં ઝોલી.

રોગીઓની સફાઈ

આરોગ્યની સાર્વજનિક પ્રાપ્તિ સાચવવા પ્રથમ વ્યક્તિએ જાતે સ્વચ્છ રહેવું પડશે, આંગણું સ્વચ્છ રાખવું પડશે, ઘર સ્વચ્છ રાખવું

પડશે અને આમ એક સમૂહમાં રહેતી વ્યક્તિઓએ મળીને આખો મહોલ્લો સ્વચ્છ રાખવો પડશે. જ્યાં સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુતા. એક મહોલ્લો સ્વચ્છ રહેતાં ખીજ અનેક મહોલ્લાઓ આપોઆપ એ સ્વચ્છતાની ચીવટ રાખશે. વડોદરાને સ્વચ્છતાનો પાઠ નવો શીખવવાનો નથી. ઘણી ઘણી શેરીઓ હરીફાર્ધ કરી અમુક દિવસો સુધી પોતાની શેરીઓને, ઘરને, આંગણુને અને જાતને સ્વચ્છ રાખી શકે છે. કર્શનિયા પોળ યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિ વર્ષો થયા આ આગતમાં ધ્યાન ખેંચે છે. થોડા દિવસને માટે તો જાળકો, યુવાનો, જુદો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભેગાં મળી પોળને ચક્રચક્રીત બનાવે છે. આંગણુ સાધિયાથી શોભી જાય છે. ઘરના ખૂણેખૂણા ચોખ્ખા અને વ્યવસ્થિત બની ગયા હોય છે. ધૂળ ઊડતી નથી, પાણી ગમે તેમ ઢોળાતું રેલાતું નથી; કાગળોના કટકા, ચીથરાં, તણખલાં ઊડતાં વેરાતાં નથી; અને આખા શેરીનું દૃશ્ય આંખે ઊડીને વળગે એવું બને છે. જે એક દિવસ માટે, એક અઢવાડિયા માટે અને બને તો આપણે બારે માસ કરી શકીએ. ચોખ્ખાર્ધ વગર ગુજરાતનો દેહ સારો ન જ રહે. આપણી વ્યક્તિગત અને સામાજિક ચોખ્ખાર્ધ અંગેની ઘણી ખૂરી આદતો છોડવી પડશે, અને નવી સ્વચ્છ ટેવો ગ્રહણ કરવી પડશે. મહાત્મા ગાંધીને મજકારણનું અમર સ્વીકારવું પડ્યું ન હોત તો તેઓ સ્વચ્છતાની જાણ બુદ્ધિશીલ હિપાડી લેવાના હતા એ જાણીતી વાત છે.

['લોકસત્તા'—તા. ૨૭-૩-૧૯૫૧]

ગુજ્જર પ્રજા નિર્જન કેમ દેખાય છે ?

.નિર્જનતાનું ખણાનું

ગુજ્જર પ્રજાનો ઇતિહાસ નથી કહેતો કે ગુજ્જર પ્રજા એક હાથેર પ્રજા છે. પંજાબ, દિલ્હી, ઉત્તર હિંદ અને બંગાળ, માળવા સુરિલમ વિજયને સ્વીકારી ચૂક્યાં હતાં, ત્યાર પછી એક સૈકું ગુજરાત સ્વતંત્ર રહી શક્યું હતું, એમ ભારતીય ઇતિહાસ કહી રહ્યો છે. બ્રિટિશ રાજકુટુંબની છ પેઢીઓ પશ્ચિમ ભારતમાં સો વર્ષ રાજ્ય કરી શકી નથી. એ ઉપરથી સંકાની કિંમત સમજી શકાશે.

આજની ડેટલીક ઠામે જોતાં આપણને ખાતરી થાય એમ છે કે ગુજરાત નિર્જન-વહેતિયાનો મુલક નથી. દરિયો ડહોળતા વહાણવટીઓ, ટાક, તાપ અને વર્ષામાં સરસ ખેતી કરતો ખેડૂત, અકથ્ય શ્રમ લઈ શકે એવા શ્રમજીવીઓ જે પ્રજાને ઉપજાવે અને નિર્જન પ્રજા કહી શકાય જ નહિ. નર્મદ કવિ ગુજરાત પાસે સાહસ માગતો હતો. વ્યાપાર અને પરદેશ ગમનમાં ગુજરાતે યશસ્વી સાહસ કર્યા છે. ગુજરાતે ભારતીય આખાદીમાં આપેલો ફાળો જોતાં ગુજરાતીઓએ ખાસ સરમાવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતની આબોહવા શિથિલતા ઉપજાવે એવી છે એમ કહી ગુજરાતને નાહક વગોવવાનું ગુજરાતે ઊડી દેવું જોઈએ. હવામાં એવી કશી જ નિર્જનતા નથી, કે જેથી ગુજરાતીઓ પોતાના દોષને હવાપાણીને માથે નાખી લમણે હાથ દઈ બેસવાને શોખ ડેળવે. ગુજરાતની સમશીતોષ્ણ હવાએ તો પ્રજામાં વધારે તંદુરસ્તી રેડવી જોઈએ.

હવામાં નિર્જળતા હોય તો એ હવાને આપણે બદલી નાખવી જોઈએ. માનવી હવાથી પર જઈ શકે છે અને ગમે તેવી નાદુરસ્ત મણાતી હવામાં રહીને જીવી શકે છે, સંવર્ધિત થઈ શકે છે, લડી શકે છે અને રાજ્ય પણ કરી શકે છે. ગુજરાતીઓએ જાણવું જરૂરી છે કે લંકા, જાવા, સુમાત્રા અને ખાલી સરખા પ્રદેશોમાં વ્યાપારી, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક વિજય ફેલાવવામાં ગુજરાતીઓનો મોટો ફાળો હતો એમ એ દેશના ઇતિહાસો કહી રહ્યા છે. ગુજરાત હવે પોતાના ઇતિહાસમાં, પોતાના ઘડતરમાં, પોતાની આબોહવામાં પોતાની નિર્જળતાનું બહાનું ન શોધે.

શ્રમજીવનથી પલાયન

ત્યારે શુદ્ધ પ્રજા નિર્જળ છે, દુર્ગળ છે, માર્કેટિંગલી છે એમ કેમ કહેવામાં આવ્યું?

એમાં દોષ આપણો પોતાનો જ છે. કુદરતની આછી પાતળી કૃપા ગુજરાત ઉપર ખરી; એનો ગુજરાતે ઠીક ઠીક ગેરલાભ ઉઠાવ્યો છે. પ્રમાણમાં ગુજરાતની જમીન સારી એટલે ખેતી પણ સારી. ખેતીમાંથી આપણે ઠીકઠીક આબાદ થવા માડ્યું એટલે ખેડૂતો જમીનના દોરત મટી જમીનના માલિક બનવા લાગ્યા. પહાડ-પર્વત ફેાડી, રેતીના કણકણને સીંચી સીંચી ફળદ્રુપ બનાવાતી જમીન જે શ્રમ માગે એ શ્રમની આપણે ત્યાં જરૂર રહી નહિ. એટલે કુદરતની કૃપાએ આપણે જરા આરામ તરફ વધતા ગયા. નાનામાં નાના ખેડૂતની નજર પટેલ બનવા તરફ વળી. અને પટેલ બનતા બરોબર દેસાઈગીરી અને અમીનાત તરફ આપણી દષ્ટિ સહજ જાય એ સ્વાભાવિક ગણાય. જમીનને હલાવનાર, જમીન ઉપર તપશ્ચર્યા કરી જમીનને પ્રસન્ન કરી ફળ વરદાન મેળવનાર શ્રમજીવી પટેલ બન્યો, દેસાઈ બન્યો, અમીન બન્યો, જમીનદાર બન્યો, જાગીરદાર બન્યો અને ચાલ્યું ત્યાં દરગાર પણ બની બેઠો.

પટેલથી, દેસાઈથી, અમીનથી, જમીનદારથી, દરગાહથી, મેલી મજૂરી થાય ખરી ? મજૂરી મજૂર કરે...અને ખેતી પણ મજૂરી બરાબર માગે, મજૂરો અને મજૂરી દસકા પહેલાં ઠીકઠીક મળી રહેતાં, જમીનના માલિકથી મજૂરી થાય જ કેમ ?

સદ્દા ૩૫ ખેતીમાં શ્રમનો અભાવ

તેમાં વળી રાજવહીવટના ફેરફારો થાય, મહેસૂલી વહીવટો બદલાય, નવાનવા પાકની વિશ્વકિંમત અંકાય, એટલે જમીન—અને જમીન ઉપરનો શ્રમ—ખેતી—માનવીને પોષણ આપવાનો પ્રથમ ધર્મ બનવે છે એ ધ્યાત વિચારે પડવા લાગી અને જમીન માત્ર પોષણ નહિ, પરંતુ પૈસા આપનારું મહા સાધન છે એમ મનાવવા લાગ્યું. પચાસ રૂપિયાનું પોષણ—અનાજ પકવતી જમીન પાંચસો રૂપિયા આપતો કપાસ કે મગફળી પકવે...અરે, હજારો રૂપિયા આપતી તમાકુ પકવે, તો કયો મૂર્ખ અનાજ પકવી સહેલાં સોંધાં પોષણ—અનાજને ઉપજાવવા મથન કરે ? અને પૈસા આપનાર પાકમાં એવામાં એવો શ્રમ જમીન માલિકને ! આમ કૃષિ અને શ્રમ વચ્ચે આપણે છેટાં પડતાં ચાલ્યા. માનવી કપાસ વગર જીવી શકે, મગફળી વગર જીવી શકે, તમાકુ વગર જીવી શકે...પરંતુ જીવાર, એવા કે ઘઉં વગર નહિ જ, એ સત્ય આપણે વીસરી ગયા. આપણને લાગ્યું—અનાજ ઉપજાવતા ખેડૂતને પણ લાભ્યું કે—સોંધું સહેલું મગનું અનાજ તો ગમે ત્યાંથી આવી આપણને મળશે ! હમણાં કપાસ, મગફળી અને તમાકુમાંથી જેટલો એટલો પૈસો જેઁલી લઈએ...અરે એને વ્યાપારી ચીજ બનાવી એના વાવદા સદામાંથી બને એટલું ધન જેઁલી લઈએ ! ધોડાજીર ઈસજાયલ—આંખે જોવાની પણ શી જરૂર છે ? એના સદામાં હાથ નાખતાં બરાબર હજારો રૂપિયા જીતી નીકળે છે ! એટલું જ જાણવું બસ છે !

આમ ખેતીમાંથી આપણે શ્રમને ખસેડ્યો ! ખેતીને પોષણનું

—આખાદીનું સાધન બનાવવાને બદલે આપણે ખેતીને સદામય વ્યાપાર બનાવી દીધા. વ્યાપારી પાક લેતાં રાજી થનાર આપણે એક મહત્વની વાત વીસરી ગયા કે પોપણુ વગર લલમલા ધનિકને પણ ચાલે એમ નથી. અને એ પોપણુનું સાધન ઉપજવનાર એને! હાગ આવશે ત્યારે ઘઉં-ગાજરીને પણ કપાસ-તમાકુના લાવે વેચશે...અરે હીરામોતાને તોલે એના દાણાને મૂલ્યવશે! શા માટે નહિ?

આર્થિક શાસ્ત્રમાં જે નિયમો બંધાય છે ફેરવાય એ ખરા પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રો આપણને સ્વાર્થના કુવારા સરખાં તેમનું આદ્ય સત્ય શીખવ્યું; હજી બજારમાં ખરીદવું અને લારે બજારમાં વેચવું! પોપક કણે જમીનમાંથી ઉપજવતો ખેડૂત પણ હવે પોપણુને લારેમાં લારે બજારમાં વેચે છે! કપાસ-તમાકુમાં પૈસા પેદા કરવા જતા આપણે ભૂલી ગયા કે અનાજ પણ એની ઉપેક્ષાને બરાબર બદલો લેઈ પોતાની સાચી કિંમત માનવીને સમજાવશે! રૂપિયે મથ મળતી ગાજરી આજ ત્રીસ આણીસ રૂપીએ પણ મળતી નથી. અને કદાચ -ભોગજેગે મળી તો—એ વેચનાર અને ખરીદનાર બંને ઠેકપાત્ર ગુનેા કરતા ગણાય!

પોપણુ પાછળ પૂગતો શ્રમ કરવાનું ભૂલનારને પોપણુ આમ અણધારી હોયે આજ ભયંકર દંડ દઈ રહ્યું છે. કુદરતે આપેલી આખાદીનો આવો દુરુપયોગ કુદરત કદી ન સામે! પોપણુ અર્થે ખેતી છે એ ભૂલી જઈ આપણે પોપણુ ખાને આપવો પડતો શ્રમ આપ્યો નહિ. આજ ભૂખમરો, મોંઘવારી, તંગીમાં આપણે ગળાબૂટ ડૂબ્યા છીએ...હતા તમાકુના વાવેતર વગર તો કેમ જ રહેવાય? શોપિન શ્રમશોષણ કરનાર ઉપર બદલો લીધા વગર રહે જ નહિ! ખેતીને આપણે શ્રમથી વિખૂટી પાડી દીધી, ખેતીને પોપણુસાધન બનાવવાને બદલે આપણે સદી બનાવી દીધી, હજી—કાદાળાને બદલે ખેડૂત ચાંદીને ફક્કે રમત, રમતો અમીન દેસાઈ બની ગયો! સાચો શ્રમ ગયો અને ખમતો ભાસ, રહ્યા. માટે ગુજાર અમ નિર્જળ બની ગઈ દેખાય છે.

વ્યાપાર અને શ્રમજીવન

આજ પરિસ્થિતિ વ્યાપારમાં પણ છે । 'શ્રુજરાતી વ્યાપારમંદ' સાહસિક ગણાય છે એ લલે એની શોખા હો । પરંતુ એમાં પણ એનું સાહસ શ્રમની વ્યાજખી કિંમત લઈ તૃપ્ત થતું હોય ત્યાં લગી એ સાહસ સાચને વળગી રહે છે એમ આપણે માની લેઈએ. પરંતુ શ્રમ કરતાં અતિ ઘણો નફો લેવામાં જ એનું સાહસ સમાઈ જતું હોય તો એ વ્યાપારી પોતાને પગલે આળાદીનું કુમકુમ વેરતો લક્ષ્મીપુત્ર નહિ પણ ધનના ઢગલા કરી તેને વીંટાઈ વળેલો હળા-હળ વેરતો નાગ જ કહેવો જોઈએ. વ્યાપાર પણ ખેતીની માફક એક પ્રકારની સેવા છે. અને એ સેવા આજની દુનિયામાં જરૂર બહુલો માગે; પરંતુ એ બદલામાં આખી પ્રજાકાય આળાદી જ છિનવાઈ લેવાતી હોય તો એવા વ્યાપાર વગર પ્રજાએ ચલાવી જ લેવું રહ્યું । પ્રત્યેક ધનિકના જીવનની પાછળ શ્રમજીવનની કાંઈ અને કાંઈ સુંદર કથા રહેલી હોય છે. કાંઈએ પ્રશંસાપાત્ર વફાદારીનું દૃષ્ટાંત બતાવ્યું હોય; કાંઈએ તનતોડ શ્રમનું; કાંઈએ લાંચ-રુસ્વતને ઠોકરે મારી હોય; કાંઈએ અતુલ ડહાપણ દર્શાવ્યું હોય. કાંઈ નહિ તો દેશથી દોરીલોડો ખભે નાંખી આવેલા એ સાહસિકે મીલના તાકા ખભે ઉઠાવી ગામડે ગામડે ફેરી પણ કરી હોય ।

આ મૂળ ધનિકની ત્રીજી પેઢીએ આપણે શું જોઈએ ? પૂર્વજનો દોરીલોડો લલે ત્રીજી પેઢી સંધરે નહિ; કાપડના તાકા બલે એ ત્રીજી પેઢી ખભે ન જીંચકે પણ એ ધન પ્રાપ્ત કરનાર પૂર્વજના શ્રમજીવનને—એણે ગામડે ગામડે ફેરી બળવેલી સેવાને આછી અંજલી તો આપે । લાખો કરોડોનો નફો આપતો વ્યાપાર એ તેના શ્રમને જરાય ઉત્તેજતો નથી. જિલટ એ ધનપતિઓના વંશજોમાં જૂનાં રજવાડાંનો વૈભવ, વિકાસ, મોજ, રવચ્છંદ, આરામ અને જુગારના કપારા જીગી નીકળેલા આપણે જોઈએ છીએ. રજવાડાં જવાથી કાંઈને દિલગીરી થતી હોય તેણે શાહુકારજીવનોમાં નજર નાખવી ! શ્રમનું

સત્યાનાશ ઠાઠનાર આ ધનિક વર્ગ આપણા ગુજરાતને નિર્જળ અને નિર્માલ્ય બનાવનાર બીજો વર્ગ. એનામાં રજવાડાંની રમત નથી, કલા નથી કે સંસ્કાર પરંપરા—Tradition—પણ તેની પાસે નથી. ગામડાનો ખેડૂત પાકના રક્ષણ માટે સિંધી બોલોચને ગામે રાખે છે. નગરનો શેઠ શાકુકાર, પોતાનો જ ખજનો અને જનાનો સાચવવા શીખ પઠાણોની ભરતી કરે છે.

નોકારયાત ભણેલાની નિર્માલ્યતા

જ્યાં રક્ષણ બીજાને સોંપાયું ત્યાં આપણી સાચી માલિકી ગઈ એમ જ માની લેવું.

આવો અને આવો ગુજરાતની નિર્માલ્યતા નિર્જળતાને પ્રદર્શિત કરતો ત્રીજો વર્ગ તે આપણા ભણેલા નોકરિયાતોનો !

આ ત્રણેયે મળીને આપણા ગુજરાતને નિર્માલ્યતાની કલંકિત છાપ આપી છે, અને રક્ષણનું મહત્વભર્યું કામ આપણી ખાંધિયા ખસેડી નાખ્યું છે. ગુજરાતનું રક્ષણ શા માટે ગુજરાતીઓ ન કરે ?

[‘લોકસત્તા’—તા. ૨૮-૨-૧૯૫૨]

એ રીતે બેસવાનો અધિકાર એને ઇતિહાસ કદી આપી શકે જ નહિ.

હવા ઉપર માનવ વિજય

એક વાર માની લઈએ કે ગુજરાતનાં હવાપાણી ગુજરાતી-ઓમાં શારીરિક અને માનસિક શિથિલતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમના દેહમાં નિર્બળતા લાવે છે અને એમના વીરત્વભર્યા જુરસામાં ઓટ જતરે છે. તોપણ આપણે એ હવા અને પાણીનું બહાનું આપી સદાકાળને માટે કમતાકત, અમકાચર અને વીરત્વ વિદ્યોધ્યાં જ રહેવું છે? કે પછી માનવજાતના એક ભુદ્ધિમાન વિભાગ તરીકે, ભારતના એક ભુદ્ધિમાન અંગ તરીકે અને ગુજરાતના એક ઉપયોગી: અણુ તરીકે હવા અને પાણીથી પર બની આપણું ગુમાવેલું કૌવત, વીરત્વ અને અમરિતસાદ પાછાં લાવવાં છે? માનવજાતે હવા અને પાણી બંને ઉપર વિજય મેળવી આરોગ્ય અને વીરત્વ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. એના દાખલા ભ્રમરે એટલા મળી આવે એમ છે. અરબસ્તાન દેશ આપણાં કરતાં પથ્થ વધારે ઉષ્ણ દેશ—રણ્થી છવાએલો પ્રદેશ. એના નિવાસી આરબોમાં કોઈ ચૈતન્ય વીજળી-ચમકી ગઈ, અને જોતજોતામાં રપેનથી ચીન સુધી એ ઉષ્ણ પ્રદેશના આરબોએ એક મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિંદુસ્તાનની મૂઠીમાં સમાઈ જાય એવું ઇંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ, અને આયર્લેંડ આપણે કંઈપી ન શકીએ એટલી ઠંડીવાળો એ પ્રદેશ. તાપને સહજ પથ સહન ન કરી શકે એવા એ ગ્રેટબ્રિટનની પ્રજાએ ગરમમાં ગરમ ઇન્જિન દેશ ઉપર વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું. દુનિયાને એક બનાવતી સુએઝ નહેર તૈયાર કરી અને હિંદુ જોવા ગરમીથી કંટાળતા દેશ ઉપર દોઢસો વર્ષ સુધી એકચક્રે રાજ્ય કર્યું. ઠંડકમાં રહેતી ગોરી પ્રજા ગરમમાં ગરમ પ્રદેશની પિરામિડો શોધે છે, જાળીના રણમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કેમ ઢંકાઈ ગયેલી છે તેના અવશેષો શોધી આપણી ઉત્ખાનસ કારકિર્દીનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે અને તાપમાં અને

તાપથી શેડી નાખે એવાં સ્થળોમાં જાતે કામ કરી પોતાને માટે કાશ્મીર સરખાં આરામગૃહો શોધી કાઢે છે અને ઉપજાવે છે.

ગુજરાતની સુવાળાશને મંત્ર

ગુજરાતે પૂછવાની જરૂર છે કે અરબસ્તાનમાં રહેતા આરબો બન્ધ બરેલા ઈરાન-અફઘાનિસ્તાનને શી રીતે જીતી શક્યા હશે? બન્ધ વરસતા ઇંગ્લેંડમાં રહેતા અંગ્રેજોએ મદ્રાસ, કલકત્તા અને સુરત જેવાં ગરમીથી ધગધગતાં શહેરોની ઠાંડીઓ શી રીતે ચલાવી હશે? સ્વરાજ્ય ચલાવવું હોય, સ્વરાજ્ય સાચવવું હોય, તો આપણે સહુએ હવા અને પાણી બંનેથી પર યવું પડતું. અંગ્રેજોએ હવા ખાવા માટે મહાબલેશ્વર, માથેરાન, સીમલા અને મસૂરી રાજસત્તા મેળવતાં પહેલાં શોધી કાઢ્યાં ન હતાં. આપણને એ ભણે પડ્યાં જડ્યાં હોય. એનો ઉપયોગ કરવાની આપણે ઉતાવળ ન કરીએ. ગુજરાતની હવાને, ગુજરાતના પાણીને લડાયક ખમીરવાળું બનાવ્યા પછી જ આપણે આશુ, ગિરનારની સહેલગાહનો કે જાત્રાનો પથ વિચાર કરી શકીએ. આપણી શારીરિક નિર્બળતાને માટે આપણાં ગુજરાતનાં હવાપાણીને વગોવતા આપણે ગુજરાતીઓ જુકા છીએ એટલું સમજીએ તો વધારે સારું. હવા અને પાણીના બહાના નીચે આપણી કમતાકાત આશુ રાખી રક્ષણતા ભારને ખભેથી ખસેડી દઈએ તો જરૂર આપણે આપણા સ્વરાજ્યને અને આપણી રાષ્ટ્ર-સાવનાને જેવકા નીવડીએ છીએ.

ગુજરાતી બહારવટિયાનો દેહ

સ્વરાજ્યમાં કાઈ પણ બહારવટિયો ન હોય. બહારવટિયો બનનાર કદાચ સત્તા સાથે જીલજીલમણી રમી જાય. પરંતુ સ્વરાજ્ય બોગવતી પ્રજા સાથે એક દૃષ્ટિની પણ જીલજીલમણી બહારવટિયાને બોગવવા ન જ દેવાય. બહારવટિયા હોવા એ જેમ રાજ્યની શરમ-

છે તેમ પ્રજાની પણ શરમ છે. બહારવટિયાનાં આજ વખાણ યાવ જ નહિ. પરંતુ બહારવટે ચડનાર માનવી ગુજરાતી હોય તો આપણે એક સત્ય તો સમજી લઈએ : ગુજરાત હાડમારી કે શ્રમ વેડી ન શકે એવી પ્રજા ઉપજાવતો દેશ તો નથી જ. બહારવટિયાનાં વખાણ માટે નહિ, પરંતુ બહારવટિયાની શરીર-શક્તિને ઉપજાવનાર હવાપાણી દુર્ભંગ અને નિર્ભંગ માનવીઓ ઉપજાવે છે એમ 'માનવ' એ પ્રથમ દર્શને ખોટું છે. ચાર ચાર ગોળીઓ વાગ્યા છતાં નવ માઈલ જેટલે દૂર મરવા માટે દોડનાર ભૂપતના સાથી દેવાવતના દેહને જો ગુજરાતની ભૂમિ ઉપજાવતી હોય તો ગુજરાતનાં હવા અને પાણીને દોષ દેવાની આપણને ટેવ પડી છે, જે ટેવ આપણે વહેલી તકે ટાળી કાઢવી જોઈએ.

ગુજરાતને ખેડૂત-શ્રમજીવી-મવાસી

બહારવટિયાને બાળુએ મૂકીએ. આપણા ખેડૂતને શ્રમ કરતાં જોયો છે? ટાઢમાં ઘઉં, શેરડી ને પાણી પાતા, વરસાદમાં ડાંગરના કષારાઓમાં ફરતા અને સખ્તમાં સખ્ત ઉનાળામાં ખેતરોમાંથી કચરો કાઢી બાળી જમીનને વાવવા લાયક બનાવતા ખેડૂતને કહી જોયો છે? આવા વિશ્વવિખ્યાત ખેડૂતને ઉપજાવનાર દેશની આબો-હવાને નિર્ભંગતા પોષક કેમ માની શકાય?

આજ પણ આફ્રિકા, ઈરાન, મલબાર, રીસોન સુધી જૂની દેશનાં વહાણો લઈ દરિયો ડહોળતા બલાસીઓને ગુજરાતના કિનારાવાસીઓને આપણે નિહાળીએ છીએ. સમુદ્રને તરનાર પ્રજાને જન્મ આપનાર ગુર્જર દેશની આબોહવા નિર્ભંગતા પોષક ન જ હોય.

ત્યાં ત્યાં માનવી ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી. પરદેશ ગમનની બંધી માટે આપણે લલે હિંદવાસીઓને વખોડીએ પરંતુ પરદેશ ગમનની બંધીને ગુજરાતે બહુ મણકારી નથી. અને આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, અને અમેરિકા જેવા દૂર દૂરના દેશોમાં ગુજરાતીઓએ પ્રવાસ

ખોડપો છે. આ શું નિર્જન હવાપાણીનાં લક્ષણ કહેવાય ? કે સાદસ. ઉપગમના પ્રદેશનાં ?

ગુજરાતી દેવનિર્જનતા એ રાષ્ટ્ર અપરાધ

ખેતાની મેળે ઉપજતી કાંદોનો વહેમ ગુજરાત દૂર કરે. એની આબોહવા નિર્જનતા ઉપજતે એવી નથી જ. સૈન્યો, સુખદો અને સેનાપતિઓ અને સામ્રાજ્યો ઊભાં કરનાર ગુજરાતનાં હવાપાણી જગત ખરાબ નથી. એ બહાના નીચે આપણી શારીરિક નિર્જનતાનો બચાવ આપણે ન જ કરીએ.

આજના ગુજરાતનો ખેડૂત, શ્રમજીવી, પ્રવાસી અને બહાર-વટિયો ગુજરાતનાં હવાપાણીની તેજછીનતા મૂલ્યવતા નથી.

છતાં હવાપાણી દેહને નિર્જન બનાવતાં સામે તો હવાપાણીથી. પર બનવાની ગુજરાત પાસે સગવડ છે. ગુજરાતે હવાપાણીની અસરને બાજુએ મૂકીને ખજી સરીર સમૃદ્ધિ મેળવવી રહી. દુર્બળ દેહથી ગુજરાત સરમાય. દેહની નિર્જનતા માટે ગુજરાતથી આબો-હવાનું બહાનું ન જ કઢાય. મુદ્દ દેહના સર્જનની વચમાં ગુજરાતની વિશુદ્ધ હવા અને કાંચન સરખું પાણી આવે જ નહિ ! આપણે ગુર્જર માનવીઓ જ ખરા અપરાધી છીએ.

['લેક્ષણ'—તા. ૨૧-૨-૧૯૫૨]

સામાજિક જવાબદારી

વિચારક પુરો કહે છે કે, આજના લોકોમાં સામાજિક ગુણોની ભારે ઊણપ જણાય છે, તેથી આજના સમાજને ધણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. માણસ એક વ્યક્તિ તરીકેના વ્યવહારમાં સારો, સુશીલ અને વિવેકી હોય છે, પરંતુ સામાજિક કામમાં એના એ ગુણો ક્યાંય ઊડી જાય છે. આના અનેક દાખલા આપી શકાય. આપણી ગંદકી જ જુઓ. આપણાં ઘર સ્વચ્છ હોય છે, પણ આપણી શેરીઓ, આપણાં ફળિયાં, આપણાં આંગણાં નથી દોતાં. એનું એક જ કારણ છે કે આપણે સામાજિક જવાબદારીનો ગુણ જોઈએ તેટલો ઠેંગ્યો નથી. સાચા સુખ માટે આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ. મારા ઘરનો કચરો વાળીને કુપાડોડીના આંગણામાં ફેંકું, બારીએથી કચરો ફેંકું, પાણી ઢોળું, થૂકું અને એમ કરતાં નીચેથી ચાલનારનો ખ્યાલ સુધ્ધાં ન કરું! આ કેરી બેદરકારી કહેવાય? ઉપર એક ગંદકીનો જ દાખલો આપ્યો છે, પરંતુ જમીનની, ખેતરની, લેવડદેવડની વગેરે અનેક જાગતોમાં ઊંડા ઊતરીને જોઈશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે આપણે આપણો સમાજધર્મ પરાણર નથી સમજતાં. તેથી જ્યાં સુચવાડા ઊભા થાય છે. સુધરાઈએ રસ્તા ઉપર મૂકેલા દીવા, મોરી, નળ તથા રસ્તાની સવડ વગેરેનો તેમ જ રેલ્વે વગેરે બીજા સામાજિક સુખસગવડોનો ઉપયોગ કરવામાં પણ જે અનેક જાતની બેદરકારી જોવામાં આવે છે, તેથી પણ કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે છે! દેશના રાજતંત્ર અને સરકાર સાથેના

વર્તનમાં પણ આવી જ ઊણપો ભેગામાં આવે છે. આજના તંત્રમાં પ્રગતિ ત્રે લોકપ્રિય રાજપદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિની સફળતાની ચાવી પ્રગતી સામાજિક ડેળવણીમાં રહેલી છે. પ્રગતના દરેક માણસે આખા દેશને પોતાના ઘર સમાન ગણીને અને તેમાં વસતા દરેકને ભંડુ ખરાબર સમજીને વર્તતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના દેશનું સ્વરાજ ખરાબર ચાલે તે માટે જે જે શુભો ડેળવવા જોઈએ તે ડેળવવાનો તથા જે જે ફરજો અદા કરવી જોઈએ તે અદા કરવાનો દરેક શહેરીએ ધર્મ સમજવો જોઈએ. જે દેશમાં આ પ્રકારની સમજ ન વધે તે દેશ પોતાનું સ્વરાજ સંભાળી ન શકે અને તે દેશના લોકો ભાંગે કાળ સલાહ સંપત્તી રહી ન શકે. એક જ દાખલો જોઈએ. અમલદારોને લાયકુસ્વત અધા દેશમાં અપાય છે. જે દેશના લોકો સમાજધર્મમાં ડેળવાયા હોય તેઓ આવું પાપ કદી કરતાં નથી. પોતાને સોંપેલું કામ કરવું એ દરેક સરકારી કે ખાનગી નોકરોનું કર્તવ્ય છે. તે ન કરે તો એ સજાને પાત્ર થાય છે ને દેશની એ અસેવા કરે છે. પરંતુ એ લાયક છે અને સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનના લોકો પોતાના નાનકડા લાલ માટે પણ તે આવે છે. ડેટમાંક ખાતા તો લાચિયા તરીકે જ સર્વત્ર ઓળખાય છે. આ કુટુંબને માટે આપણે લાયક લેનારને એકલાને જ નિંદવો ન જોઈએ. એ તો જવાબદાર છે જ. પણ એને એવી ટેવ પાડનાર અને તેને નલવા દેનાર લોકો પણ એના જેટલા જ જવાબદાર છે. અથવા તેઓ જ વધારે જવાબદાર છે. કારણ કે તેમણે તેને આ ટેવ પાડી છે. તેઓ ધારે તો તેની એ ટેવ તરત જ નાબૂદ કરી શકે. આ રીતે વિચારપૂર્વક પોતાનું વર્તન ઘડવું એ ધર્મદષ્ટિએ પણ જરૂરનું છે. એથી જ સમાજમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું એ ધર્મનો જ એક ભાગ છે. એ ભાગને સમાજધર્મ કહેવામાં આવે છે. એનો પાયો ઉપર દહેલી જવાબદારી કે પારકાના મુખની દર-કારમાં રહેલો છે. આ ગુણમાંથી અનેક નાના-મોટા ખીમ ગુણો

ખીસી ઠોડે છે. તે જામા સામાજિક ગ્રુજો પણ ચારિત્ર્યનો એક ભાગ મળ્યાવ. આ ગ્રુજો સંસાનપૂર્વક કૃત્રિમતા ભેદિએ. કારણ કે એમાં સ્વરાજની સાળતાની આગી રહેલી છે.

‘સાક્ષતા’—તા. ૫-૧-૧૯૫૧]

દિલ્હીની બે પરિષદોનાં સંસ્મરણો

માર્ચ ૧૯૫૧ની મધ્યમાં ભારતમાં પાટનગર દિલ્હીમાં બે પરિષદો બોલાવવામાં આવી હતી :

૧. સાહિત્યવિષયક પરિષદ - Conference on letters, જેની યોજના ભારત સરકારના ડેપુટી સેક્રેટરી હતી. તા. ૧૫ તથા ૧૬ માર્ચ એ બે દિવસ આ પરિષદ માટે રાખ્યા હતા.

૨. અખિલ ભારતીય સંસ્કૃતિ પરિષદ - All India Cultural conference. દિલ્હીના ભારતીય સંસ્કૃતિસંગમે - Indian Cultural Academy એ - આ પરિષદ બોલાવી હતી. એનો કાર્યક્રમ તા. ૧૫ મી માર્ચથી તા. ૧૮ મી માર્ચ સુધી ચાર દિવસનો રાખવામાં આવ્યો હતો.

નીચેની યોદ્ધા ભાષાઓને નિમંત્રણમાં પ્રતિનિધાન મળ્યું હતું. (૧) હિંદી, (૨) તેલુગુ, (૩) મરાઠી, (૪) તામીલ, (૫) બંગાળી, (૬) કન્નડ, (૭) ઉરિયા, (૮) ગુજરાતી, (૯) પંજાબી, (૧૦) મલયાલમ, (૧૧) ઉર્દૂ, (૧૨) આસામી, (૧૩) કાશ્મીરી (૧૪) સંસ્કૃત. ૧૩ નો અપશુકનિયાળ અંક દૂર કરવા સંસ્કૃત ભાષા રાખી દશે ?

નિમંત્રણમાં ત્રણ ભાગ હતા : (૧) સાહિત્ય કે કલાસંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ, (૨) રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ અને (૩) ફેદલાક વ્યક્તિગત પ્રસિદ્ધ (Eminent) લેખકો, વિદ્વાનો, કલાકારો અને સંસ્કાર-પ્રચારકો મળી એકસો ચોવીસ વ્યક્તિઓને નિમંત્રણ મળ્યા હતા. પછીથી એ નિમંત્રણો વધી ગયાં હોય એમ લાગતું હતું.

દિંદની સત્તાવીસ સંસ્થાઓનો આ પરિષદમાં સહકાર હતો, સિ ૧૪

જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભારતીય વિદ્યાભવન એ બે ગુજરાતી સંસ્થાઓ ગણાય.

મને બંને પરિષદોમાં કેમ આમંત્રણ મળ્યું હતું ? હું કેમ સંસ્થા કે રાજ્યનો પ્રતિનિધિ નથી. પ્રસિદ્ધ લેખક (૧) તરીકે મને આમંત્રણ મળ્યું હતું શું ? ગર્વ વધે એવા અકસ્માતો જીવનમાં ઠી ઠી જિજ્ઞાસા થાય ખરા !

મેં બંને આમંત્રણો સ્વીકાર્યાં. તા. ૧૩ મી માર્ચે સવારે વડોદરેથી નીકળી તા. ૧૪ મી માર્ચના પ્રભાતે હું દિલ્હી પહોંચ્યો. ગુજરાતની મુખ્યમંત્રી મહેમાનમીત્રીના અર્ક સમા શ્રી યશવંત પંડ્યાનો હું મહેમાન થયો. શ્રી રવિશંકર રાવળ તથા શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે મારા સહ-મહેમાન હતા. યશવંતે જિજ્ઞાસેથી મુખસમગ્રમાં કલા અને હાસ્ય પણ જાણ્યાં.

દિલ્હીની પાર્લામેન્ટ પણ ચાલતી તા. ૧૪ મીના રોજ બેઠક વડોદરાના સભ્યો શ્રી પ્રાણલાલ મુનશી અને જનાણ રસુલખાન પઠાણે એ સમગ્ર કરી આપી. ભારતીય સરકારના રાજ્યમંત્રી વિજાએ મોજેલી સાહિત્ય વિષયક પરિષદ તા. ૧૫ મીની સવારે દસ વાગે શરૂઆત કરી એની મહિતી મહામુશ્કેલીએ મેળવી. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, સૌરાષ્ટ્ર સરકારના પ્રતિનિધિ શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય તથા હું પાર્લામેન્ટના મકાન પાસે આવ્યા. લગ્ન મકાનના લગ્ન પગથિયાં આગળ અમે જિતયાં અને એક લશ્કરી રૂઆબ અને પહેરવેશવાળા અમલદારે આંતરતા-પૂર્વક અમારી જરૂરિયાત પૂછી. મને હર્ષ થયો કે સ્વરાજ્યના દબ-દબામાં વિવેક પ્રવેશ પામ્યો ખરો. મેં પરિષદનું સ્થળ જાણવા માગ્યું. દમામદાર અમલદારે મને પાર્લામેન્ટનાં દ્વાર ખતાવ્યાં. મારા જેવા વડોદરાના ગામડિયાને શકા પડી અને મેં પૂછ્યું.

‘અહીં તો પાર્લામેન્ટ જેસે છે ને ? સાહેબ !’

ભારતીય સરકારના દ્વારપાલની દોરવણીમાં શંકા ઉઠાવનાર હું કેમ ? વિવેકને ફૂંક મારી જિરાડી દઈ દામદાર રક્ષકે સૈનિકદળના

અંગ્રેજીમાં મને છેલ્લી વાત સંભળાવી : ‘મારા કથનમાં વિશ્વાસ ને હોય તો જાઓ, તમને ફાવે તેમ તમારી જગા શોધી લો.’ અને તે અમારાથી ઠીક ઠીક દૂર ચાલ્યો ગયો. મારો બ્રમ ભાણ્યો. હજી સ્વરાજ્યના લોહીમાં વિવેકના અણુઓ પ્રવેશવાના બાકી છે એમ ક્ષાણ્યું. જેમ તેમ કરી અમે જગા શોધી કાઢી અને એક અંધને સંબોધન કરતા ગુલામ, પ્રધાન અને રાજની વાણીના ભેદની વાર્તાને વિચાર કરતા અમે અમારા પ્રતિનિધિ-વિસ્લા લર્ડ સાથે સ્થળે અંતે પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રવેશતાં ઝડપી ‘શેક હેન્ડ’ કરી સહુનું સ્વાગત કરતા એક યુરોપીય પોશાક-સજ્જા અમલદારે હસીને હાથ મિલાવી અમને રમતા મૂક્યા. અમે ત્રણે ગુજરાતીઓએ છેલ્લી બેઠક પસંદ કરી. કેળવણી પ્રધાન મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદે આવી હિંદીમાં ભાષણ કર્યું. મૌલાના એક વિખ્યાત વક્તા તરીકે પંકાયેલા છે. તેમના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે ત્રણેક બાબતોની ચર્ચા કરી : એક તો પરિપક્વને પૂર્વ ઇતિહાસ તેમણે કહ્યો, બીજું ચૌદમાંથી ચાર ભાષાઓ-સંસ્કૃત, તામીલ, ઉર્દૂ અને બંગાળી-આતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જોશી રહે એમ છે એ તરફ સહુનું ધ્યાન દોર્યું; અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદીને સમૃદ્ધ કરવાની સહુની દરજ ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો. વળી સાહિત્યમાં સરકારી કરતાં ગ્રામ સરકારી પ્રવાનોની વધારે જરૂર તેમણે સ્વીકારી. વ્યાખ્યાન કરી તેઓ ચાલ્યા ગયા અને પ્રમુખસ્થાને કેળવણી મંત્રી ડૉ. તારાચંદ નિરાળ્યા. આઠ મુદ્દાવાળા રજૂ થયેલા કાર્યક્રમની એ પછી ચર્ચા ચાલી. મુદ્દાઓમાં ભાણ્યે જ મતભેદ કે તકરારને અવકાશ હતો. આ રજા એ મુદ્દાઓ : (૧) ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં યતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓના સંગમ અર્થે સાહિત્યસંગમ સંસ્થા - Academy of letters ની સ્થાપનાનો વિચાર; (૨) પ્રવૃત્તિઓની સમાલોચનાનાં સાધનો-સામયિકો વગેરે ઉપજાવવાની વિચારણા; (૩) ભારતીય અને પરદેશની ભાષાઓનાં હિતમ પુસ્તકોનું વાચન શક્ય બનાવતી યોજના; (૪) વિદ્યાર્થીઓમાં અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના અભ્યાસ

સતી ભેગવાઈ; (૫) શાનયકી અને સર્વસંમહો-Encyclopediક
ની રચના; (૬) વિવિધ ભાષાઓના કાશની ગોઠવણી; (૭) શાસ્ત્રીય
અને વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોશોનું ઘડતર અને (૮) હિંદી ભાષાના અભ્યાસ-
ને વેગ આપનારાં સાધનોના વિચાર.

અર્થાત્ જલ્દી અવકાશ ન હોવા છતાં બોલવાની આતુરતા બધા
પ્રાંતોની દેખાઈ આવી : ન બોલ્યા માત્ર ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિ-
નિધિઓ. કદાચ તેમને ‘શું શાં પૈસા ચાર’ વાળી ગુજરાતી ભાષાએ
લઘુપ્રાંધિ ઉપજાવી હોય, અથવા એક બોલનાર બેસે તે પહેલાં પાંચ
બોલનારને બિલા થતા બેઈ ગુજરાતીઓ હિંમત હારી ગયા હોય,
અથવા બોલવાથી કાંઈ તાર્ત્વિક ઉમેરો અર્થમાં કરી નહિ શકાય એમ
પણ તેમને લાગ્યું હોય ! અર્થાત્ કક્ષા જલ્દી સાધારણ, દીર્ઘસૂત્ર હતી
અને સાક્ષરોનાં માન વધારે એવી તો ન હતી.

એ પરિપદમાં વાંચવા માટે An object lesson on
state encouragement to letters નામનો એક ટૂંકો
નિબંધ તૈયાર કરી પરિપદમાં વાંચવા મેં, પ્રથમથી આમંત્રણ-સ્વીકાર
સાથે જ, વિનંતી કરી હતી. પરંતુ તે બદલ મને પૂછવાની કે કોઈ
સંચાલકને કહેવાની કુરસદ જ મળી નહિ. અત્યેક સમયે પોતાપોતાનો
પરિચય આપ્યો, પરંતુ તે લાગ્યે કોઈને યાદ રહ્યો હોય.

બે દિવસનું કામ એક જ દિવસમાં પતી ગયું ! કાર્યક્રમને
ટૂંકો અપાયો માની સાંજે પાંચ પહેલાં પરિપદ વિખરાઈ ગઈ....
કારણ, સંસ્કૃતિસંગ્રહે બોલાવેલી પરિપદનું લાલ કિલ્લામાં એ સાંજે
રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદને હસ્તે ઉદ્ઘાટન થવાનું હતું. લાલ
કિલ્લો એટલે મોગલ શહેરનાહતનો એક કલા-અવશેષ, જેમા દીવાને
ખાસ અને દીવાને આમનાં કલામય ખોખાં, જનનાખાનાનાં રનાના-
ગાર અને ઝરખા, કારીગરીભરી નહેર અને કુવારા-જેમા ગુલાબ-
જળ એક સમયે સતત વહેતાં રહેતાં હતાં, બગીચાઓની વિશા-
ળતા અને કિલ્લાથી દૂર ચાલી ગયેલી યમુનાનાં દર્શન, એટલું ખાસ

ધ્યાન ખેંચે છે. જે સંપ્રદરયાનો એમાં છે, જેમાં જૂની છબીઓ, વસ્તુઓ અને શસ્ત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. કિલ્લાની વિશાળતા મોગલ સામ્રાજ્યની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. વિસ્તાર અને વિશાળતામાં નમળી નાનુકાઈ ઉપજનવતી મોગલ કળાનો એ લાલ કિલ્લો નમૂનો છે. કિલ્લાના લાંબા પ્રવેશરથળમાં કારીગરીની વસ્તુઓ વેચતી દુકાનો ખડકાયલી છે અને એક સૈનિક દુકડીને કિલ્લાની ખુલ્લી જગ્યાઓમાં રહેલાજી મળ્યું છે.

મફત અને વગર આમંત્રણે પેસી જવાનો લાય સંસ્કૃતિ-સંગમના સંચાલકોને પણ લાગતો હતો, એટલે ત્રણ રથને અમારી સમ્પ્રદારની પરખ થતી હતી—કિલ્લા પ્રવેશની પ્રાથમિક સરકારી પરખ બાગુએ મૂકતાં. સંચાલકોનો વાંક કાઢવામાં અર્થ નથી. જનતાના પ્રતિનિધિ બની બેઠેલા સત્તાધીશોમાંથી જ વિશ્વાસ ઊઠતો જાય છે તો જનતાના રસપ્રતિનિધિ બની બેઠેલા સાહિત્યકારો કે કલાકારોનો મોજી વિશ્વાસ રાખે? સાર્વજનિક પરિપટમાં પ્રવેશ પામતા એટલું તો જરૂર મને લાગ્યું કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં બધામાં કૂંઠનાર આપણે કંઈ ધણા અધમ છીએ—સાહિત્યકારો અને કલાકારો પણ. આપણું મૂલ્ય બહુ ભારે નહિ હોય! એક ટિકિટ કે બિલ્લા જેટલું જ માત્ર!

પ્રવેશ પામ્યા પછી દીવાને આમનો બગીચો તથા રથળ ઓળંગી દીવાને ખાસ પાસે યોગ્યવક્તા સભામંડપમાં અમને પ્રવેશ મળ્યો. બેઠકની વ્યવસ્થા બહુ સારી ગણાય. પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત ધણા પ્રેક્ષકોનો સમુદાય ત્યાં બેઠો થયો હતો, અને સદૃશી બેસી શકાય જેઈ શકાય અને સાંભળી શકાય એવી વ્યવસ્થા ખીજી ધણી દિલ્હીની અવ્યવસ્થાઓમાં સારી લાગી. પ્રથમ સ્વાગતસમિતિ—પ્રમુખશ્રી શ્રી પ્રકાશનું લાવણ ચલુ; પછી રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર-પ્રસાદનું ઉદ્ઘાટન—લાવણ ચલુ; જે બંને લખેલાં હતાં, અને સારાં હતાં. પછી પંડિત જવાહરલાલે અને જનાબ આસફઅલીએ અલિખિત લાવણો કર્યાં. આસફઅલીની ઉર્દૂ જગાન મોહક હતી.

પરંતુ મને વધારામાં વધારે ગમ્યું પડિત જવાહરલાલનું હિન્દુ-સ્તાની ભાવનું. યક઼ાતી, વિખરાતી પરંતુ જોતજોતામાં આકર્ષક અને ધટ જતતી તેમના વ્યખ્યાન શૈલીમાં તેમણે બહુ જ રમૂજ જોળવી. ‘આખીરમે’ *Chatur-*સંસ્કૃતિ હવે કયા મીજ ?’— એ પ્રશ્ન વારંવાર પોતાને પૂછી તેના ઉત્તરે શોધી આપણા સંસ્કૃતિ-ધર્મ’ડ ઉપર હીક હીક પ્રકારે કર્યા, અને દુનિયાની અન્ય પ્રજાઓની સંસ્કૃતિની કદર કરવાની ઉદારતા વિકસાવતી માનવના ઉપર તેમણે સાચો ભાર મૂક્યો. શ્રી શંકરરાવ દેવે મંત્રી તરીકે સહુનો આહાર માન્યો અને તા. ૧૫ મીનાં સવાર, બપોર અને સાંજ માત્ર ઓના ખતી, કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વગર થાક અનુભવી સભા સાથે અમે પણ ખરખારત થયા. ગાંધીજીની વેશભૂષાનું સંસ્મરણ શ્રી શંકરરાવ દેવના પહેરવેશે જરૂર કરાવ્યું. એ આશ્રમ-વાસી તપસ્વી દેખાતા પુરુષનો કલાસંભાસન પ્રવેશ જરા વિરમય ઉપજાવે ખરો. પરંતુ આપણે તો કલાના પાયામાં તથ જોવાને જ દેવાયલા હોઈએ છીએ ને ?—જાતે તથ કરતાં ન હોઈએ તોય ?

તા. ૧૬મી માર્ચ અને શુક્રવારે એ વખત પરિષદ મળી. સવારના દસથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અને બપોરના ત્રણ વાગ્યાથી પાંચ વાગ્યા સુધી ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકાર અને ગુજરાતના બહુ થોડા આગળ કરવા યોગ્ય જાહેર પુરુષ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પ્રમુખરથાને હતા. તેમનું વ્યાખ્યાન પણ સારું અને વિચારપ્રેરક હતું. એવું વકતવ્ય બધાય દિવસોમાં કોઈનું જ ન હતું કે જે ગુજરાતીમાં ન જોતરે તો ગુજરાતી ભાષાને મહા ખોટું જાય. છતાં એ સર્વનાં વ્યખ્યાનો ગુજરાતીમાં જોતરે તો આજના માનવંત અધિકારી તથા સાહિત્યવર્તમાં વિચારવહન સમજવાનો સારો પ્રસંગ જરૂર જોભો થાય. સંસ્કૃતિસંગમનું બંધારણ ધડવા માટે એક સમિતિની નિમણૂક થઈ. બપોરે વ્યાખ્યાનો અને લેખ-વાંચન થયાં. લેખવાંચનની ખજર કોઈ પણ ગુજરાતી પ્રતિનિધિનો

હોય એમ લાગ્યું નહિ. જ્યોરનો સમય મોટે ભાગે પ્રદર્શન તથા ભાષાદરબારના ખર્ચે નિહાળવામાં મેં ગાળ્યો.

‘પ્રદર્શનમાં શિક્ષણસ્થાપત્યનાં યુગવાર ચિત્રો-ફોટોગ્રાફો અને વિવિધ શૈક્ષીનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ હતો. મોદન-જે-ડેરો અને દરારપાથી માંડી આપણા પ્રાચીન શિક્ષણસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનાનાં ચિત્રો ગોઠવાયાં હતાં અને ચિત્રોમાં અજ્ઞાતથી વર્તમાન યુગ સુધીનો સંગ્રહ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. કાલ-અનુક્રમ સદ્ય વિવિધ પ્રાન્તોમાં વેરાવલા નમૂનાનું આ પ્રદર્શન અભ્યાસ માટે એક સારું સળંગ સાધન ગણી શકાય. રજૂ થયેલી છબીઓનાં નાનકડાં આલ્બમો પ્રમટ થવાની બહુ જરૂર છે. પરંતુ એ તો હવે ઉઠાવી લેવામાં આવ્યાં હશે.

‘ભાષાદરબાર’ Language Courts-ના લખ્ય નામથી રખે માર્ક બહુ જીવ્ય. મોઝોના દરબાર, અંગ્રેજોના દરબાર, રાજવીઓના દરબાર અને ધવલ ટોપીધારીઓના દરબારથી ટેવાયલા આપણે ભાષાદરબારથી અમજી ન જીડીએ. એ પણ પ્રદર્શનને અપાયલું લખ્ય પરદેશી નામ જ માત્ર છે. દીવાને ખાસના વિશાળ કારખાંધ ગોઠવાયલા એક એક ખંડમાં ભારતની પ્રતિનિધિ ભાષાઓની વિશિષ્ટતા દેખાડતાં ચિત્રો, નકશાઓ, વૃક્ષો, અંકપટ, આલેખો (Charts), વસ્તુઓ, પુસ્તકો, લેખોની છબીઓ, ભાષાની વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિનાં સૂચક તત્ત્વો, પ્રાચીન ગ્રંથો એ સર્વની ભાષાવાર સળંગ ગોઠવણી એ ‘દરબારો’માં કરવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક ભાષાદરબાર દર્શનીય હતો. ગુજરાતી ભાષાદરબારમાં ભાવિ સોમનાથ મંદિરના નકશા પણ મૂકવામાં આવ્યા હતા.

પ્રદર્શન અને ભાષાદરબાર ઘણા જ ઉપયોગી વિભાગ કહી શકાય. વ્યવસ્થા વધારે સારી હોત તો આથી પણ વધારે સમૃદ્ધ તેમને બનાવી શકાયાં હોત. ચોટે ભાષાદરબારોના સંગ્રહોની યાદી અસિદ્ધ ! કરવામાં આવી હોત તો પણ ઘણું ઘણું જાણવાનું મળત.

હવે તો એ દરખાસો વીખરાઈ ગયા. ફરી ભરાય તો તેમની વિગત-વાર સૂચી એક સારો પ્રમાણગ્રંથ બની રહેશે.

તા. ૧૭ મી એ પ્રજાત બેઠક ન હતી, બપોરના ત્રણથી શરૂ થયેલી બેઠકમાં ઠલા-પરિષદ ભરી હતી, જેમાં નૃત્ય, સંગીત અને નાટ્ય સંબંધી ચર્ચા તથા નિબંધવાંચન થયાં.

તા. ૧૮ મીના હેલ્થ દિવસની સવાર બપોરની બેઠકામાં કાર્યક્રમ સમાપ્ત થયો. સંસ્કૃતિસંગમનું બંધારણ મંજૂર થયું. આભારવિધિ થયો અને એક લઘુ પરિષદની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

તા. ૧૮ મીએ સવારના આઠ વાગે કેટલાક હિંદી સાહિત્યકારોએ એક પરિચયગોષ્ઠી ગોઠવી હતી. સંગમમાં બધા ભેગા થયા ખરા, પરંતુ પરિચય કોઈને એકબીજાનો થયો નહિ. એ ખામી દૂર કરવા હિંદી સાહિત્યકારોએ કરેલી આ ગોઠવણમાં સાહિત્યકારો આઠને બદલે નવ વાગે આવવાથી ધારી સફળતા મળી નહિ. પરિચયની ભારે જૂખ રહી ગઈ. ગુજરાતી પ્રતિનિધિઓ પણ ભેગા મળી ન શક્યા. કોણ કોણ હતા એની હજી પૂરી માહિતી મને મળી નથી.

તા. ૧૮ મીની સવારના બેઠકમાં મને કાંઈ રસ પડ્યો નહિ અને મિત્રોને મળવા હું ચાલ્યો ગયો. એક પરિચિત ગૃહસ્થને ત્યાં મળવા જતા જ ફોનમાં સંદેશો મળ્યો કે શ્રી મુનશી અને પરિષદમાં બોલાવે છે, કારણ કેટલાક સલાજનોએ અને સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. સાતેક માર્ગસ દૂરથી હું પાછો આવ્યો ત્યારે સલા બાલતી હતી પરંતુ શ્રી મુનશી ત્યાં ન હતા અને શ્રીતાઓ ઠીક ઘટી ગયા હતા. સાડખાર થયા હતા એટલે સંસ્કારને બદલે બોજનની તીવ્રતા વધી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. દસેક મિનિટમાં મેં મારું વક્તવ્ય પૂરું કર્યું. ગુજરાતી તરીકેની મારી દૃષ્ટિએ નીચેના મુદ્દા મેં રજૂ કર્યા :

(૧) હિંદીને બદલે અંગ્રેજીમાં બોલવાની અને જરૂર પડી એ દિલ-ગીરીનો વિષય હતો. વડોદરા રાજ્યમાં હિંદી શિક્ષણ ફર-

જિયાત હટું છતાં હિંદીના સુંદર વક્તાઓ આગળ હિંદીમાં બોલવું મને લાગે પડ્યું.

- (૨) મૌલાના આઝાદે હિંદની ચાર ભાષાઓને જિરંદારી. મારી પ્રાન્તિક ભાષા ગુજરાતી લલિત વાઙ્મયમાં ખીજ ભાષાઓ કરતાં જિતરતી તો ન જ હતી. અંગ્રેજી ભાષામાં સારાં ભાષાંતરો થાય અગર ન થાય એ અકરમાત ઉપર કીર્તિનું ઊંચું વારંવાર ચઢાવવાની જરૂર નથી.
- (૩) આપણે સર્વ પ્રાન્તના નિવાસીઓ એક જ વડાણના મુસાફરો છીએ. ઓછી વધતી એક જ સરખી અસરોમાં ઊછરીએ છીએ. જિતરીશું પણ એક જ આરે. કોઈ મોઢુંનાનું નથી.
- (૪) પ્રાન્તભાષાઓ બલિષ્ઠ બનતી ચાલી છે. એથી હિંદીને ધક્કો પહોંચતો દેખાય. છતાં બલ મેળવતી પ્રાન્તીય ભાષાઓના સહકર્મમાંથી વિકસતી હિંદી ભાષા સાચી રાષ્ટ્રીય ભાષા બની રહેશે.
- (૫) જગનની પરિસ્થિતિ અને ખાસ કરી હિંદની પરિસ્થિતિ લેખકો, સાક્ષરો અને કલાકારોનું નેતૃત્વ માગી રહી છે, કારણ મુસલ્માનો, વિજ્ઞાનવિદો, સેનાપતિઓ અને નિષ્ણાતોનું નેતૃત્વ નિષ્ફળ નીવડી વિશ્વયુદ્ધમાં પ્રગટ થયા જ કરે છે.
- (૬) મધ્યસ્થ રાજતંત્ર લેખકોએ ઉપાડી લીધું છે. રાજેન્દ્રપ્રાણી, જવાહરલાલ, મૌલાના આઝાદ, શ્રી શ્રીપ્રકાશ, મહેતાબ, મુનશી, આંબેડકર, દીવાકર એ બધા લેખકો છે એ સ્પષ્ટ વસ્તુ છે.
- (૭) સંસ્કૃતિને, સાહિત્યને, કલાને લાવિજીવન પડકાર કરી રહ્યું છે. એ નિષ્ફળ નીવડશે તો માનવતાનો ચિરાગ ઓલવાઈ ગયો જાયો.

તા. ૧૬-૧૭ અને ૧૮ એ ત્રણે દિવસોએ રાત્રે વૃત્તચીતની અહેદિસ જામતી. લગભગ ૬-૩૦ થી ૧૦ વાગ્યા સુધીના આ

કાર્યક્રમ પણ મનોરંજક બનતો હતો. સંગીત, વાદ્ય, નૃત્યના પ્રયોગો થતા હતા. સરસ્વતીદેવના રાજકુમારોએ તૈયાર કરેલું કલાક્રંદ ઝોરી-સાનાં જાડિ-જાયા નૃત્યોમાં કથકલીને યાદ કરાવતાં કેટલાંક નૃત્ય-રંજ કરી ગયું. પરંતુ સિંગ સરખા પખવાજીને સાંભળવામાં બહુ ઝોજા શ્રોતાઓએ મન દોડ્યું હતું. પખવાજ મરી જાય છે એની નોંધ કલારસિકો લેઈ લે. પરંતુ રંજન કાર્યક્રમમાં સર્વાંગી પ્રશંસા મેળવી ગયું ભારતીય વિદ્યાશવનનું કલાકાર મંડળ. એના ગરખા, નૃત્ય અને મૂક દશ્યોએ ગુજરાતનો રંગ રાખ્યો. તાનારીરીને પ્રયોગ સારો ગયો. ગુજરાતી ગરખા બહુ વખણાયા. પરંતુ એ ગરખાઓએ શ્રોતાઓમાં અણધારી રમૂજ ઉપજાવી માર્કેટમાંથી કલાવિગતો જાહેર કરતા બાઈ બહુ સફાઈલિયું અંગ્રેજી—અંગ્રેજીને પણ ન ખોસે એવું અંગ્રેજી—ખોસતા હતા. ગરખાને ‘ગરખા ડાન્સ’ તરીકે ઓળખવાની પ્રથા પડી છે, એટલે સફાઈલિયા અંગ્રેજીમાં જાહેરાત થઈ : ‘હવે આપ ગ...ર...ખે...ડેન્સ જોશો અને સમિળશો.’

પાસે બેઠેલા હિન્દી કે પંજાબી શ્રોતાએ આશ્ચર્ય પામી પાડોશીનું પૂછ્યું.

‘એ ગડબડ ડાન્સ કયા હૈ, બાઈ?’

ખિચારો ગુજરાતી ગરખો ‘ગડબડ ડાન્સ’ જતી ગયો. એટલામાં અભિનય કરતી આપણી ગુજરાતી બહેનો આપણા જાણીતા ચમકતાં ઘડાઓ લઈ મંચ ઉપર આવી એટલે પડોશીએ પેલા બાઈની જૂલ સુધારી :

‘ગેડબડ ડાન્સ નહિ, ઘડુઆ ડાન્સ હૈ.’

ગરખાએ ત્રીજે જગે લીધા : ગરખો ગડબડ અને ઘડુઓ [ગુજરાતી કલારસિકો સાવચેત રહે! Phonetics—ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર આમાંથી નિયમ ઉપજાવે!]

શ્રી મુનશી સમારંભના પ્રમુખ હતા. તેમણે ગુજરાતી પ્રતિનિધિઓ સાથે સોહામણ આત્મપણું દર્શાવ્યું. જે દિવસ છુટીના

સમયમાં તેઓ અમને બોલાવી જતા અને પાસે જ બેસા કરેલા એક સ્ટોલમાં અમારી સાથે ચા પીતા અને વાતો કરતા. આવે વિવેક અમને ખૂબ ગમ્યો.

અંતમાં થોડી ટીકા કરી છઉં ?

- (૧) બ્યવરથા હતી એના કરતાં વધારે સારી થઈ શકી હોત. લેખકોનો પરિચય વધારે ગાઢ બનાવવાની જરૂર છે. બધાને જ એક સાથે રહેવાની ફરજ પાડી હોત તો ? પ્રધાનોને સુધ્ધાં.
- (૨) પ્રદર્શન અને લાપાદરબારની સામગ્રી એકત્રિત કરી ખપાવવી જોઈતી હતી.
- (૩) વધારે સમય આપી પ્રાન્તપ્રાન્તથી લેખો મંગાવ્યા હોત તો લાપાપ્રતિનિધાન સારું જળવાત.
- (૪) ચૌદે લાપાના ઓછામાં ઓછા બે બે પ્રતિનિધિઓને સામાન્ય ચર્ચામાં બોલવાનો ક્રમ રાખ્યો હોત તો ? ગુજરાતને બોલવાની તક જ મળતી ન હતી અને બોલવાની આવૃદ્ધતા બતાવવા ગુજરાત તૈયાર ન હતું—અલગત ઠોઠના બોલવા ન બોલવાથી મહત્વનો ફેર પડતો લાગતો નહિ. આપણી ચર્ચાકક્ષા ઠીક ઠીક નીચી હતી.
- (૫) બોલવા બેસા થનારને જીવતાં સુધી બોલવાનું જ છે એ ભ્રમ વક્તાઓમાંથી હવે નીકળી જાય તો વધારે સારું. સૂત્રા પશ્ચ આપણી સંસ્કૃતિની જ સંપત્તિ છે, નહિ ?
- (૬) પ્રમુખોને અધવચ્ચ સલા છોડી ચાલ્યા જવાની કેમ ટેવ પડી જતી હતી ? મૌલાના આઝાદે પણ તેમ કહ્યું, મુનશીએ પણ તેમ, અને દીવાકરે પણ તેમ. પ્રધાનમંત્રીમાં વધારે કામ હોય તો તેઓ ભલે ન આવે. મહત્વનાં કામમાં રોકાઈને પણ તેઓ કેટલું ધોળે છે એ આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ ચાલતી સલા અધવચ્ચ છોડી જતા પ્રમુખો સારા દેખાતા નથી જ.

- (૭) ગુજરાતીઓએ હાથ પાડવી હોય તો દિંદી ભાષામાં બોલવાનું દવે તેઓ ઝડપથી શીખી લે.
- (૮) સંસ્કૃતિસંગમ રાજકીય પક્ષોની સોગટાખાણ ન બને તો વધારે સારું. જ્યાં પ્રાન્તોને એના સંચાલનમાં ભાગ લેવાની સગવડ રહેશે તો ઉદ્દેશ વહેતો ફળીશૂત થશે.
- (૯) પ્રત્યેક ભાષાવાર પ્રાન્તોમાં આવી વાર્ષિક જિજ્વણી થાય તો નિકટતા વહેલી આવે.
- (૧૦) દેશી રાજ્યોના વિધીનીકરણથી જેની જડ બિખડી ગઈ છે એવા સાચા કલાકારોને સાચવી-પોષી તેમની કલા લાવિના લાભમાંથી જતી ન રહે એમ કરવાની જરૂર તત્કાળ બીમી થઈ છે.

ગત્રા આવી : એટલા જ શબ્દોમાં મારી બંને પરિષદોની ખાપ હું સમાવી દઉં.

માનવી-વિસ્મયભરી વિચિત્રતાનો પુંજ

આપણું ધ્યાન ખેંચાય એવા કેટકેટલા બનાવો હમણા જ બની ગયા. લખનૌ-અલાહાબ યુનિવર્સિટીએના વિદ્યાર્થી વર્ગનો અનૂની રાષ જીલરો ! ઇરાનની સરમુખત્યારીના પેંગડા ઉપર પગ મૂકવાની તૈયારી કરતા મુસાદીકતું પતન ! પાકિસ્તાનમાં લશ્કરી સહાયતા અને લશ્કરી થાણાં આપવા સ્થાપવાના અમેરિકાના નિર્દોષ દેખાવા મથતા પ્રયત્ન; ચાર મહાન રાષ્ટ્રોની સંયુક્ત મસ-લત માટેની સંમતિ; બેરિવા સરખા કમ્યુનિસ્ટ નેતાની એના જ રાજદ્વારી સાથીઓએ કરેલી કતલ; યુજીન એનીલ નામના સમર્થ અમેરિકન નાટ્યકારનું મૃત્યુ; શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું ભરખે કરેલું સંમાન; વડોદરા યુનિવર્સિટીએ આમંત્રેલી ફિલસૂફી પરિપક્વ અધિ-વેશન; ભાષાવાર પ્રાન્તરચના માટે નિમાયકું ત્રિમૂર્તિ કમિશન; ઇજિપ્તમાં નવી જડેલી પિરામિડ; શ્રિલંકામાં જડેલા અતિ પ્રાચીન પીદ્ડડાઉન માનવીની ઓપરી તથા જડામા ઉત્પન્ન થયેલા શંકા : આમ ધ્યાન ખેંચતા બનાવોની તાત્કાલીન યાદી હજી લંબાવી શકાય એમ છે. પરસ્પર જરાય સંબંધ ન રાખતા ઉપર વર્ણવા-યેલા પ્રસંગો માનવજીવનની વિશાળ વિવિધતાનું સૂચન કર છે, અને ખાનાં પાડી અભ્યાસ પામતા માનવીનું સળંગ અદમ-અસ્મિતા-કેટલી વિવિધતા ઉપર રચાયેલું છે એનો ખ્યાલ આપે છે. માનવી વ્યક્તિ તરીકે અને સમાજના ઘટક તરીકે બહુ વિસ્મયભરી વિચિત્ર-તાઓનો પુંજ બની રહે છે. એક પાસે અણુબોમ્બથી મરવાનો એ

અધિકાર મેળવતો જાય છે; બીજી પાસ એણે જ તપ કરી મેળવેલા અધિકારના ફળથી એ બચવાના માર્ગ શોધે છે. માનવી ભરમાસુર બની પોતાને અગ્નિદાય પોતાને જ મરતકે તો નહિ મૂકે? શું કહેવાય માનવીની વિચિત્રતાનું?

• [‘તાગરિક’—તા. ૨૧-૧-૧૯૫૪

વિશ્વશાંતિ

શાંતિજાપના

માનવજાત જન્મી છે ત્યારથી શાંતિને ઝાંખે છે. આ લોક, પરલોક, કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ, રાષ્ટ્ર, મિલકત-અંગત અને સામાજિક-જાતી વૈશિષ્ટ્ય : એ સઘળા પ્રવર્તે ચર્ચને, શાંતિ તરવોની રચના કરતી માનવજાત, પૂર્ણ અને અતૂટ શાંતિ રથાપના જળધેઅજળધે કરતી ચાલી આવી છે. એ જ્યારે ગૂંચવાય છે, એને જ્યારે સમજ પડતી નથી, શાંતિ સર્જનની એની આવડત જ્યારે ટૂંકી પડે છે ત્યારે એ અશાંત ઉપાયોનું પણ આયોજન કરે છે અને એમાંથી ઉત્પન્ના, ધર્મીય, પક્ષવાદ, રંગભેદ, જાતસતી, ખટપટ, મુત્સદી-ગીરી, ધમકાધમકી, ટાકું યુદ્ધ અને ગરમાગરમ યુદ્ધ ફૂટી નીકળે છે, અને શાંતિની યોજના નીકળેલી માનવ વલ્યુઝાર ભારેમાં ભારે અશાંત પ્રવૃત્તિઓમાં પડી અંતે કાપાકાપીમાં મૃત્યુની શાંતિ મેળવે છે, નિરાશાની શાંતિ મેળવે છે, ભયંકર અન્વવસ્થાની શાંતિ મેળવે છે, જે મેળવવા એ જન્મે જ નથી ! એક ડગલું મૂકતાં માનવી સર્જન કરે છે. બીજું ડગલું ભરતાં માનવી વિનાશ સર્જે છે. એ ડગલાં ભરતા ભરતા આપણે એક બાજુએ રાષ્ટ્ર સમવાયત્ર, યુનો અને માનવ મહારાજ્ય સુધી પહોંચી ગયા છીએ. બીજી બાજુએ આખી માનવજાતનો એક દિવસે વિનાશ ચાલ એવા અસ્ફુર્તોચ્ચ, હાઈડ્રોજન બોમ્બ, ડાનાલ્ડ બોમ્બ, અને તેમને લઈ જવા લાવવાનાં સરળ સાધનોથી આપણે સજ્જ થઈ ગયા છીએ. આપણી

આખી પ્રગતિના સને ૧૯૫૪ ના એપ્રિલ સુધીનો સરવળો કરતાં કહી શકીએ કે માનવીએ એક હથેલીમાં અમૃત ઉપજાવી મૂક્યું છે, અને બીજી હથેલીમાં હળાહળ એર ઉપજાવી મૂક્યું છે. આ માનવજાતની સિદ્ધિ !

માર્ગ ભૂલ્યો માનવી

! આ એમાંથી કઈ હથેલી ખોલવી એ પ્રશ્ન આખી માનવજાત સામે આવીને ઊભો રહ્યો છે. સમજ, સાદી બુદ્ધિ તો એક જ માર્ગ તરફ આપણે દોરે : અમૃત છોડીને એર કેણુ પીએ ? આખી દુનિયાને જિવાડવાની સર્જક-શક્તિ ધરાવનાર અણુનો આખી માનવજાતને બાળતો અંગારો બનાવવા તરફ ઠાનું વલણ હોઈ શકે ! એવા વલણને સાદી સમજ તો બેવડી તરીકે જ ઓળખાવે. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે માનવજાતને દોરવાની અને તારવાની શક્તિ ધરાવનાર ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને રશિયા એ ત્રણે રાષ્ટ્રો વિશ્વ પ્રજાજના બોમ્બ બનાવટની હરીફાઈમાં ઊતર્યા છે !... એટલું જ નહિ, એમને પગલે અન્ય સહુ પ્રજાઓ ધ્રુવે છે કે, તેમની પાસે આ માર્ગ અને દિસક શક્તિ જાગૃત થાય ! અરસપરસ લય ન હોત તો કપારને આ બોમ્બ વપરાઈ ચૂક્યો હોત ! ગુલામોની મુક્તિનું યુદ્ધ ખેલવાનો યશ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા અમેરિકા-યુ. એસ. એ. એ તો હીરોશીમા અને અને નાગાસાકી ઉપર અણુબોમ્બ ફેંકવાની પાશવતા વાપરી છે ! અને એના પ્રયોગો કરી કરી આખા પ્રશાન્ત મહાસાગરને એરણ્યો બનાવવા માંડ્યો છે ! એની ભારત સુધી જીડી આવતી રાખ વિશ્વને આખ કરી નાખશે એવી શક્યતા મોટામાં મોટા વિગ્નાનવિદ્ આર્જન-સ્ટાઈન જેવા અમેરિકા નિવાસી મહાપુરુષને પણ લાગે છે ! માનવી માર્ગ ભૂલ્યો તો નથી ?

આપણા અગ્રણીઓ અને માનવભાવિ

એક એટમ બોમ્બ બનાવવાનો ખર્ચ એક જાણુએ મૂકાએ

અને સામે દુનિયાનો જૂખમરો દુનિયાનું અગ્નિ, દુનિયાનું રોગ-નિવારણ, દુનિયાનું કાપડ, ૩ દુનિયાના રોજાનું વિનાશ માનવી-ઓનાં રોજાનું એ સર્વનો ખર્ચ મુશીએ તો સરખર બની જાય એમ છે. સમુદેશ, સાધનસંપત્તિ અને માનવજાતનું નેતૃત્વ માગતાં ગદ્દા માનવીના જૂખમરો ઉપર આંધુ સારવાનો દેખાવ કરે છે, અને જૂખમરો ટાળવાને જાહેર એટલે ખોટા બનાવી દે છે। રોગનિવારણની કે નિઃશરના નિવારણની સાંખીએડી ચોક્કસ કરે છે, પરંતુ એને ઘટતો ખર્ચ હાર્દરોજન ખોટા બનાવવામાં કરી દે છે। પૃથ્વી ઉપરનાં જે અગ્રજ માનવીઓ મુખપૂર્વક જીવી શકે એટલું માધન આ રાષ્ટ્રો ધરાવે છે. પરંતુ તે મુખસાધન ઉપજાવવાના જાહેર એ ખર્ચમાંથી કેળવટ ખોટા હેતુઓ સાથે છે। નમૂના ખાતર કે શક્તિ-પ્રદર્શન ખાતર દજ એકાદ ખોટા બનાવીને આપણા અગ્રજીઓ સંતોષ પામતા હોય તો ઠીક। પરંતુ હવે તો ખોટાની વખાણ-ગોષ પાર્કીંગ-ની દરીદ્રતામાં તેઓ પડ્યા છે। આ દરીદ્રતામાં પડેલા નેતાઓનાં જીવન અરિત્રો બને સખાયા। તેમને ફૂલદારથી બને વધારવામાં આવે। તેમની જુદિનાં ગીતો બને ગવાયા। જનાં સાવિ આજના આમેવાનોને માણસખાડે રાક્ષસો, પાપમાં પડેલા પામરો કે જુદિવિહીન બેવકૂફો તરીકે ઓળખાવ્યા સિવાય રહેશે જ નહિ।-એ આ ડાહ્યા અગ્રજીઓ માનવજાતને માટે ભાવિ રહેવા દેશે તો।

ગાંધી પ્રેરિત પ્રયોગ

આજના સંજોગમાં આવણા ભારતીય નેતા પંડિત જવાહર-લાલ નહેરુએ જે વિચારભૂમિકા ઉપર સ્થાન સ્થિત છે એ સાચામાં સાચી, દેશપ્રેમકારી અને માનવજાતને રોબે એવી છે, અને તેને આખા ભારતવર્ષનો જ નહિ પરંતુ સારા સંસારની વિચાર-શીલ જનતાનો ટેકો છે. આખી ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક શાંતિ

તરફ છે, અહિંસા તરફ છે, જગત-ગંધુલ તરફ છે અને સમાનતા તરફ છે. મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસાના સૂત્રને પકડી જે ક્રાંતિ જન્માવી છે, એ આ યુગનું, પરમ જળ છે, કારણ એનો આધાર સર્વને ભારતે, પાકિસ્તાને, જરમાએ, સીયોન અને ઇન્ડોનેશિયાએ સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ કરી છે. માનવશાંતિના ઇતિહાસમાં અહિંસાનું આ પ્રકરણ એક જ્વલંતમાં જ્વલંત સર્જનાત્મક પ્રયોગ છે. સાચી શાંતિ સ્થાપવા માટે વ્યક્તિગત અહિંસા અને સામુદાયિક તથા રાષ્ટ્રીય નિઃશસ્ત્રીકરણને આપણે શક્ય બનાવવાં પડશે, અને એ શક્ય બનાવવા માટે આપણે સર્વ સામાન્ય માનવીઓએ એવું કલ્યાણકારી આંદોલન હિપજનવનું રહેશે કે જેની સામે શસ્ત્રભોજ, સત્તાભોજ, ધનભોજ, પ્રદેશભોજ નિષ્ફળ નીવડે, અને જળથી, કળથી ધમંડથી કે શસ્ત્રથી ન્યાય નક્કો કરવાનું બહાનું નિર્મળ બની જશે!

મહાસત્તા અને શાંતિઆંદોલન

આ શાંતિઆંદોલનમાં સફળ માર્ગ લાગ સર્વ શકે, યુગ્મવાતમાં મહાસત્તાએ આજ્ઞા આપી છે કે તેના સભ્યોએ શાંતિસંચલનમાં ભાગ ન લેવો! આ માહિતી સાચી ન હોય તો મને બહુ જ આનંદ થશે. પરંતુ સાચે જ, એવી આજ્ઞા થઈ હોય તો દિલગીરી સાથે કહેવું રહ્યું કે મહાસત્તાનું આ વલણ મારી સમજમાં માર્ગ પણ રીતે જિતરી શક્યું નથી! ગાંધી પોષિત મહાસત્તાનો સભ્ય જે શાંતિયોદ્ધો ન બની શકે તો ખીજે માણ બની શકે? શાંતિ-સંચલનમાં સામ્યવાદના દોરીમંચારનો ભય હોય તો પણ શાંતિની વિશુદ્ધિની ખાતર, સુક્તિ-પ્રયુક્તિઓમાં શાંતિ ઉદ્દોળાર્થ ન જાય એ ખાતર અને ગાંધીજીએ ભારતને માટે સત્ય બનાવેલી સક્રિય રાજકીય શાંતિને વિશ્વ વ્યાપક બનાવી માનવસંહારમાંથી માનવીને બચાવવા ખાતર પણ આ શાંતિઆંદોલનમાં મહાસત્તાવાદીએ ભળવું જોઈએ, તેને પોતાનું બનાવવું જોઈએ, અને સંહાર

અટકાવવાના શાંતિમય પ્રયોગો આદરવા જોઈએ. સામ્યવાદનો ભય રાખ્યે સામ્યવાદ ઓસરવાનો નથી. અને ગાંધીવાદને—સાચા ગાંધીવાદને તો શરૂનો જ ભય હોઈ શકે નહિ !

ભારત અને સામ્યવાદ

વળી સામ્યવાદી રશિયા અને ચીન હજી ભારતનાં મિત્રો છે. સામ્યવાદનો અભ્યાસ અને રાજકારણ અર્થશાસ્ત્રમાં આપણી યુનિવર્સિટીઓ પણ કરાવે જાય છે. સ્ટાલીન અને તેના અનુયાયીઓએ પણ મૂડીવાદી સમાજરચના અને સમાજવાદી સમાજરચના બંને સાથે રહી શકે છે એવો સ્વીકાર પણ કર્યો છે. અને મૂડીવાદી સમાજ ન કોલેસા કેટલાય પ્રશ્નોનો ઉકેલ સમ્યવાદી સમાજરચનાએ બતાવ્યો છે, જે રાધાકૃષ્ણન, અમૃતકૌર, અને મન્દિરા ગાંધીનાં કેટલાંય જાહેર મંતવ્યો ઉપરથી આપણે કહી શકીએ એમ છે. એટલે સામ્યવાદી દોરીસંચારના ભવથી આણંદેક અનુભવરી એ દષ્ટિનું વારતવિક ભાગ્યે જ લાગે. ગાંધી, અરવિંદ, અને ટાગોરના ભારતવર્ષમાં એકેએક ભારતવાસી શાંતિનો પ્રચારક, શાંતિનો પોષક અને શાંતિને રક્ષક બનવો જોઈએ. મહાસલાના હૃદયમાંથી શાંતિસંચલનની શંકા દૂર થાય એમ હું ધન્ય છું. આ સંચલન પ્રત્યે સદાનુમતિ દર્શાવનાર સહુ ઠાઈ સામ્યવાદી નથી, પરાઈ સત્તાના પ્રયોજને ટીંગાંચેલા નથી, ભારતીય સરકારને સંપૂર્ણપણે વફાદાર છે અને અન્ય સત્તાઓ કે સંભાવનાઓનાં રિમત કે મૂત્ર-કેમ્યારણથી ભાગતને આર્થિક અને સામાજિક ઉદ્ધાર થઈ જશે એવી હૈયાકૂટી માન્યતાને વળગનારા નથી જ !

માનવશાંતિ કેમ સ્થપાય ?

માનવશાંતિ એ જો માનવજાતનું આવશ્યક લક્ષણ હોય તો ગમે તે પ્રજાએ, ગમે તે ધર્મે, ગમે તે સમાજે, અને ગમે તે રાજ-

ક્રીય સંભાવનાએ શાંતિ સ્થાપનાના કાર્યને આવશ્યક, અગત્યનું અને સક્રિય ગણી તેને અપનાવી લેવું જોઈએ, અને તેને સફળ કરવું જોઈએ. માનવશાંતિનાં વિરોધી તત્ત્વો અને વિરોધી બળો ક્યાં ક્યાં છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તે ટાળવા માટે કમર કસવી જોઈએ. વીસમી સદીમાં રાજકારણ બહુ મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની ગયું છે. એનાં કેટલાંક વિષય લક્ષ્યો માનવશાંતિનો ભાગ કરે છે. આપણે વિચારમાં જરા આગળ વધીએ.

શાંતિ જોખમાવતાં તત્ત્વોનો વિચાર

૧ રાજકીય આક્રમણ : ઝડી બ્રિટિશ પ્રજા ભારતમાં તો ખસી ગઈ, પરંતુ હજી તેનાથી એ નીતિનો સર્જાંએ સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. આફ્રિકા, મલાયા, બ્રિટિશ ગીલાના એ તેનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. મોરક્કો, ઈઝરાયેલના, ભારતીય દ્વેષ સંસ્થાનો, - પોરચુગીઝ સંસ્થાનો, ... રાજકીય આક્રમણનાં જ્વલંત ઉદાહરણો ! અશાંતિ અને યુદ્ધને એ કેટલાં પ્રેરે છે તે આપણે નિત્ય જોઈ શકીએ છીએ. ડોર્ષપણ રાજ્યનું, ડોર્ષપણ રાષ્ટ્રનું, કે ડોર્ષપણ વર્ણનું રાજકીય આક્રમણ હવે શાંતિ અર્થે સમૂળું અટકી જવું જોઈએ.

(૨) યુદ્ધનિષેધ : હવે જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઘો, વ્યવહારો, કાયદાઓ અને રાજનીતિ પૃથ્વી ઉપરનાં મોટાં રાજ્યોએ સ્વીકાર્યાં છે ત્યારે યુદ્ધથી ડોર્ષપણ પ્રત્યોનો નિકાલ કરવાની રાજનીતિ બાબત ઉપર મૂકી દેની જોઈએ અને લશ્કર તથા શસ્ત્ર સરંજામ ઉપર અંકુશ અને અંતે સંપૂર્ણ બંધી સ્વીકારવાની માણસાર્થ સર્વ રાષ્ટ્રોએ સ્વીકારવી જોઈએ.

(૩) ભૂખમરો, ગરીબી, નિરક્ષરતા અને અનારોગ્યની નાબૂદી : ભૂખમરો, ગરીબી, અભણપણ, અનારોગ્ય, એ વિશ્વ-

અસાંતિનાં મોટામાં મોટાં કારણો છે. સમાજરચના, રાજ્ય-રચના, અને આંતરરાષ્ટ્રીય રચના એક જ હિદેસથી થવી જોઈએ. પ્રથમ પોતપોતાની સીમામાંથી આ કારણો નિર્મૂલ્ય કરવાના કાર્યક્રમને અમલ આપવું જોઈએ. સત્તા અને ધન આ કારણોને ઇવનાં રાખશે તો એ જાનેને માથે જોખમ છે, એ સમજાય એવું સત્ય દોષા છતાં, ઝડપથી અમલમાં મૂકી શકાવું નથી એ માનવજાતનું મહા દુર્દૈવ છે.

(૪) વાદ અને વિરોધમાં સુવિચારણા : મૂડીવાદ સાચો કે સામ્યવાદ? ઈશ્વરવાદ સાચો કે અનીશ્વરવાદ? રાષ્ટ્ર સાચો કે રાષ્ટ્ર-સમૂહવાદ સાચો? આવા આવા વાદને અંગે માનવજાતને દરેક રીતે એટલી બધી ઉશ્કેરી મૂકવામાં આવે છે કે એમાંથી તણુખા ઝરે છે અને યુદ્ધો પણ નીપજે છે. મર્યાદિત માનવી વાદ-વિરોધની ધમણો ફૂંકતો એટલી જલ્દ તો વિશ્વશાંતિની જાળવણી વધારે સાચી બને.

(૫) પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનાં રાજકારણ પ્રજાકીય ભાવના ઉપર એવી ખુલ્લી ઢાળે રચાવા જોઈએ કે એમાં સંશય, શંકા, વહેમ અને જાનસૂતીને ઓછામાં ઓછું સ્થાન મળે. મૂડીવાદી સમાજ-રચનાના આદર્શ સરખા અમેરિકા-યુ. એસ. એ.-અને સામ્યવાદી રચનાના આદર્શ સરખા રશિયા-યુ. એસ. એસ. આર.-એ બંનેએ પોતપોતાને લોકશાહી તરીકે ઓળખાવ્યા છતાં. લોકશાહીને ન સમજાય, લોકશાહીથી ન સ્વીકારાય એવાં ટેટલાંય હોળાણો રાજકારણમાં ઉત્પન્ન કર્યાં છે કે જેથી જનતાનો તટસ્થ ભાગ બંને પ્રત્યે શ્રદ્ધા ખોઈ નાખે છે.

હમણાં હમણાં વધેલું અમેરિકાનું વાંકાબોલાપણું, ધાકધમકી, સત્તા અને સમૃદ્ધિનો મદ, અને સામ્યવાદનું વર્ચસ્વ ન વધે એ બહાના નીચે આખા વિશ્વના રાજકારણમાં

તેણે કરવા માટેની ભયંકર દબલગીરી, અને સામ્યવાદને મુન્દાપ્રત વાદ તરીકે ઠરાવવાની ઘેલી અતૂની ઝુ'મેશ એ વિશ્વની શાંતિને કહોળી નાખનારાં મદ્દા તરવે બનતાં જાય છે, એ અમેરિકન જનતા જેમ બને તેમ વહેલી સમજી જાય તેમ વધારે સારું છે. એવી ને એવી સાવચેતી સામ્યવાદી સમાજે પણ રાખવાની જરૂર છે. રશિયા અને ચીને તૂતન સમાજ-સર્જનનો ભાગ્ય અને પ્ધાન ખેચે એવો પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. મૂડીવાદનાં બેઠારી, ગરીબી, નિરક્ષરતા અને અના-રોગ્ય જેવાં કેટલાક પ્રગળીય લક્ષણો દૂર કરવાના તેના પ્રયોગો જરૂર માર્ગશૂચક છે; છતાં એની આંસપાસ ભીપસતું દિ'રંગતું વાતાવરણ, બળજબરીનો ભાસ, રાજદ્વારી વિરોધ પદોતું નિકંદન અને સફુને માથે લટકતી તલચાર સરખા આરોપોનો સંભવ જરાય શાનિવર્ધક નથી એ સામ્યવાદી વિચારસરણી જેમ બને તેમ જલદી સમજી એ તો તે વધારે સારું છે. બેરીયાનો ભ્રષ્ટેદ, સામ્યવાદી અસર નીચે આવેલાં પડોશી રાજ્યોની અશાંતિ અને ઓસ્ટ્રેલીયામાં પેટ્રોલે માગેલી શરણા-ગતિ સામ્યવાદના રાજકારણને આદર્શ બનાવતી નથી.

- (૬) અશાંતિનાં કારણોની યાદી લખાવવાની બધું જરૂર નથી. છતાં રમાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સર્વ વિશિષ્ટ કારણો શોધવા અને દૂર કરવા માટે જે દાર્મ સિધ્ધિલતા હોય તે સર્વ અશાં-તિનાં જ કારણો લેખી શક.ય.

બાંધીજના ગુજરાતની ફરજ

એવે પ્રસંગે સર્વ શાંતિયાદોની-ખાસ કરીને ભાગતના શાંતિયાદોની-અને તેમાંય બાંધીજના ગુજરાતની એ ફરજ બની રહે છે કે તેણે—

૧. શાંતિવંદી જનવું. જેનો અર્થ અદ્વિંસક જનવું એવો જ થાય છે.
૨. વિશ્વશાંતિના સર્વ પ્રયત્નોને સમર્થન આપવું.
૩. વિશ્વશાંતિ વ્યાપક જને એવા સર્વ પ્રયત્નોમાં સક્રિય રીતે જોડાઈ જવું—જેમાં પક્ષવાદી ગજકારણથી દૂર રહીને પણ ગરીબી, શૂંખમરો, અનારોગ્ય અને નિરક્ષરતા ઝડપથી ટાળવાના સર્વ અદ્વિંસક માગોનો સમાવેશ થાય છે.
૪. યુદ્ધો અને શત્રુન્યયને બંદો, લવાદી અને વિશુદ્ધ માનવ-ન્યાયને આપણે ઝપડા સોપી દેવાની વૃત્તી વધારે અને વધારે ટોળવી.
૫. અને વિશ્વમાં માનવશાંતિ સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી સહન કરવા માટેની લઘ્ય તૈયારીઓ પણ કરવી પડશે જેમાં આપણા સુખનો અને આપણને પ્રિય થઈ પડેલી છતાં દૂંઝી પડતી માન્યતાઓનો ભોગ પણ આપવો પડશે !

મારી માન્યતા કયારની છે ?

આ મારી માન્યતા આજની નથી. વીએના પરિષદમાં જઈ આપ્યા પછીની નથી. મોરડોની શાંતિ સમિતિના અતિથિપણ પછીની નથી. એ માન્યતા ગાંધીજીના પ્રથમ અદ્વિંસક અસહકાર સંચલન પછીની છે અને તે સને ૧૯૨૪ માં મારી લખેલી પ્રથમ નવવક્યા 'હમ'થી શરૂ કરી 'દિવ્યચક્ષુ' 'ભારેલો અગ્નિ' અને 'પ્રજ્વળ'માં ચર્ચિતે આજ સુધી ચાલુ રહેલી છે.

વિશ્વશાંતિને ફૂં વિજય ધ્વજ છું. કારણ એમાં જ સહુનો વિજય છે ! અને કોઈનો પણ પરાજય નથી !

ચક્રવાત માનવી

બુદ્ધિ—માનવી સુદર્શન ચક્ર

માનવી એટલે બુદ્ધિમાન પ્રાણી પશુપક્ષીથી માનવીને જુદો પડતાં ઠેઠલાંવ લક્ષણોમાં મુખ્ય લક્ષણ બુદ્ધિ ગણાય છે. માનવીને સ્ફુરણા તો છે જ-પશુપક્ષીઓની માફક, પરંતુ એની પાસે વધારામાં છે બુદ્ધિ-જે માનવ સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં જલ્દ જ દળવા પ્રમાણમાં હોય છે-નહિ જેવી! એ બુદ્ધિ વડે માનવીએ પ્રાણી વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. માનવી કરતાં અતિ ઘણો બળવાન દાથી માનવીના અંકુશને તાબે છે. માનવી કરતાં ઘણી વધારે ગતિ ધરાવતો અશ્વ માનવીની ગાડીએ જોડાય છે. માનવી કરતાં વધારે અપસચિત્તો અને વાધ માનવીથી ભાગતા ફરે છે. બલવાન જયશ માનવીનાં દળગાડે જોડાય છે અને વિકરાળ નાગ માનવીના કરડિયામાં આવી ડાહો બની પુરાઈ રહે છે. માનવી કરતાં અંગગણમાં અદિ-માતી પ્રાણીસૃષ્ટિ ઉપર માનવવિજયની ધમ્મ ફરકે છે. માનવી એટલે પ્રાણીસૃષ્ટિનો ચક્રવર્તી! બુદ્ધિ એ માનવીનું સુદર્શન ચક્ર!

એક મુઠ્ઠીમાં રચણ-બીજી મુઠ્ઠીમાં કાળ

આ બુદ્ધિનાં ઠેઠલાંક સુંદર પરિણામો આવ્યાં. આપણે વિજ્ઞાન-શા એ પરિણામો ગણ્યાવણ્યાં શરૂ કરીએ. પ્રાચીન જૂતકાળમાં આપણે નહિ બિનરીએ; પરંતુ એકાદ શતકનો જ વિચાર કરીએ તો... વહાણોમાંથી રટીમર ચર્ચ, માડામાંથી આગગાડી અને મોટરકાર ચર્ચ;

એક તો મનોધર્મવિજ્ઞાન-માનસશાસ્ત્ર-જેમાં બિંડા જીતરી મેં Complexes-મંથિઓ-સોધી કાઢી છે, જેના ઉકેલમાં માનવ-દર્શનની ચાવી રહેલી છે. તમને અણગમો આવે છે? તમને લય લાગે છે? તમને કામદેવ પીડે છે?—એ દેવનાં શસ્ત્રો આપણી પ્રગતિ સાથે જરા વધતાં જાય છે એવી શાસ્ત્રીય મોંઘ થઈ ચૂકી છે! તમારો દેહ ખેંચાય છે? તમારા જ્ઞાનતંતુઓ તૂડું તૂડું થઈ રહ્યા છે? માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસમાંથી મેં Psychiatrists-માનસ ઉપચારકોને એક નિષ્ણાત વર્ગ પીસ્યો છે જે તમારા સઘળા માનસિક રોગોને મટાડી દેશે! મટાડી નહિ દે તો પછી રોગનું નિદાન જરૂર આપશે! એ જૂતા જેવો લાડકામણો લસે લાગે! માંત્રિકો અને તાંત્રિકો જેવા એ ચાળા લસે કરે કરાવે! તમારી પાસે તમારા જૂતકાળના કંડિયા ઉધડાવી અંદરથી સાપ, વીંછી અને ઘો લસે સળવળાવે! એને નિહાળી પીછેમુખ ન કરશો, દર્શનની એ માનવ-જનને વર્તમાન બક્ષિસ છે! અને એ અમેરિકન શિક્ષણ-ઉપાધિ લેઈને આવ્યો હોય તો...દઈ ન હોય તો પછી એની પાસે જન્મે! તમને ન દેખાતું—જનાં મોઢ ને મોઢ છપું માનસિક દઈ એ પકડી તમારાં હાથમાં મૂકી દેશે!

સાપેક્ષવાદની સમસ્યા

અને માનવીની બીજી દર્શન સિદ્ધિ તે સાપેક્ષવાદ—Relativity—જેનું સ્પષ્ટ ગણિત સ્વરૂપ ઉપજાવનાર વિજ્ઞાનવિદ્ આઈન્સ્ટીન હજી જીવે છે. તમને ‘ભારતીય સંસ્કૃતિનું’ ધણું અગિમાન હોય તો તમે માણીને રાજી થશો કે જૈન દર્શનના સુપ્રસિદ્ધ સ્યાદવાદમાં આ વાદનો લજ્જકાર સંલગ્નાય એમ છે. માનવજીવન ઉપર એની ઘણી મોટી અસર થવાની સકયતા રહેલી છે. એમ કહેવાય છે કે આઈન્સ્ટીન દીધા સાપેક્ષવાદને પૂછું રીતે સમજનાર આખી દુનિયામાં આ નવ-કરતાં વધારે માણસો નથી જ. મૂર્ખ રીતે તો

નહિ તો અપૂર્ણ રીતે તો સાપેક્ષવાદને હવે ધણાય સમજે છે... અને ત્રિશ્વમાં કશું જ પૂર્ણ સત્ય નથી એમ કહેનાર પણ સાપેક્ષવાદ! સત્ય ખીણ વસ્તુને પડછે જ સત્ય હોઈ શકે! વેદાન્તના મહાં બ્રહ્માસ્મિના સિદ્ધાંતે હિંદવાસીઓને જેટલી આચાર વિચારમાં મુક્તિ આપી હતી એથી પણ વધારે વિસ્તારમાં અને વધારે પ્રમાણની મુક્તિ આ સાપેક્ષવાદ આપે છે એ જાણી સહુને હર્ષ થવો જોઈએ. ગણિતની દૃષ્ટિએ ખડુ કપરો ગણ્યો તો સાપેક્ષવાદ જીવંતની દૃષ્ટિએ ખડુ સુગમ અને સરળ બનવાનો શુભ ધરાવે છે. પાપ છે તો પુણ્યની ગણતરી. પાપની અપેક્ષાએ—પાપના સાપેક્ષપણાને લીધે આપણને પુણ્યનું દર્શન થાય છે. ગુનો છે માટે ન્યાયની ભાવના જન્મી, ગુનો જ ન હોત તો ન્યાયનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહેત? ગરીબી છે એટલે આપણને ધનિકપણું દેખાઈ આવે છે...ગરીબીને પડછે આખાદી!...આખાદી સત્ય ક્યારે બને! જ્યારે એને પડછે ગરીબી સત્ય તરીકે જોઈ હોય ત્યારે જ.

પાપપુણ્યથી પર—માનવી

એટલું જ નહિ...એ સાપેક્ષવાદ પાપને પુણ્ય અને પુણ્યને પાપ, હિંસાને હિંસા અને અહિંસાને હિંસા, જૂઠાને સાચ અને સાચને જૂઠું પણ બનાવી શકે છે એ જાણીને આપણો મહાકુશળ વક્રીલ વર્ગ જરૂર રિમત કરશે. ખૂન કરવું એ પાપ છે. પરંતુ સૂતેલા જર્મનોને અંગ્રેજોએ જોખમ ફેંકી મારી નાખે અને સૂતેલા અંગ્રેજોને જર્મનોએ જોખમ ફેંકી મારી નાખે એમાં પાપ મનાવું નહિ. ઠગાઈ કરવી એ ભારે ગુનો. પરંતુ દુરમતોને થાય આપવી એ ઠગાઈ નહિ પરંતુ યશસ્વી કાર્ય ગણાય છે. કારણ? પાપ અને પુણ્ય, સાચ અને જૂઠું એ સર્વ ભાવ સાપેક્ષ હોય છે! અંતિમ સત્ય કે અંતિમ જૂઠું આ જગતમાં છે જ નહિ! માનવજીવનને આ નૂતન વાદ દ્વારા ધણી સગવડ મળી છે—પોતાના વિકાસ માટે.

માનવી પોતે જ સત્તાધીશ

માનવ બુદ્ધિના વિકાસની કથા સખતાં પાનાંનાં પાનાં લરાય એમ છે—મરાયાં પણ છે. એના રાજકીય પ્રયોગો જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ધર્મચુર રાજ્ય કરતો હતો. એ ન કુચોં એટલે રાજ્ય અને ધર્મચુરના જે ભાગ પાડી નાખ્યા. પછી તો અમીરશાહી આવી, શાહીવાદ આવ્યો, અને હવે દુનિવાના મોટા ભાગના રાજનીતિજ્ઞો માનતા થઈ ગયા છે કે હવે પ્રજા રાજ્ય કરે છે, લોકશાહી પ્રવર્તે છે અને રાજ્ય એ પ્રજાને માત્ર સક્રિય હાથ જ છે, જે કંઈ થાય છે એ પ્રજાને નામે અને પ્રજાને વારસે જ. આમ રાજકારણમાં પણ માનવ બુદ્ધિએ અંતે પ્રજાને—જનતાને—પણે ચાલના માનવીને જ સત્તાધીશ બનાવ્યો છે. નહિ? માનવી ચક્રવર્તિ છે. માનવીની બુદ્ધિ મહાચક્ર છે.

છતાં...જો જો! માનવીની બુદ્ધિ લાસ્માચુર ન બને!

આ મહા બુદ્ધિશાળી માનવીએ રથજી જીતી પૃથ્વીને મુઠ્ઠીમાં સમાવી દીધી!...છતાં માનવીને રહેવા માટે દસ હાથ જેટલી જમીન એને મળતી નથી! માનવજાતનો મોટો ભાગ વગર ઠંડીએ પણ દૂંટિયું વાળી મુએ છે—જો એ મૂર્છા શકતો હોય તો!

પૃથ્વીના આ માનવ ચક્રવર્તિએ પૃથ્વીપટમાંથી લખાં લખાં લાંડારો ઉપજાવ્યા. અનાજ—એટલું જ નહીં કે ઘઉં ઠોઠ ઠોઠ માનવ-સમૂહને દરિયામાં ફેંકવા પડે છે!...અને તોય આરે પાસ જૂખમરાની જૂમ! જૂખમરો બુદ્ધિ નીચે ઉપરવટ જઈ રહ્યો છે!

કપાસ, ઊન અને રેશમનાં લબ્ધ કરખાનાંથી પૃથ્વીનું પડ ધમધમી રહ્યું છે. ઠેલણ છેલગટાઉઓ અને મોહનારાણીઓ એ પહેરી પોતાનો આવનાને ભરી દે છે!...પરંતુ જેટલાં પહેરે છે એથી વધારે વજનવહીન છે એ જોવા જરા આંખ જ ઉઘાડવાની જરૂર છે. બહુ વજોની માનવીને જરૂર નથી એવો ભોધ જરૂર

સાચો છે. પણ તે કોને માટે? જેની પાસે એકે વસ્ત્ર નથી તેને માટે? કે જેની પાસે કપાટ અને પેટીઓ ભરેલાં વસ્ત્રો છે તેમને માટે?

સૂર્યની સાથે શર્ત કરી હું એને પાછો પાડી શકું! પરંતુ તે ક્યારે? હું વિમાનમાં બેઠો હોઉં ત્યારે! અને વિમાનમાં જનતા-લોક-પ્રજા બેસી શકે છે ખરી! વ્યાપારમાં કમાતા ધનિકો, દુનિયાનું લક્ષુ કરવા નિત્ય દોડતા રાજદારીઓ અને મારકાપની કળામાં નિપુણતા સૈનિક અમલદારો સિવાય વિમાન બેવાનું પણ કોને મળે છે?

બુદ્ધિએ ઉપજાવ્યું ધણું. પરંતુ હજી એ બુદ્ધિને વહેંચતાં આવડ્યું નથી. સફળને મળી ન શકે એવા ઉત્પાદનની માનવજાતને શી જરૂર છે? એક હથુ ઉત્પાદન અને નફો આપતી બુદ્ધિ વગર ચલાવી લેવામાં શી હરકત છે? શાપ જનતી બુદ્ધિ વગર માનવીને ચાકી શકશે. માનવીનું બુદ્ધિયુક્ત અતિ તેજ અને એના કરતા એની ધાર સહજ છુટી જાય તો વધારે સારું.

એ ચક્રની અણી-ધાર ચક્રવર્તિ માનવીને પોતાને જ આજ તો વાગી રહી છે. હવે બુદ્ધિને ઠંડી પાડી માનવી પોતાની સિદ્ધિ-એને વહેંચવા બેસે તો વધારે સારું.

એ ચક્ર માનવીની પોતાની જ ગરદન કાપવા તૈયાર ન થાય ભરમારુર પોતાના હાથ પોતાને જ મસ્તકે મૂકી ન દે!...

['નામરિક'—તા. ૧૧-૮-૧૯૫૩]